

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Криміналістичний вісник

Науково-практичний збірник

**№1 (1)
2004**

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік

№ 1 (1), 2004

Київ 2004

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України
(протокол від 15 грудня 2003 р. № 6)

Рекомендовано до друку Вченою радою НАВСУ
(протокол від 28 жовтня 2003 р. № 16)

Редакційна рада:

П.В. Коляда (голова) – засл. юрист України, заст. Міністра внутр. справ України;
Я.Ю. Кондратьєв – членкор. Акад. пед. наук, засл. юрист України, проф., ректор
Нац. акад. внутр. справ України; **І.П. Красюк** (заст. голови) – засл. юрист України,
канд. юрид. наук, начальник Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС
України; **В.Д. Сущенко** – засл. юрист України, проф., проректор Нац. акад. внутр.
справ України.

Редакційна колегія:

Я.Ю. Кондратьєв (голов. ред.) – членкор. Акад. пед. наук України, проф., ректор
Нац. акад. внутр. справ України; **В.П. Бахін** – д-р юрид. наук, проф. (Акад. Держ.
податкової служби України); **В.Г. Гончаренко** – д-р юрид. наук, проф. (Акад.
адвокатури), акад. Акад. правових наук України; **А.В. Іщенко** – д-р юрид. наук, проф.
(Нац. акад. внутр. справ України); **В.С. Кузмичов** – д-р юрид. наук, проф. (Нац. акад.
внутр. справ України); **В.К. Лисиченко** – д-р юрид. наук, проф. (Акад. Держ. податкової
служби України); **Б.Г. Розовський** – д-р юрид. наук, проф. (Луган. акад. внутр. справ
МВС України ім. 10-річчя незалежності України); **М.Я. Сегай** – акад. Акад. правових
наук України, д-р юрид. наук, проф. (Акад. правових наук України); **О.В. Неня** – відп.
секретар (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України).

Криміналістичний вісник: Наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; НАВСУ;
Редкол.: Я.Ю. Кондратьєв (голов. ред.) та ін. – К.: Ред. «Бюл. ВАК України», 2004.–
К82 № 1(1). – 131 с.: іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних про-
блем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду
проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних
органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців,
викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9

ББК 67.99 (4 Укр) 94

© ДНДЕКЦ МВС України, 2004

© Національна академія внутрішніх справ України, 2004

ЗМІСТ

Передмова	5
МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО–КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ	
Красюк І.П. Крок за кроком.....	6
Бахин В.П., Карпов Н.С. Состязательность – новая сущность нашей правовой системы или создание видимості?.....	13
Іщенко А.В. Проблеми експертних досліджень у докторських дисертаціях, підготовлених і захищених в Україні.....	20
Снігерьев О.П., Долгий О.А. Концептуальний підхід до визначення професійних ризиків працівників податкової служби у процесі боротьби з легалізацією злочинно отриманих доходів	28
Комаха В.О., Чернобай Л.М. До питання про початок формування криміналістичної думки в Україні.....	34
Садыхов Г.И. Теоретический подход к анализу функциональной сущности судебной экспертизы (общенаучные предпосылки)	38
Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Використання спеціальних знань в оглядах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків	44
Моїсєєв О.М. Експертне прогнозування злочинів	49
ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
Клименко Н.І. Про процесуальні гарантії достовірності висновку експерта.....	58
Дяченко Н.М., Лінючев Г.В., Приступа В.В. Можливості використання ІЧ-Фур'є спектроскопії у дослідженні речових доказів.....	62
Задніпровський В.М., Сотуленко Л.М., Ковра Ю.В. Використання інструментальної тонкошарової хроматографії в експертній практиці НДЕКЦ при УМВС України в Одеській області.....	69
Пименов М.Г. Судебно-генетическая экспертиза в вопросах криминалистической идентификации личности.....	74
Зайцев Д. Н., Сериков А.В. Применение капиллярной газовой хроматографии при экспертизе материалов, веществ и изделий	79

Терещенко В.Ф.

Основні напрями наукової організації праці в експертно-криміналістичних підрозділах органів внутрішніх справ..... 91

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Захматов В.Д., Пащенко В.І.

Формування спеціальної та психологічної готовності фахівців-вибухотехніків до виконання завдань у межах професійної підготовки експертної служби МВС України..... 98

Бордюгов Л.Г., Кирьянов Ю.А.

Изъятие и осмотр документов для проведения экспертных исследований по уголовным делам о нарушениях техники безопасности на предприятиях горной промышленности..... 102

Седнев В.В., Чабаненко А.П., Никитина Э.В.

Методологические проблемы экспертной оценки порнографии в уголовном процессе..... 107

Авдеева Г.К., Волобуева С.В.

К вопросу об установлении механизма образования следов рук..... 111

Замощец О.П., Лінючев Г.В., Приступа В.В.

Дослідження амфетамінів методом рентгенівської дифрактометрії..... 115

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Красюк І.П.

100 років тому в Україні відкрито першу дактилоскопічну установу..... 120

Рецензії

Аленін Ю.П., Марченко А.Б.

Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: сучасність та перспективи..... 123

Інформація для здобувачів наукового ступеня

Порядок затвердження тем дисертаційних досліджень, заведений у практиці Національної академії внутрішніх справ України 126

Іщенко А.В., Марчук Р.П.

Нова література для криміналістів 128

До уваги авторів! 131

ПЕРЕДМОВА

Одним із пріоритетних напрямів діяльності органів внутрішніх справ України є захист прав, свобод і законних інтересів громадян, виявлення та розкриття злочинів. Реалізація цих завдань неможлива без залучення експертної служби МВС України, яка посідає чільне місце у забезпеченні вирішення проблем ефективного функціонування правоохоронної системи, побудови надійної доказової бази розкриття та розслідування злочинів.

Робота підрозділів експертної служби МВС України будується відповідно до потреб оперативного реагування на зміни криміногенної ситуації та структурного складу злочинності й спрямована на виконання основного завдання – експертного-криміналістичного забезпечення процесу попередження, розкриття і розслідування злочинів. У цій роботі експертні підрозділи опираються на тверду наукову і методичну основу, використовують широкий арсенал спеціальних технічних засобів. Зміни, що з плином часу відбуваються в криміногенній сфері, потребують від експертних підрозділів постійного пошуку та впровадження в практичну діяльність нових способів, методів і методик експертних досліджень, а, відповідно, і їх науково-методичного забезпечення. Тому все більшого значення у створенні надійної доказової бази набувають складні наукоємні фізико-хімічні, біологічні, генетичні, фоноскопичні й інші види досліджень.

На сторінках «Криміналістичного вісника» відображатимуться матеріали передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, буде інтегровано все нове, що з'являтиметься в галузі науки криміналістики. Інформація, що буде подана у «Криміналістичному віснику» допоможе вирішувати широке коло професійних питань, надасть можливість обміну досвідом, сприятиме удосконаленню форм і методів практичної роботи, розвиватиме творчу ініціативу. Це, своєю чергою, активізує та суттєво підвищить рівень експертно-криміналістичної діяльності. Йдеться про впровадження нових видів і методик судових експертиз, збільшення обсягів і різноманітності експертних досліджень, удосконалення організації роботи, розвиток криміналістичної науки, популяризацію досягнень в експертній практиці для належної реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, посилення боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку.

Матеріали «Криміналістичного вісника» будуть корисними для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, науковців, викладачів, аспірантів. Для студентів вищих навчальних закладів вісник може стати гарним підґрунтям і початком великої, цікавої роботи з освоєння експертної та дослідницької діяльності.

*П.В. Коляда,
заступник Міністра внутрішніх справ України,
генерал-полковник міліції,
заслужений юрист України*

МЕТОДОЛОГІЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО–КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

УДК 343

І.П. Красюк, кандидат юридичних наук, начальник
Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

КРОК ЗА КРОКОМ

Час невинно плине. Здавалося б, зовсім недавно почав функціонувати Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, а сьогодні за плечима головного підрозділу експертної служби вже понад п'ять років. Та незалежно від цього, завжди корисно озирнутися, щоб рік за роком, крок за кроком оглянути пройдений шлях, результати напруженої роботи. І лише на перший погляд може здатися, що цей період надто мізерний, незначущий. Для Державного центру він — ціле життя, насичене тривожними буднями, яскравими подіями, перемогами, здобутками. Тому сьогодні є слушна нагода визначити основні кроки, що, безумовно, стали етапами зростання, змушнення, згуртування колективу працівників Державного центру.

6 травня 1998 р. — Постановою Кабінету Міністрів України № 617 «Про утворення Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ» утворено Державний центр.

20 червня 2000 р. — видана Постанова Кабінету Міністрів України № 988 «Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ».

4 липня 2001 р. — виданий наказ МВС України № 514 «Про затвердження Положення про діяльність координаційно-методичної ради Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України».

2 березня 2002 р. — ДНДЕКЦ МВС України прийнято до Європейської мережі криміналістичних наукових установ (ENFSI).

За кожним із цих кроків — послідовна робота в галузі експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розслідування й розкриття злочинів, стабільне підвищення результатів. Нині працівниками експертної служби Міністерства внутрішніх справ:

- щорічно проводиться близько 300 тис. оглядів місць подій кримінального характеру;
- щодобово вони близько 400 разів залучаються як спеціалісти до участі в невідкладних слідчих діях та оперативно-розшукових заходах;
- щоденно в середньому здійснюють тисячу досліджень.

За цей період експертами-криміналістами Державного центру опановано та впроваджено в експертну практику понад 10 нових видів експертних досліджень, завдяки чому їх кількість сьогодні становить 45. Останніми роками впроваджено такі види експертиз і досліджень:

- судово-медична молекулярна біологія;
- судово-бухгалтерська;
- нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів;
- металів, сплавів і виробів з них;
- ґрунтознавчі та мінералознавчі;
- товарознавча;
- автотоварознавча;
- комплексного дослідження транспортних засобів;
- обставин і механізму пожеж;
- вибухових речовин та продуктів пострілу.

Вони посідають чільне місце поряд із традиційними криміналістичними видами експертиз:

- дактилоскопічною;
- трасологічною;
- балістичною;
- техніко-криміналістичних досліджень документів;
- почеркознавчою тощо.

За короткий час арсенал традиційних криміналістичних методів поповнився новими сучасними методами ідентифікації особи. Більшість з напрямів досліджень в експертній діяльності супроводжується застосуванням *наукомістких інструментальних досліджень*, зокрема за допомогою:

- газової та рідинної хроматографії;
- ІЧ-Фур'є спектроскопії;
- ДНК-аналізу;
- магнітооптичної дефектоскопії;
- досліджень продуктів вибуху.

Фахівцями служби опановано методи:

- виявлення, фіксації та вилучення слідів рук за допомогою парів ціаноакрилової кислоти;
- виявлення, фіксації та вилучення слідів рук на мокрих поверхнях;
- виготовлення твердих копій куль і гільз тощо.

Послідовна робота з розвитку перспективних напрямів досліджень, зміцнення матеріально-технічної бази, удосконалення нормативно-методичного забезпечення, поглиблення науково-прикладної спрямованості сприяла закріпленню певних позитивних тенденцій у діяльності експертної служби, про що красномовно свідчить статистика. Так, якщо в 1998 р. фахівцями експертної служби МВС України було безпосередньо встановлено 1970 осіб, причетних до вчинення злочину, та 51 931 злочинів розкрито за їх участю, то в 2003 р. ці показники збільшилися майже втричі і становлять: 5 184 та 173 780 відповідно. Кількість експертиз і досліджень зросла з 371 624 у 1998 р. до 548 803 у 2003 р.

Нового імпульсу набув розвиток напрямів *традиційної криміналістики*. Саме упродовж останніх років, завдяки впровадженню в експертну практику сучасної техніки, наукових розроблень, у тому числі високопродуктивних автоматизованих систем і технологій, створенню інформаційно-пошукових банків даних, фахівці служби досягли певних результатів. Коли 1998 року за сприяння криміналістичних обліків було розкрито 11 819 злочинів, то у 2003 р. цей показник зріс більш як у тринадцять разів (155 940 злочинів).

Передусім це стосується впровадження автоматизованих дактилоскопічних ідентифікаційних систем, які нині функціонують в ДНДЕКЦ та у всіх територіальних підрозділах

експертної служби МВС України. Проте головне завдання, на вирішення якого спрямовані наші зусилля — це автоматизація всього наявного дактилоскопічного масиву: дактилокарт підоблікового елемента та слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів.

Криміналістичні дактилоскопічні обліки нині виконують і важливу соціальну функцію, допомагаючи встановлювати особи невідомих трупів, яких лише торік встановлено понад півтори тисячі (для порівняння: у 1998 р. — 216), громадян, що зникли безвісти, раптово померли, стали жертвами катастрофи чи стихійного лиха.

У сучасних умовах зростання кількості злочинів із застосуванням вогнепальної зброї надзвичайно важливим є питання *використання автоматизованих балістичних систем*. Саме за час існування ДНДЕКЦ у ньому почав функціонувати автоматизований комплекс для проведення балістичних експертиз «*Рикошет*», за розроблення та впровадження якого ряд працівників органів внутрішніх справ, зокрема й експертної служби, було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки. Висока роздільна здатність комплексу дає можливість отримати високоякісне відображення об'єктів, розробити нові та вдосконалити наявні методики проведення ідентифікаційних балістичних досліджень.

Наша мета — створення Державної кулегільзотеки, об'єднання кулегільзотек усіх рівнів у єдину мережу, що суттєво розширить можливості й роль експертних підрозділів у правоохоронній діяльності.

Підвищення рівня експертного забезпечення розкриття та розслідування злочинів також пов'язане з *опануванням відносно нових, спеціальних видів, форм і методів експертних досліджень*.

Фахівці Державного центру мають безпосереднє відношення до впровадження у вітчизняній криміналістиці експертиз методом ДНК-аналізу. З часу впровадження у відділі медико-біологічних експертиз генотипоскопічного методу ідентифікації особи вже проведено сотні експертиз і досліджено тисячі об'єктів. Але саме за останні п'ять років відбулося серйозне технічне переоснащення генетичної лабораторії, яка нині укомплектована сучасним універсальним устаткуванням, що використовують у поліцейських лабораторіях провідних країн світу. Зокрема, *генетичним аналізатором*, придбаним у 1999 р. — поки що єдиним приладом подібного типу в Україні, що може давати імовірність, яка перевищує кількість людей на Землі (1 особа на 10 млрд і більше). Лише за допомогою цього приладу уже виконано близько 400 експертиз і досліджено понад 2,5 тис. об'єктів з особливо тяжких видах злочинів (убивства, зґвалтування тощо).

Останніми роками створено *банк даних ДНК*, до якого обов'язково заносять всі розшифровані ДНК. Ці відомості важливі не лише для роботи вітчизняних експертів-криміналістів. Дедалі частіше у зв'язку з розслідуванням і розкриттям злочинів через Інтерпол надходять запити з різних країн про наявність у базі профілів ДНК людей з певним набором генетичних ознак. Такі запити відправляються і спеціалістами медико-біологічної експертизи.

Про ефективність генотипоскопічних експертиз свідчить безліч прикладів. Так, у *Каневі Черкаської області* п'ятеро місцевих жителів із хуліганських спонукань побили гр. Л., який від отриманих тілесних ушкоджень помер. Лише застосування методу *ДНК-аналізу* дало змогу встановити, що ДНК-профіль слідів крові на одязі і взутті підозрюваних збігається з ДНК-профілем потерпілого, що стало свідченням безпосередньої причетності підозрюваних до скоєння цього злочину.

Завдяки технічному прогресу з кожним роком зростають можливості фізико-хімічного дослідження об'єктів, у тому числі *мікрооб'єктів*, що, як правило, є тими самими матеріалами й речовинами, з якими працює традиційна криміналістика, але в мізерних

кількостях. Серед них експертні дослідження наркотичних речовин, мікрОВОЛОКОН, ґрунтів, продуктів пострілу, вибуху, пожеж, слідів металізації, полімерних матеріалів. Зрозуміло, така робота потребує відповідного матеріально-технічного забезпечення, сучасних аналітичних приладів, які з'явилися в лабораторіях Державного центру за останні роки. а саме: ІЧ-мікроскоп Continuum, рентгенофлуоресцентний спектрометр Elvax, рідинний хроматограф Agilent-1100. Завдяки цьому обладнанню досягнуто принципово вищого рівня наукової обґрунтованості результатів експертизи матеріалів, речовин і виробів.

Упродовж останніх п'яти років набув додаткового якісного та кількісного розвитку *напряму автотехнічних досліджень*, представники якого нині працюють у кожному регіональному НДЕКЦ і виконують експертизи та дослідження з усіх напрямів автотехніки: транспортно-трасологічні, обставин ДТП, технічного стану транспортних засобів.

Якщо наприкінці 90-х років експерти-автотехніки ОВС для слідчих підрозділів щорічно виконували 6,5 тис. автотехнічних експертиз, то в 2003 р. ними виконано вже понад 12 тис. таких експертиз і досліджень.

Фахівцями-автотехніками розроблена та впроваджена *комп'ютерна система «Крим-1»*. Вона, після відповідного аналізу дорожньо-транспортної пригоди, дає можливість змодельовати його схему. У більшості випадків після подібного дослідження й моделювання ситуації в судах практично не виникає будь-яких сумнівів і питань щодо правильності висновків, зроблених експертами-автотехніками.

Експерти з КДТЗ у своїй діяльності застосовують найсучасніші діагностичні прилади і методики. Зокрема *програмно-апаратний комплекс «Вій»*, призначений для встановлення достовірності ідентифікаційних номерів на агрегатах автомобільного транспорту. Це унікальна розробка вітчизняних спеціалістів.

Починаючи з 90-х років, після проголошення незалежності України, різко загострились проблеми, пов'язані з розкриттям злочинів, скоєних із застосуванням вибухових речовин і вибухових пристроїв. Тому 1995 р. в МВС України було створено спеціальний підрозділ — *вибухотехнічну службу*, яка організаційно увійшла до складу Державного центру. Новостворений підрозділ починав діяти майже «з нуля», потребував технічного оснащення. За останні п'ять років в арсеналі вибухотехніків з'явилися мобільний робот, який виключив безпосередній контакт спеціалістів з вибуховими пристроями; генератор радіозавод «Завада», призначений для блокування сигналу приведення в дію радіокерованих вибухових пристроїв; вибухозахисний контейнер ВЗК-01 «Скат»; контейнер для безпечного транспортування вибухових пристроїв у безпечні місця за межі населених пунктів; вибухозахисний костюм КС-1; валіза вибухотехніка ВК-5; пошуковий набір НП-3; механічний маніпулятор для дистанційного пересування вибухонебезпечних або підозрілих предметів та інші технічні засоби, необхідні для експертної діяльності. Для роботи на місці події придбані мікроавтобуси, переобладнані на спеціальні вибухотехнічні пересувні лабораторії.

Створена й ефективно працює *інформаційно-пошукова база «Вибухівка»*, в областях впроваджені *комп'ютерні програми «ПІРО» та «RUINA»*. Програма «ПІРО» являє собою довідник промислових піротехнічних засобів з можливістю пошуку конкретного або групи приладів за залишками й окремими частинами, знайденими на місці події. Програма «RUINA» дає змогу оперативно з'ясувати потужність застосованого вибухового пристрою за ознаками руйнувань від вибуху.

У вибухотехнічному управлінні здійснюють серйозну науково-методичну роботу: постійно розроблюють методичні рекомендації, інформаційні листи, пам'ятки, у спеціалізованих виданнях публікують наукові статті з цього напряму роботи, щоквартально видають «Інформаційний вісник».

У середньому за рік вибухотехнічними підрозділами проводиться приблизно 2,5 тис. судових експертиз і досліджень, вилучається понад півтонни вибухівки; знешкоджується близько 80 саморобних вибухових пристроїв, як правило, саморобних, що мають неоднотипні конструкції, вилучення та знешкодження яких потребує високої кваліфікації працівників. Ступінь ризику для життя та здоров'я фахівців-вибухотехніків, гадаю, всім зрозуміла. Отже, практичні дії правоохоронних органів України дали змогу стабілізувати криміногенну обстановку, пов'язану з незаконним обігом і застосуванням вибухових матеріалів.

Сьогодні в МВС України створена і плідно працює *система підготовки експертних кадрів*, яка зокрема представлена Науково-навчальним інститутом підготовки слідчих і криміналістів НАВСУ та спеціалізованим факультетом Донецького інституту внутрішніх справ МВС України. Підтримання на належному рівні професіоналізму працівників служби здійснюється шляхом організації, контролю проведення й узагальнення результатів (з подальшим прийняттям відповідних управлінських рішень) рецензування, розгляду матеріалів повторних експертиз, періодичного атестування фахівців для підтвердження рівня їхньої кваліфікації. Щорічно право самостійного проведення експертиз і досліджень, а також робіт з пошуку та знешкодження вибухових пристроїв отримують в середньому 550–600 фахівців.

З 1999 р. започатковано проведення *республіканських конкурсів професійної майстерності* серед працівників експертної служби МВС України, які мають на меті не лише визначення кращих працівників за професією, а й спрямовані на підвищення зацікавленості особового складу експертної служби МВС України у постійному вдосконаленні професійної майстерності, активізації його діяльності, виявлення й усунення недоліків.

Організаційно-правове й інформаційне забезпечення діяльності підрозділів експертної служби, координація науково-методичної роботи та міжнародного співробітництва – це фундамент, на якому базується управлінська діяльність Державного центру. Важелі цієї діяльності зосереджені в *організаційно-методичному управлінні (ОМУ) Державного центру*, створеному в лютому 2001 р. Копітка робота в цих напрямках дає можливість координувати роботу підрозділів експертної служби, визначати їхній науковий і кадровий потенціал, здобувати такий необхідний теоретичний і практичний досвід.

Для впорядкування обліку та реєстрації експертів експертної служби МВС України, аналізу якісного складу фахівців, визначення науково обґрунтованих потреб у підготовці експертних кадрів, планування підвищення їхньої кваліфікації створений і підтримується працівниками ОМУ в актуальному стані *Реєстр атестованих експертів експертної служби МВС України*, дані якого регулярно подаються до державного Реєстру атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур та громадян.

Підвищенню ефективності та якості науково-експертної, нормативно-методичної діяльності, впровадженню нових видів експертиз, збільшенню розмаїтості експертних досліджень сприяє діяльність *Координаційно-методичної ради з проблем судової криміналістичної експертизи*, організаційне забезпечення якої покладено на співробітників ОМУ. Це вкрай важливо з огляду на необхідність впровадження в діяльність експертів-криміналістів сучасних наукових методик, застосування та поширення наукових і методичних розробок співробітників Державного центру та підпорядкованих підрозділів.

Значне місце в популяризації експертної служби посідає *редакційно-видавнича діяльність* співробітників управління. Широке коло професійних питань, обмін досвідом,

розвиток творчої ініціативи, удосконалення форм і методів практичної роботи – це далеко не повний перелік інформації, що можуть знайти читачі на сторінках спеціалізованих збірників «Криміналістичний вісник», «Експертно-криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів: практика, досвід, проблеми», іншої спеціальної та методичної літератури.

В експертній службі МВС України напрацьована *система контролю якості*, яка містить сертифікацію лабораторій, метрологічне супроводження обладнання тощо. На даний час Українським науково-дослідним і навчальним центром проблем стандартизації, сертифікації та якості проведено акредитацію на право проведення вимірювання показників об'єктів п'яти лабораторій. Крім того, Державний центр отримав і щорічно підтверджує міжнародний сертифікат якості *Європейської асоціації судових генетиків (EDNAP) на проведення досліджень методом ДНК-аналізу*.

Проявом *міжнародного визнання* результатів діяльності та фахового рівня працівників є прийняття Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України в 2002 р. до *Європейської мережі криміналістичних наукових установ (ENFSI)*.

З метою об'єднання зусиль у проведенні спільних дій у сфері боротьби з корупцією й організованою злочинністю Державний центр активно налагоджує *міжнародні зв'язки з криміналістичними підрозділами міліції (поліції) інших держав* (Росії, Білорусі, Вірменії, Грузії, Литви, Естонії, Латвії, Угорщини, Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччини, Німеччини, Австрії, Ізраїлю, Франції).

Експертна служба МВС України посідає чільне місце в системі установ різних відомств, що здійснюють судово-експертну діяльність. Функції координаційного органу суб'єктів судової експертизи виконує створена в 1994 р. постановою Кабінету Міністрів, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», *Координаційна рада з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України*, яка запобігає монополізації в експертній діяльності, а також розглядає найважливіші питання розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер (забезпечення найповнішого задоволення потреб судів, органів дізнання та досудового слідства у судово-експертних дослідженнях; розвиток мережі судово-експертних установ; узгодження відомчих нормативних актів, що регламентують порядок проведення судових експертиз та діяльність установ і служб судових експертиз тощо). Робота Координаційної ради створює передумови для активного розвитку та взаємозбагачення експертних установ.

Гармонізації функцій експертних установ сприяють також й інші форми співробітництва та координації, зокрема: участь працівників експертних служб у роботі *Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України на правах членів секцій цієї Ради*; проведення науково-практичних конференцій, семінарів, міжвідомчих комплексних експертиз; взаємне рецензування методичних матеріалів і висновків експертів; видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза». При цьому слід зазначити, що є значні резерви для подальшого вдосконалення й розвитку організаційно-методичних форм, спрямованих на формування єдиної політики експертного забезпечення правоохоронної діяльності.

Велика увага приділяється *науковій роботі*. З 1998 р. і донині в експертній службі МВС України працювало 15 кандидатів наук. Сьогодні 52 представники служби здійснюють дисертаційні дослідження, тоді як у 1998 р. їх було всього 14. Пріоритетним напрямом наукової спеціалізації, як і раніше, залишаються кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза.

Рік від року міцнішають зв'язки працівників Державного центру з кращими представниками вітчизняної науки в галузі криміналістики, викладачами Національної академії внутрішніх справ України, Київського інституту внутрішніх справ України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського регіонального центру академії правових наук, Академії державної податкової служби, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» — докторами юридичних наук, професорами В.П. Бахіним, А.В. Іщенком, О.А. Кириченком, Н.І. Клименко, І.П. Козаченком, В.С. Кузьмічовим, В.К. Лисиченком, М.Я. Сегаєм, доктором технічних наук, професором В.Д. Захматовим, які надають суттєву допомогу в плануванні роботи, розробленні наукових методик, беруть безпосередню участь у проведенні різних наукових і практичних заходів.

Експерти у міліцейських погонах завжди пам'ятають про свої витоки, про те, що нинішні успіхи стали можливими, насамперед, завдяки напрацюванням минулого, тим людям, які у далекі вже повоєнні роки створювали та підіймали експертну службу. Ветерани завжди очікувані і бажані гості в Державному центрі. Традиції, які вони з честю пронесли через десятиліття, ми шануємо та примножуємо. Це яскравий приклад непорушності зв'язків поколінь, які ні в якому разі не повинні втрачатися.

Керівництво ДНДЕКЦ МВС України приділяє особливу увагу розвитку фізичної культури, фізичному загартуванню особового складу. Систематичне проведення занять з фізичної культури у системі навчальної підготовки, участь у різних спортивних змаганнях дає свої позитивні результати. За ці п'ять років спортсмени-криміналісти п'ять разів поспіль виборювали перше місце у щорічних спартакіадах центрального апарату Міністерства внутрішніх справ України. Вже кілька років немає рівних командам з футболу та волейболу. Стабільно показують високі результати легкоатлети, гирьовики, плавці, стрільки.

За роки існування Державний центр став осередком передового досвіду криміналістичних експертиз, здатним концентрувати і впроваджувати у діяльність все нове, що з'являється на теренах криміналістики. Це результат, важливість якого важко переоцінити. Водночас вершина, яку взято експертами-криміналістами МВС, надихає до подолання нових висот. А це означає, що попереду цікава та напружена робота, яка обов'язково дасть імпульс як для розвитку криміналістичної техніки, так і вдосконалення діяльності ОВС щодо захисту прав і свобод громадян незалежної України.

УДК 343.13 +343.97

В.П. Бахин, доктор юридических наук, профессор
Национальной академии государственной налоговой
службы Украины

Н.С. Карпов, кандидат юридических наук, доцент,
професор Национальной академии внутренних дел Украины

СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТЬ – НОВАЯ СУЩНОСТЬ НАШЕЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ ИЛИ СОЗДАНИЕ ЕЕ ВИДИМОСТИ?

Рассмотрен ряд процессуальных положений УПК России, Украины, Беларуси, где отражены криминалистические аспекты процедуры расследования и судебного разбирательства, а также поднята проблема состязательности в уголовном процессе и равноправия его субъектов.

Ключевые слова: реальная состязательность, объективность действия следователя, представленные доказательства, процессуальные обязанности, криминалистика, защита и обвинение.

Уже год действует новый УПК России и два года «обновленный» УПК Украины. Ученые и практики критически настороженно встретили эти законы, поскольку многие их положения вызывают если не неприятие, то недоумение, о чем, в частности, свидетельствуют заголовки откликов: «Новый УПК для «вчерашней преступности», «Новый УПК: больше вопросов, чем ответов», «Проект УПК: вперед в прошлое!» [1–3]. В этом же плане показательно то, что Верховный суд Украины направил в Конституционный суд запрос о соответствии Конституции дополнений и изменений в УПК, внесенных в июле 2001г.

Основной проблемой, волнующей юридическую общественность Украины, России и Беларуси, является проблема состязательности в уголовном процессе, равноправия его субъектов и связанных с этим вопросов. Причем по одним и тем же вопросам высказываются диаметрально противоположные мнения. Например, о соотношении прав защиты и обвинения: одни утверждают, что защитник совершенно бесправен по сравнению со следователем [3; 4, с. 58; 5, с. 42–44], другие, что следователя существенно ограничивают в сравнении с защитником [6, с. 31; 7]. Такое расхождение вполне естественно для ученых, которые в соответствии со своими позициями переоценивают одни аспекты уголовно-правовой системы и недооценивают другие, но закон (не скажем законодатель!) должен находить их объективное и однозначное решение. А для этого необходимо решать проблемы не за счет их противопоставления, а во взаимосвязи и с учетом приоритета целей.

«Организованность и изощренность преступной стороны, – отмечает М.П. Поляков, – делает закономерной постановку вопроса о целесообразности пересмотра правил состязания государства и преступности и, в первую очередь, правил досудебного состязания» [8, с. 49]. Обеспечение безопасности общества и его граждан всегда осуществлялось путем определенных правовых жертв: нет и не может быть правовых норм и решений в борьбе с преступностью, которые бы *одновременно* были благоприятны (защитительны) для общества и его граждан (для защиты прав и интересов которых и создана юстиция) и тех, кто *посягает* на эти права. Вся процедура уголовного судопроизводства – это конкуренция прав и интересов потерпевших и преступников, интересов личности и общества: любое положение (правило)

процедуры расследования, любая мера, осуществляемая в процессе уголовного судопроизводства, *либо* защищает интересы потерпевшего и в силу этого ограничивает права привлекаемого к ответственности, *либо* обеспечивает защиту (увеличивает ее степень) прав виновного и *соответственно* уменьшает меру защиты прав и интересов пострадавшего от преступления, интересов общества.

В.В. Лунеев правильно, по нашему мнению, подчеркивает, что вопрос о том, что важнее – контроль над преступностью или судебная защита прав личности – некорректен. Некоторые утверждают, что приоритет первого – это полицейское государство, а второго – правовое государство [9, с. 81]. Но между этими аспектами должен быть не разделительный союз «или», а соединительный – «и». И при этом следует иметь в виду, что контроль над преступностью является *целью* системы уголовной юстиции, а соблюдение прав личности – одним из самых важных, но *средств* его достижения. Иной подход в оценке указанных понятий ведет в тупик [10].

Именно с таких позиций должен решаться и вопрос о состязательности в уголовном процессе, и при этом должно быть устранено еще одно несоответствие (мы бы сказали, ошибка!), которое наблюдается при попытках *усовершенствовать* нашу, по сути своей, инквизиционную (формально-смешанную) систему.

В каждой правовой системе заложена своя идея – цель и соответствующие ей средства. Поэтому попытки внедрить в нашу систему демократически привлекательные элементы состязательности будут приводить к все большим и большим противоречиям, поскольку они инородны для данной системы: «на предварительном следствии нет сторон, нет состязательности, нет суда» [11, с. 25].

Действие нового УПК России привело к сокращению количества зарегистрированных преступлений, но, как правильно отмечает И. Булатов, за этим стоит не улучшение качественных показателей борьбы с преступностью, а увеличение числа невыявленных, непресеченных, никем не расследованных преступлений [12, с. 24]. Кратко, но предметно охарактеризованный Н.П. Яблоковым объем работы, который в соответствии с новым УПК должен теперь выполнить следователь на этапе возбуждения уголовного дела, свидетельствует, что следователь не сможет или не пожелает все осуществить. А с учетом того, что его общая (кроме данного уголовного дела!) нагрузка весьма велика, вести речь о качественной работе по расследованию не приходится [13, с. 4]. По данным белорусских исследователей, с учетом уже имеющегося расширения прав подозреваемых (обвиняемых) объем фактической работы у следователя вырос в полтора раза (расширение круга участников следственных действий, информирование и согласование и т.д.), что скажется не только на качестве выполняемой работы, но и, прежде всего, на реальном обеспечении прав подсудимых.

Все вроде бы правильно: нужно для реальной состязательности расширять активное участие защитника в проведении следственных действий [14, с. 17], но будет ли иметь возможность и сможет ли следователь при этом выполнить свои профессиональные функции? Н.П. Яблоков правильно подчеркивает, что допрос с адвокатом лишает «его такого важного психолого-тактического компонента как интимность, в определенной мере сковывает следователя» [13, с. 5]. А почему нужен допрос с защитником? Да потому, что следователю вообще не доверяют и считают, что он способен только на обман и фальсификацию. Тогда резонно возникает вопрос: зачем государству и обществу нужна система, где их уполномоченным а priori не доверяют? Не следует ли ее сменить? Н.П. Яблоков считает, что новый УПК ставит перед криминалистикой новые задачи – обеспечить

тактически решение задач уголовного судопроизводства в условиях нового УПК. Но вряд ли к ним можно отнести рекомендацию посвятить время ожидания защитника, пожелавшего участвовать в обыске, – «ориентации в обстановке на месте обыска и продумывании наиболее эффективной тактики его проведения» [13, с. 7]. Когда мы научимся называть вещи своими именами и о подобных помехах работе следователя говорить как о прямом вреде, а не о попытке «рационально использовать» потерянное для дела время?

Мы никак не решимся отказаться от суррогата контроля объективности действий следователя – института понятых [6, с. 29–31]. Не будем здесь заниматься анализом его плюсов и минусов, отметим лишь то, что, во-первых, как заметил Р.С. Белкин, наиболее часто в суде ставится под сомнение достоверность данных на предварительном следствии показаний, но при допросе нет понятых и верят кому угодно, но не следователю [15, с. 211], во-вторых, правильно задает вопрос А. Михайлов: «Если наш институт понятых эффективен, почему... ни одна страна не приняла его на вооружение за четыреста лет существования данного правового феномена в российском уголовном судопроизводстве?» [6, с. 29]. И отвечает: «он неэффективен», а мы добавим – в других правовых системах в нем нет никакой необходимости, потому что каждая сторона занимается *раздельно* своим делом в соответствии с предоставленными для этого правами и возможностями.

Принципиально важное достижение нового УПК РФ, – отмечают О.Я. и М.О. Баевы, – установление того, что суд «не является органом уголовного преследования, не выступает на стороне обвинения или стороне защиты» (ст. 15). Но из этого авторы, по нашему мнению, делают не совсем корректный вывод о том, что «суд криминалистикой не занимается» [16, с. 6]. А разве следователь «занимается» криминалистикой? Он лишь *использует* знание положений и рекомендаций криминалистики для решения стоящих перед ним задач, а именно: собирания и оценки доказательственной информации.

Суд не может иметь «своего интереса» в рассматриваемом уголовном деле, но выполнить свои функции без *знания* закономерностей возникновения и оценки доказательств судья не сможет, т.е. судья должен обязательно быть криминалистически «подкован». А если в этом нет необходимости, если судья простой «регулятор» процедуры судебного следствия (своего рода распорядитель), то зачем будущих судей учить чему-либо кроме уголовного права и процесса? А как сможет судья определить решение и вынести приговор по делу без знания природы доказательств и умения на этой основе не только *оценить* представленные сторонами доказательства, но и разобраться в тактических ходах и хитростях, которые при этом будут использоваться сторонами?

«На судью, – правильно отмечают В.И. Комиссаров и С.Л. Кисленко, – нельзя возлагать обязанность собирать доказательства, но ему и нельзя запрещать делать то, что он считает необходимым для устранения возникающих у него сомнений... Основную работу по исследованию доказательств в суде должны проделывать стороны обвинения и защиты, а суд, в свою очередь, все-таки *обязан включаться* (подчеркнуто нами) в этот процесс по мере необходимости с тем, чтобы достичь истины» [17, с. 112].

Поэтому судьи должны в полной мере быть знакомы с криминалистикой, иное дело, что, очевидно, не следует вести речь о разработке судебской криминалистики, но знать криминалистику и ее рекомендации судья должен не хуже следователя и защитника.

Кроме того, в нынешней регламентации суда не отведена в полной мере роль нейтрального вершителя приговора, ибо в той же статье (16¹ УПК Украины), где сказано о рассмотрении дел на началах состязательности, говорится: «Суд, сохраняя объективность и непредвзятость, создает необходимые условия для исполнения сторонами их процессуальных обязанностей и осуществления представленных им прав». На практике это означает, что суд не просто разрешает дело на основе предоставленных ему сторонами материалов, а обязан содействовать сторонам в представлении доказательств – разрешать их ходатайства о явке свидетелей, истребовании документов и т.д. Из изложенного следует, что «если суд не добился исполнения своего постановления о приводе свидетелей и истребовании других доказательств, то он не имеет права вынести оправдательный приговор, поскольку не исчерпаны все возможности в сборе доказательств» [18], т.е. суд *не в праве*, а *обязан* делать то, что не соответствует его провозглашенной роли.

О.Я. и М.О.Баевы правы, утверждая (как и в предшествующих работах), что «тактика существует там и только там, где есть необходимость предупреждать и (или) преодолевать противодействие» [16, с. 7]. Но тактика это не только приемы собственных действий *против* кого-либо, но и умение разгадать приемы, направленные против тебя. Утверждение, что у суда нет своих личных или профессиональных интересов, по нашему мнению, не совсем точно. Да, у суда нет интереса в обвинении или защите, но у судьи есть обязанность и соответственно заинтересованность в полноценном и законном разрешении рассматриваемого дела. А для этого судье необходимо ориентироваться в том, как стороны борются за торжество справедливости в их понимании, какие используют для этого средства, как ведут себя обвиняемые, потерпевшие, свидетели (отказываются от дачи показаний, дают ложные показания) и т.д. И если бы судьи не владели и не использовали криминалистические знания и рекомендации, в том числе тактические, то большинство судебных разбирательств завершалась бы, не начинаясь, из-за отказа подсудимых и свидетелей от участия в этой процедуре. Иными словами, можно ли быть руководителем (организатором, направляющим) процесса, не разбираясь в содержательной сути происходящего, не умея заметить и оценить замаскированные ходы участников? По нашему мнению, ответ однозначен – нет!

УПК РФ устанавливает строго определенную последовательность допроса подсудимых, свидетелей и экспертов. Применительно к подсудимому суд задает ему вопросы после сторон. Возможна ли постановка вопросов без тактической подоплеки? По поводу обстоятельств рассматриваемого дела практически нет нейтральных вопросов: все они направлены на уточнение, проверку и дополнение, а это не только проясняет картину события и действий, но и работает на защиту или обвинение подсудимого. «Восполняя по собственной инициативе пробелы предварительного следствия, а равным образом проявляя активность в интересах подсудимого, суд неизбежно принимает позиции одной из противоборствующих сторон. А это в известной мере противоречит принципу состязательности» [17, с. 112]. В связи с этим возникает, например, такой вопрос: должен ли судья разоблачать ложь показаний (что будет явно на пользу обвинения), если этого не заметили сами стороны процесса? Если допустить трудно представляемое положение *абсолютной* нейтральности судьи, т.е. того, что он не склоняется (психологически) к линии оправдания или обвинения подсудимого, то в тем большей мере от него требуется особая тактика построения допроса, чтобы постановкой таких вопросов *не подыгрывать* ни обвинению, ни защите. А это высший уровень

тактического мастерства! Следовательно, судье в своей деятельности не уйти от тактики.

А как быть с производством судебных действий следственного характера, тактика которых определяется поведением участвующих в них лиц? Или судья опять должен лишь регистрировать происходящее, независимо от того, правильно или нет оно осуществляется? Но кто в таком случае проводит это судебное действие?

Отмечается недопустимость в новых условиях использовать многие «старые» тактические приемы (при допросе с участием защитника) и необходимость их пересмотра [18]. Постановка вопроса по форме правильная, но по существу не совсем. Тактика – это умение переиграть своего оппонента и независимо от сферы деятельности (военная, медицинская, юридическая и т.д.) она состоит в одном и том же – стремлении получить информацию, скрыть свои намерения и планы, побудить к действиям, а формы (собственно приемы), в которые это облекается, неисчерпаемо многообразны, как и варианты человеческого поведения. Следовательно, по нашему мнению, нужно вести речь не столько об изменении самих приемов, сколько о приспособлении их к условиям практической реализации. В целом тактические приемы стары, как мир, и о них прекрасно знают наши оппоненты, поэтому главное не в том, какие именно тактические приемы применяются, а как они реализуются, т.е. в первую очередь речь необходимо вести об уровне профессионального мастерства их применяющих [20, с. 110–112]. Поэтому положение о том, что «криминалистическая наука (о расследовании преступлений и изобличении виновных) не разрабатывает и не должна разрабатывать приемы обеспечения защиты подсудимого» [17, с. 113–114], мы считаем необходимым скорректировать следующим образом: криминалистика, как наука о закономерностях следообразования и использования этих положений в уголовно-процессуальной деятельности, должна разрабатывать, во-первых, основы тактики действий в сфере получения, защиты и использования соответствующей информации и, во-вторых, тактические приемы действий следователя. Вторая составная применительно к деятельности прокуроров, защитников, судей, разумеется, не может быть предметом специального исследования криминалистики (кроме необходимого знания для разработки тактики следствия) и должна разрабатываться в рамках адвокатуры и других отраслей знаний [21].

О.Я. и М.О. Баевы утверждают, что законодатель безоговорочно исключил следователя из числа субъектов защиты, вменив ему лишь функции уголовного преследования [16, с. 11]. С процессуальной точки зрения все вроде бы правильно, но фактически (содержательно) это нельзя трактовать так однозначно. Да, у него нет теперь прямой обязанности искать и собирать доказательства, оправдывающие подозреваемого (обвиняемого), но может ли это означать, что, встретив такие свидетельства, он должен игнорировать их и проходить мимо (как это делает защитник применительно к свидетельствам обвинения)? Разумеется, нет, ибо в таком случае он будет саботировать задачи уголовного судопроизводства об объективном и всестороннем расследовании уголовных дел, об обеспечении того, чтобы ни один невиновный не был привлечен к уголовной ответственности [13, с. 3–4].

Совершенно правильно предлагают, чтобы отказ подозреваемого от помощи защитника фиксировался *только* в присутствии адвоката, что существенно ограничит возможности злоупотреблений со стороны следователей и дознавателей. О последнем говорят и пишут защитников, когда они, вопреки объективным фактам совершения преступления, подзывают подзащитному (и сами действуют в том же направлении), как вести себя, чтобы

дело «развалилось»? Почему следователь за фальсификацию может быть привлечен к уголовной ответственности, а адвокату все дозволяется? Правда, авторы высказывают замечания в адрес ст. 54 УПК РФ в части того, что она «не содержит указаний на какие-либо обязанности защитника в уголовном процессе», одновременно, без приведения аргументов, отбрасывая комментарий к УПК 1923 г., гласящий, что защитник не должен «во что бы то ни стало стараться обелить и *выгородить* своего подзащитного» [22, с. 54], заявляя, что «нет необходимости в настоящее время анализировать этот комментарий» [16].

Мы напротив считаем, что стоит комментировать, иначе получается, что для защитника *любые* средства хороши и допустимы. За такой недобросовестностью и необъективностью действий защитника может следовать не только ущемление прав потерпевшего, но и других подсудимых и иных участников уголовного процесса, а в целом – прямое противодействие выполнению задач уголовного судопроизводства. Несомненно, нужно решительно бороться с нарушением принципов юстиции, но нельзя этого допускать (мириться, не замечать) и со стороны адвокатов. Было бы объективней, если бы авторы ко всем положениям процедуры расследования и судебного разбирательства подходили так, как к допросу, предлагая восстановить количественный паритет между участниками данного следственного действия, чтобы участие в допросе со стороны следователя – представителя органа дознания делало «обстановку допроса психологически для следователя более комфортной» [16, с. 26–27].

Очень правильна, по нашему мнению, принятая в США формула-предупреждение подозреваемого при первой встрече с полицией: Вы имеете право молчать и дать показания только в присутствии защитника, но имейте в виду, что все, что Вы скажете, может быть использовано против Вас. Одной из бед нашей юриспруденции является то, что большинство правоведов забыли о том, что уголовное судопроизводство появилось для защиты прав и интересов пострадавших от преступлений и все разговоры о защите прав личности сводят лишь к положению обвиняемого. Последнее крайне важно, но это не должно осуществляться за счет прав и интересов потерпевших, в ущерб им. Например, одним из предложений по «уравниванию» потерпевшего в правах с подсудимым является предоставление ему права участия в дебатах, о котором забыли при установлении порядка проведения судебных дебатов [23, с. 491].

Мы, естественно, не коснулись всех процессуальных положений новых УПК, а обратили внимание лишь на те, где четко просматриваются криминалистические аспекты процедуры расследования и судебного разбирательства, чтобы высказать свое мнение о том, что криминалистика имеет отношение не только к деятельности следователей и адвокатов, но и судей, без знания и использования рекомендаций которой они не в состоянии качественно выполнять даже функцию стороннего наблюдателя, не занимаясь ни обвинением, ни защитой.

Список использованной литературы

1. *Номоконов В.А.* Новый УПК для «вчерашней преступности» // Реагирование на преступность: концепции, закон, практика. – М., 2002.
2. *Гладких В.И., Сташевский С.С., Горжей В.Я.* Новый УПК: больше вопросов, чем ответов // Рос. следователь. – 2003. – № 1.
3. *Кириченко Л.* Проект УПК: вперед в прошлое! – (<http://www.mirror.kiev.ua/ie/show/432/37745>)
4. *Волков В., Подольный Н.* Кто боится расширения прав защитника? // Рос. юстиция. – 2001. – № 2.

5. Волчецкая Т.С. Криминалистические проблемы реализации принципа состязательности сторон в уголовном судопроизводстве // Новый уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации – проблемы практической реализации. – Краснодар, 2002.
6. Михайлов А. Институт понятых – архаизм российского уголовного судопроизводства // Законность. – 2003. – № 4.
7. Филиппов В. У защитника не должно быть прав больше, чем у подзащитного // Рос. юстиция. – 2000. – № 7.
8. Поляков М.П. «Вор должен сидеть в тюрьме»: размышления о проблеме идеологии борьбы с преступностью // Следователь. – 2001. – № 4.
9. Петрухин И.Л. Судебная власть и расследование преступлений // Государство и право. – 1993. – № 7.
10. Правовая и криминологическая оценка нового УПК РФ: Науч.-практ. конф. – М., 2002. – (<http://crime.vl.ru/docs/konfs/konf06.htm>)
11. Ульянов В.Г. Виды обвинения в уголовном процессе РФ, их соотношение // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации – проблемы практической реализации. – Краснодар, 2002.
12. Булатов И. Защита прав потерпевших от преступлений // Законность. – 2003. – № 4.
13. Яблоков Н.П. О некоторых направлениях криминалистической реализации положений УПК России // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации – проблемы практической реализации. – Краснодар, 2002.
14. Подшибякин А.С. Принцип состязательности и его реализация при проведении уголовно-процессуальных действий по УПК Российской Федерации // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации – проблемы практической реализации. – Краснодар, 2002.
15. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. – М., 2001.
16. Баев О.Я., Баев М.О. УПК РФ 2001г.: достижения, лакуны, коллизии; возможные пути разрешения последних. – Воронеж, 2002.
17. Комиссаров В.И., Кисленко С.Л. Задачи криминалистики в свете реализации требований УПК России // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации – проблемы практической реализации. – Краснодар, 2002.
18. Шевченко Т. Состязательность в уголовном процессе: Закон и реальность. – (<http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/413/36313/>)
19. Глазырин Ф.В. Новый УПК России и проблемы криминалистической науки // Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации – проблемы практической реализации. – Краснодар, 2002.
20. Бахин В.П. Криминалистика: Проблемы и мнения (1962–2002 г.). – К., 2002.
21. Тактика, методика и стратегия профессиональной защиты. – Екатеринбург, 2002.
22. Строгович М.С., Карнацкий Д.А. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР: Текст и постатейный комментарий. – М., 1926.
23. Золочевська П. Щодо питання про забезпечення прав людини в новому КПК України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Л., 2003.

УДК 343.97 (043.3)

А.В. Іщенко – доктор юридичних наук,
професор, вчений секретар Національної
академії внутрішніх справ України

ПРОБЛЕМИ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЯХ, ПІДГОТОВЛЕНИХ І ЗАХИЩЕНИХ В УКРАЇНІ

Здійснено огляд докторських дисертацій з розподілом їх на групи відповідно до порушених проблем. Розглянуто загальні проблеми: використання досягнень науково-технічного прогресу в розслідуванні злочинів у кримінальному судочинстві, судовій експертизі.

Ключові слова: судова експертологія, науково-технічні досягнення, кримінальне судочинство, ідентифікаційні зв'язки.

Проблеми судової експертології постали в криміналістиці як об'єктивне відображення процесів диференціації й інтеграції наукового знання. Нині вже мало хто категорично заперечує те, що судова експертологія – це нова міждисциплінарна галузь науки, що доказово й аргументовано обґрунтована у роботі А.І. Вінберга і Н.Т. Малаховської 1979 р. [1]. Дозволимо собі звернути увагу на слова автора передмови до зазначеної роботи Б.А. Вікторова, який підкреслив, що «головним, чого досягли автори в становленні нової галузі науки – судової експертології – це твердження про необхідність загально теоретичних і методичних проблем та єдиних закономірностей, вихідних для всіх предметних судових наук, які живлять своїми науковими основами такий важливий вид практичної діяльності, як проведення судових експертиз...» (тут і далі переклад автора) [2].

Цілоком зрозуміло, що впродовж минулих років проблеми судової експертології не залишались поза увагою вчених криміналістів. Ідею про існування чи формування нової наукової дисципліни підтримало чимало вчених. Йдеться передусім про роботи О.Р. Шляхова [3], Ю.Г. Корухова [4], І.А. Алієва [5], Т.В. Авер'янової [6], С.Ф. Бичкової [7]. Щоправда, були й інші думки. Так, В.Г. Гончаренко, повертаючись до дискусії 50-х років, писав, що «будь-яка спроба розчленувати у науковому відношенні криміналістичну техніку на відокремлені складові частини стає неспроможною», «... криміналістична експертиза сама по собі не є наукою, а ґрунтується на застосуванні даних криміналістичної техніки для вирішення спеціальних питань» [8].

Водночас, певний науковий інтерес має проблема становлення та накопичення знань у галузі судової експертизи, які стали передумовою та витокami формування судової експертології.

Слід сказати, що одним із найбільш інформативних джерел у цьому відношенні є дисертаційні дослідження. Їх масив за проблематикою судових експертиз досить значний. Зауважимо, що за часів колишнього СРСР було підготовлено та захищено близько 300 кандидатських дисертацій з питань криміналістичної експертизи [9].

Значний доробок у продукуванні та накопиченні знань у галузі криміналістичних експертиз зроблено в докторських дисертаціях, підготовлених чи захищених в Україні. До них належать дисертації як підготовлені в науково-дослідних установах чи навчальних закладах

України і захищені у спеціалізованих вчених радах України, так і ті, які з різних причин захищали у спеціалізованих вчених радах Російської Федерації колишнього Радянського Союзу. Це фактично докторські дисертації українських криміналістів. На сьогодні таких дисертацій двадцять вісім.

Зазначимо, що у спеціалізованих радах України захищалися докторські дисертації, підготовлені громадянами інших республік колишнього СРСР та незалежних держав, утворених після його розпаду. Таких дисертацій на початок 2002 р. – дев'ять. Автор статті вирішив відобразити зміст зазначених робіт з таких міркувань. При виборі спеціалізованої ради, якій рекомендується до захисту докторська дисертація, враховується авторитетність наукової школи й окремих науковців, які працюють у спеціалізованій вченій раді та у відповідних підрозділах установи, де створена спеціалізована рада. Адже дисертація до розгляду в спеціалізованій раді має пройти попередню експертизу на фаховій кафедрі, у відділі, в лабораторії.

Думається, що вибір «іноземцем» спеціалізованої ради в Україні свідчить про авторитетність учених конкретного наукового вітчизняного центру, високий рівень наукової кваліфікації його співробітників. Тому й оцінка ними дисертаційних досліджень розглядається як суттєвий вклад у розроблення конкретної проблеми українськими криміналістами.

Аналізуючи зміст цих робіт, ми поділили їх на кілька груп. До першої групи дисертацій віднесли роботи, в яких розглядалися загальні проблеми використання досягнень науково-технічного прогресу в розслідуванні злочинів, у кримінальному судочинстві. Другу групу робіт склали дисертації, які повністю присвячені проблематиці судової експертизи. Третю групу дисертацій утворюють роботи, в яких зазначена проблематика є допоміжною чи похідною.

Так, до **першої групи** належать роботи, в яких висвітлюються загальні проблеми використання науково-технічних досягнень у кримінальному судочинстві. Саме вони, на нашу думку, носять узагальнювальний характер і свідчать про певну міру накопичення знань, зокрема і в галузі судової експертизи.

Однією з перших робіт цього спрямування була дисертація З.М. Соколовського, співробітника Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз, на тему «Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний при установлении причинной связи явлений (криминалистическое и процессуальное исследование)» [10], яку він захистив у Харківському юридичному інституті в 1968 р. Тут розглянуто доказовий аспект проблеми причинності у праві, висвітлено загальні питання використання спеціальних знань при встановленні причинних зв'язків, наведено методику дослідження причинно-наслідкових відносин. Крім того, автор аналізує причинні зв'язки та можливості використання спеціальних знань для передбачення та попередження небезпечних наслідків, зупиняється на оформленні висновків експерта про причинний зв'язок та оцінку експертного висновку.

Другою роботою зазначеного напрямку є захищена 1980 р. в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка дисертація «Методологические проблемы использования данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве», підготовлена співробітником кафедри криміналістики цього ж університету В. Г. Гончаренком [11]. Автор розглянув низку методологічних проблем використання досягнень природничих і технічних наук у кримінальному судочинстві. Йдеться про визначення предмета криміналістики та його співвідношення з предметами природничих і технічних наук, розмежування його з кримінальним процесом; дослідження методів криміналістики та їх співвідношення з методами

інших наук, а також процесуальні й організаційні питання впровадження даних природничих і технічних наук у кримінальне судочинство; аналіз форм використання у кримінальному судочинстві засобів і методів, які ґрунтуються на даних природничих і технічних наук; сучасний стан і перспективи використання досягнень науки й техніки у кримінальному судочинстві; наукові засади та можливості застосування кібернетики й лазерів у кримінальному судочинстві.

До робіт цієї групи ми віднесли дисертацію співробітника кафедри криміналістики Мінської вищої школи МВС СРСР Г.І. Грамовича «Проблемы теории и практики эффективного применения специальных знаний и научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений» [12], захищену у спеціалізованій вченій раді при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка 1989 р. Автор висвітлив теоретичні проблеми ефективності використання спеціальних знань і науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві, показав нинішній стан, тенденції розвитку та проблеми підвищення ефективності науково-технічних засобів, форми та напрями застосування зазначених знань і засобів на попередньому слідстві. У роботі суттєво доповнені основи вчення про криміналістичні знання та науково-технічні засоби; сформульовано визначення спеціальних знань і принципи їх застосування у правоохоронній діяльності; узагальнено досвід використання спеціальних знань і науково-технічних засобів, виявлено чинники, які впливають на ефективність їх застосування; запропоновано нові методики роботи з речовими доказами; сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства, підготовки фахівців.

Специфіці використання психологічних знань присвятив свою роботу співробітник Львівського державного університету М. В. Костицький, який у спеціалізованій вченій раді при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка 1990 р. захистив дисертацію «Использование специальных психологических знаний в советском уголовном процессе» [13]. Автор розкрив теоретичні основи використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі, показав процесуальні та непроцесуальні форми їх використання, розглянув особливості застосування спеціальних психологічних знань на досудових стадіях кримінального процесу в суді та для попередження злочинів.

Певним чином проблематика, що аналізується, висвітлювалась і в дисертації автора цих рядків «Методологические и организационные проблемы развития криминалистических научных исследований» [14]. Фактично в роботі розроблено концептуальний підхід до поглибленого, детального, систематичного вивчення самої криміналістичної науки як цілісної системи знань. Зважаючи на сучасне розуміння криміналістики, автором розроблені та обґрунтовані певні положення, які стосуються і судової експертизи: а) аргументується положення про наявність фундаментальних і прикладних знань у межах криміналістики та наведено їх визначення; б) визначаються основні тенденції розвитку дисертаційних досліджень проблем судової експертології та пріоритетні напрями наукових пошуків у цій галузі; в) розширені історичні межі й уявлення про середовище і витоки виникнення криміналістичних знань; г) окреслені напрями, школи та тенденції наукових розроблень питань судової експертизи в дослідженнях вітчизняних учених; д) розроблені пропозиції щодо удосконалення організації планування та координації наукових досліджень з криміналістики і судової експертизи та впровадження їх результатів у правоохоронну й педагогічну практику.

До другої групи робіт віднесені дисертації, повністю присвячені проблематиці судової експертизи.

Першою з них є дисертація завідувача відділу Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. М.С. Бокаріуса Г.Л. Грановського «Научные основы и методы трасологической идентификации личности» [15], яку він захистив у Вищій школі Міністерства охорони громадського порядку СРСР 1967 р. У роботі, ґрунтуючись на аналізі теоретичних основ трасологічної ідентифікації особи, автор детально висвітлив питання ідентифікації особи за слідами рук, ніг, зубів, продемонстрував можливість використання слідів людини в розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ.

Дисертація «Теоретические основы установления групповой принадлежности в судебной экспертизе (методологические и правовые проблемы)» [16], підготовлена професором кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту М.В. Салтевським, захищена у цьому ж інституті 1969 р. У роботі досліджувалися різні проблеми, серед яких в узагальненому вигляді можна назвати такі: судово-слідча діяльність як процес пізнання, вірогідність якого обумовлена адекватністю відображення та методів, що використовуються для такого пізнання; методологічні засади встановлення групової належності; особливості встановлення групової належності та тотожності в світлі окремих положень кібернетики, особливо стосовно інформаційного доведення тотожності і групової належності, юридичного розуміння оперативно-розшукової та доказової інформації, співвідношення понять «властивість», «ознака», «знак», «сигнал», а також обґрунтовано класифікацію об'єктів ідентифікації та встановлення групової належності, основу якої складають три принципи (просторово-геометричний, цілісний, інформаційний).

Проблематиці криміналістичної ідентифікації присвячено дисертацію заступника директора Київського інституту судових експертиз з наукової роботи М.Я. Сегає «Методология судебной идентификации» [17], захищену 1970 р. у спеціалізованій вченій раді Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Автором розкрито предмет, метод, сутність судової ідентифікації, показано її специфіку, об'єкти та закономірності, методи здійснення, процесуальні форми проведення, її зміст як багатостороннього процесу пізнання, дослідження та доказування в кримінальному судочинстві. У роботі досліджено методологічні засади судової ідентифікації, її ґносеологічна сутність, психологічні аспекти виникнення та проблеми логіки пізнання ідентифікаційних зв'язків. Значну увагу приділено техніко-криміналістичним і тактичним основам встановлення ідентифікаційних зв'язків за матеріальними слідами, проаналізовано методичні засади використання різних типів і видів ідентифікаційних зв'язків у судовій експертизі, висвітлено тактичні основи використання ідентифікаційних зв'язків при проведенні впізнання.

В.К. Лисиченко, співробітник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, захистив роботу «Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы)» [18]. Змістовно вона розкривала проблеми юридичного поняття документа та його значення; види документів і їх функції у доведенні; використання документів як речових доказів та об'єктів дослідження; питання слідчо-судового та криміналістичного експертного дослідження документів. Серед спеціальних криміналістичних проблем у дисертації досліджено: а) теоретичні основи слідчо-судового й експертного дослідження документів; б) співвідношення категорій матеріалістичної діалектики як загального методу дослідження зі спеціальними криміналістичними методами; в) методологічні питання щодо структури та систематизації криміналістичних методів; г) значення та місце спеціальних методів інших наук у системі криміналістичних методів; д) форми та методи слідчо-судового дослідження документів у кримінальних справах; е) проблемні питання

судово-почеркознавчого та техніко-криміналістичного експертного дослідження документів як речових доказів.

І.Я. Фрідман у Всесоюзному науково-дослідному інституті Прокуратури СРСР захистив дисертацію «Судебная экспертиза и вопросы предупреждения преступления» [19]. У роботі на основі розгляду загальних питань криміналістичної профілактики та профілактичної діяльності співробітників експертних підрозділів висвітлено причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів; розроблено вчення про криміналістичну профілактику та його зв'язок з тактикою, технікою й методикою розслідування злочинів; проаналізовано методологічні питання виявлення обставин, що сприяють злочинам, і можливості профілактичної діяльності експертів. Автор визначив основні напрями профілактичної діяльності з використанням можливостей окремих видів експертиз: техніко-криміналістичного дослідження документів; трасології та судової балістики; автотехнічної експертизи.

На початку 1986 р. у спеціалізованій вченій раді при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка захищено дисертацію «Теория и практика моделирования в криминалистической экспертизе» завідувача відділу Казахського науково-дослідного інституту судових експертиз О. Ф. Аубакіров [20]. Це перша праця такого рівня, підготовлена за межами України та захищалася в спеціалізованій вченій раді України. Автор зосередив увагу на обґрунтуванні таких основних положень: а) визначення поняття криміналістичної моделі і значення моделювання для криміналістичних експертиз; б) визначення шляхів удосконалення експертної діяльності на основі автоматизації процесу проведення експертиз; в) формулювання теоретичних положень концепції криміналістичної сутності експертизи матеріалів, речовин і виробів; г) висвітлення способів, прийомів, технічних засобів отримання криміналістичних моделей, що розширюють можливості експертного дослідження на етапах виявлення ознак, їх порівняння й оцінки; д) аналіз основних положень методики дослідження динамічних характеристик письма шляхом фотографування в полях струмів високої частоти; е) висвітлення особливостей методики ідентифікації друкарської машини, встановлення виконавця машинописного тексту; ж) дослідження наркотичних речовин кустарного виготовлення – опію і гашишу.

У 1990 р. директор Азербайджанського НДІСЕ І. А. Алієв підготував роботу «Проблемы судебно-экспертной профилактики» [21], яка була захищена у спеціалізованій вченій раді при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Автором розглянуто загальну теорію судової експертизи та її науково-практичне значення для побудови окремих теорій; визначено поняття судово-експертної профілактики та її місце у загальній системі боротьби зі злочинністю; принципи побудови та зміст окремої теорії експертної профілактики, правові, організаційні та методичні проблеми експертної профілактичної діяльності.

Теоретико-прикладним проблемам судової експертології присвячена робота директора Азербайджанського науково-дослідного інституту кримінології, криміналістики і судової експертизи Ф.М. Джавадова «Концептуальные основы развития судебной экспертизы в современных условиях» [22], де висвітлено передумови формування загальної теорії судової експертизи а тенденції розвитку судово-експертної діяльності, показано закономірності судово-експертної діяльності й їх вплив на формування загальної теорії судової експертизи та розкриті складові цієї теорії.

Отже серед робіт, цілком присвячених проблематиці судової експертизи, також можна виділити кілька напрямів дослідження. Передусім ідеться про методи та методологію експертизи; дослідження окремих видів об'єктів; профілактичні можливості експертизи; власне судову експертологію.

Третя група – це дисертації, в яких проблематика судової експертизи була допоміжною. Здебільшого це роботи з методики розслідування злочинів, де використання можливостей експертизи розглядається як спосіб отримання доказової інформації. Так, стосовно розслідування розкрадань можливості експертизи документів розглядалися у дисертації С.І.Тихенко «Борьба с хищениями социалистической собственности, связанными с подлогом документов» [23]; у праці В.П. Колмакова «Криминалистические методы расследования и предупреждения преступлений против жизни» [24] чільне місце відведено слідчому огляду, можливостям встановлення потерпілого, призначенню та проведенню судових експертиз, основам профілактики злочинів проти життя. Л.Ю. Ароцкер у роботі «Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел» [25] значну увагу приділив особливостям проведення слідчих дій у суді – допиту, пред'явленню для впізнання, огляду, експерименту, здійсненню експертизи й оцінці її висновків, профілактичним можливостям суду.

У дисертації В.О. Коновалової «Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике)» [26] третій розділ присвячено пізнавальній діяльності слідчого під час проведення окремих слідчих дій. Ідеться про пізнавальну роль тактичних прийомів проведення окремих слідчих дій, детальний аналіз пізнавальної сутності допиту, призначення та проведення судових експертиз.

Дисертація «Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений» [27] підготовлена О.Н. Колесніченком, співробітником кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту. Автор ґрунтовно розглянув низку питань, пов'язаних з методикою розслідування злочинів. Серед них – дослідження індивідуальності, планомірності розслідування, ролі узгодженості слідчих дій з оперативно-розшуковими заходами, можливостями залучення спеціалістів і громадськості до розслідування та попередження злочинів.

Робота М.О. Сенчика «Расследование и предупреждение преступлений в торговле» [28] з різних причин не була затверджена Вищою атестаційною комісією СРСР. Однак ми не можемо залишити її поза увагою, оскільки в ній висвітлювались актуальні на той час і певною мірою важливі нині проблеми. Зокрема у четвертій главі показано можливості використання спеціальних знань при розслідуванні зазначених злочинів.

Питання використання криміналістикою здобутків інших наук знайшло відображення в дисертації Г.А. Матусовського «Криминалистика в системе юридических наук и ее межнаучные связи» [29], який відстоював необхідність поглиблення міжнаукових зв'язків криміналістики як науки та навчальної дисципліни із суміжними науками, особливо економікою, кібернетикою, математикою.

Стосовно зазначеної проблематики Н.І. Клименко в дисертації «Криминалистические знания: природа, структура, оптимизация использования» [30] висвітлила природу, структуру, призначення та напрями використання криміналістичних знань і взаємозв'язки криміналістики й інших спеціальних знань.

До цієї групи робіт нами віднесено дисертацію І.В. Постіки «Основные проблемы криминалистической науки, раскрытия и расследования преступлений в восточно-европейских странах» [31], де розкрито проблеми криміналістичної ідентифікації, показано

деякі сучасні техніко-криміналістичні методи роботи з доказами, проаналізовано можливості кібернетики в боротьбі зі злочинністю.

Певною мірою проблематика використання спеціальних знань була предметом наукових пошуків О.А. Кириченка. У його праці «Основы криминалистической микрологии» [32] розглянуто питання виявлення, вилучення, фіксування та дослідження різних мікрооб'єктів.

А.Ф. Волобуєв у роботі «Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва» [33] також торкається проблематики використання спеціальних знань.

Таким чином, огляд докторських дисертацій з проблем судової експертизи свідчить про те, що в Україні сформувалась усталена наукова школа розроблення проблематики питань, пов'язаних із судовою експертологією. Саме в межах цієї наукової школи сформувалися такі напрями наукових пошуків як криміналістична ідентифікація та групофікація, експертна профілактика злочинів, використання досягнень інших наук (особливо психології, логіки, кібернетики) в кримінальному судочинстві.

Сподіваємося, що закладені українськими криміналістами підвалини розвитку судової експертології набудуть подальшого розвитку в наукових пошуках вітчизняних і не тільки вітчизняних учених.

Список використаної літератури

1. *Винберг А.И., Малаховская Н.Т.* Судебная экспертиза (общетеоретические и методические проблемы судебных экспертиз). – Волгоград, 1979.
2. *Викторов Б.А.* Предисловие // Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертиза (общетеоретические и методические проблемы судебных экспертиз). – Волгоград, 1979. – С.5.
3. *Шляхов А.Р.* О научных основах судебных экспертиз // Актуальные проблемы теории и практики криминалистики и судебной экспертизы (материалы для обсуждения). – М., 1978. – С.3–9.
4. *Корухов Ю.Г.* Формирование общей теории судебной экспертизы: Материал для Ученого совета ВНИИСЭ. – М., 1989.
5. *Алиев И.А.* Проблемы экспертной профилактики. – Баку, 1991.
6. *Аверьянова Т.В.* Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований. – Алма-Ата, 1991.
7. *Бычкова С.Ф.* Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. – Алма-Ата, 1994.
8. *Гончаренко В.И.* Криминалистика и криминалистическая экспертиза // Общеуоретические, правовые и организационные вопросы судебной экспертизы: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИСЭ, 1987. – С.143, 144.
9. *Ищенко А.В.* Проблеми розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи. – К., 1995. – С.8–9.
10. *Соколовский З. М.* Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний при установлении причинной связи явлений (криминалистическое и процессуальное исследование): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Харьков, 1968.
11. *Гончаренко В. И.* Методологические проблемы использования данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1981.
12. *Грамович Г. И.* Проблемы теории и практики эффективного применения специальных знаний и научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1989.
13. *Костицкий М. В.* Использование специальных психологических знаний в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1990.
14. *Ищенко А. В.* Методологические и организационные проблемы развития криминалистических научных исследований: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1997.
15. *Грановский Г. Л.* Научные основы и методы трасологической идентификации личности: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1967.
16. *Салтевский М. В.* Теоретические основы установления групповой принадлежности в судебной экспертизе (методологические и правовые проблемы): Дис. ... д-ра юрид. наук. – Харьков, 1969.
17. *Сегай М. Я.* Методология судебной идентификации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1970.

18. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы): Дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1974.
19. Фридман И. Я. Судебная экспертиза и вопросы предупреждения преступления: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1974.
20. Аубакиров А. Ф. Теория и практика моделирования в криминалистической экспертизе: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1985.
21. Алиев И. А. Проблемы судебно-экспертной профилактики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1990.
22. Джавадов Ф. М. Концептуальные основы развития судебной экспертизы в современных условиях: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2002.
23. Тихенко С. И. Борьба с хищениями социалистической собственности, связанными с подлогом документов: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1957.
24. Колмаков В. П. Криминалистические методы расследования и предупреждения преступлений против жизни: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Харьков, 1962.
25. Ароцкер Л. Е. Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1965.
26. Коновалова В. Е. Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Харьков, 1966.
27. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Харьков, 1967.
28. Сенчик Н. А. Расследование и предупреждение хищений в торговле: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1973.
29. Матусовский Г. А. Криминалистика в системе юридических наук и ее межнаучные связи: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1980.
30. Клименко Н. И. Криминалистические знания: природа, структура, оптимизация использования: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1993.
31. Постика И. В. Основные проблемы криминалистической науки, раскрытия и расследования преступлений в восточноевропейских странах: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1991.
32. Кириченко А. А. Основы криминалистической микрологии: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Харьков, 1996.
33. Волобуев А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Харків, 2002.

УДК 343.973+343.352 +343. 53

О.П. Снігерьев, доктор юридичних наук,
професор, заступник начальника Інституту
перепідготовки та підвищення кваліфікації
Національного університету внутрішніх справ

О.А. Долгий, кандидат юридичних наук,
доцент, начальник відділу НДЦ Національної
академії державної податкової служби України

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ РИЗИКІВ ПРАЦІВНИКІВ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ У ПРОЦЕСІ БОРТЬБИ З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ ЗЛОЧИННО ОТРИМАНИХ ДОХОДІВ

Порушена проблема протидії відмиванню коштів, пов'язаному з використанням сумнівних фінансових операцій. Розглянуто основні причини тінізації економіки України, зазначено обставини, що гальмують діяльність податкових органів щодо боротьби з легалізацією коштів і майна, здобутих злочинним шляхом; запропоновано підхід до визначення й оцінки професійних ризиків у діяльності працівників державної податкової служби України під час контролю сумнівних фінансових операцій.

Ключові слова: тінізація економіки, соціально-економічні реформи, доходи, податки, криміналізований сектор, професійні ризики.

Проблема протидії легалізації (відмиванню) грошових коштів та іншого майна, одержаних злочинним шляхом (далі – відмивання доходів), яка сьогодні набула світового виміру (за даними Міжнародного Валютного Фонду, у світі щорічно відмивається від 500 млрд до 1,5 трлн доларів, що сягає 5 % світового валового продукту [1, с.1]), для України є винятково актуальною.

Оцінку сучасного рівня тінізації української економіки дано у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2002 році». У ньому зокрема зазначається, що за розрахунками тіньовий сектор у країні становить 40–50 % ВВП (за даними Мінекономіки – 42,3 %). За оцінками експертів втрати держави від тінізації доходів щорічно перевищують 12–13 млрд грн. Від незареєстрованої підприємницької діяльності та незадекларованих доходів населення Пенсійний фонд щорічно недоодржує 2–3 млрд грн. Тобто нинішній рівень тінізації економіки дійшов тієї небезпечної межі, коли вже йдеться про наявність системи розширеного відтворення тіньових економічних відносин.

Тінізація економіки є одним з основних чинників, які створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави. Вона негативно позначається на всіх сторонах суспільного життя, гальмує та викривлює соціально-економічні реформи.

Одним із найнебезпечніших наслідків розвитку тіньової економіки є її негативний вплив на розвиток суспільства, сприяння зростанню корумпованості та криміналізації суспільства [2]. Не викликає сумнівів, що найбільша загроза від тінізації сфери господарювання полягає саме в останньому. Між тим, за оцінками фахівців кримінальний сектор у тіньовій економіці превалює і перевищує 50 %. Характеристика виявлених в

економіці країни злочинів [3, с. 19–26] (їх на рік викривається понад 40 000 [3, с. 20]), дає підстави стверджувати, що окремі галузі економіки активно задіяні у технологічному процесі відмивання коштів. Насамперед до них слід віднести фінансово-кредитну, зокрема банківську, інвестиційну сфери, паливно-енергетичний комплекс, приватизацію, зовнішньоекономічну діяльність.

За звітними даними Головного управління податкової міліції ДПА України, упродовж останніх двох років (2002–2003 рр.) у зазначених і деяких інших сферах господарювання тільки підрозділами податкової міліції викрито 1289 фактів легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом. Відповідно до результатів досудового слідства за порушеними за ст. 209 КК України кримінальними справами податківцями виявлено легалізованих коштів і майна на 944,6 млн грн.

Слід підкреслити ще один негативний аспект тінізації економіки, що завдає великої шкоди вітчизняній сфері господарювання. Практика роботи державної податкової служби, інших правоохоронних органів, інформація їхніх оперативно-розшукових підрозділів свідчить, що до 70 % власних прибутків тільки спільних підприємств не залучаються до господарського комплексу України, а інвестуються в економіку інших країн. Унаслідок цього сучасний етап ринкової реформи супроводжується негативними процесами вилучення з офіційної економіки значних обсягів фінансових ресурсів і переведенням їх до так званого «тіньового сектору». Це призводить до того, що в реальній економіці спостерігаються тенденції до спаду ділової активності, зниження інвестицій, загострення кризи платежів тощо.

Щодо ступеня наукової розробленості проблеми, то дослідженню феномену тіньової економіки, стану протидії відмиванню доходів значну увагу приділено в роботах О. Бандурки, В. Поповича, С. Гуржія, Б. Дяченка, Д. Карташова, В. Піхоцького, Ю. Сильницького, С. Сімов'яна та ін. Проте такий аспект як визначення й оцінка ризиків, що виникають при здійсненні податковими органами контролю за дотриманням суб'єктами підприємницької або іншої господарської діяльності (СПД) вимог податкового законодавства з метою виявлення та припинення фактів відмивання доходів з використанням сумнівних фінансових операцій, незважаючи на його актуальність, в юридичній літературі висвітлено ще недостатньо.

З огляду на зазначене, а також враховуючи вимоги Програми протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, затвердженої спільною постановою Кабінету Міністрів і Національного банку України від 29.01.2003 № 140, автори ставлять за мету дослідити у статті особливості функціонування спеціальних підрозділів податкових органів боротьби з доходами, здобутими злочинним шляхом. Виходячи з окресленої мети, завданням цієї роботи є визначення загальних підходів до оцінки основних ризиків під час контрольної діяльності органів державної податкової служби у процесі протидії відмиванню доходів, пов'язаному з використанням сумнівних фінансових операцій.

Загальне поняття про основні ознаки сумнівної фінансової операції – тієї, що, як зазначено в нормативних актах, потребує посиленого контролю і відповідає одному із визначених критеріїв, – окреслено у ст. 64 Закону України «Про банки і банківську діяльність» в редакції від 07.12.2000 № 2121-III. Це операції, що:

- 1) здійснюються за незвичних умов;
- 2) здійснюються за невикористаною запланованою сумою;
- 3) не є економічно виправданими;
- 4) суперечать чинному законодавству України.

УДК 343.973+343.352 +343. 53

О.П. Снігерьев, доктор юридичних наук,
професор, заступник начальника Інституту
перепідготовки та підвищення кваліфікації
Національного університету внутрішніх справ

О.А. Долгий, кандидат юридичних наук,
доцент, начальник відділу НДЦ Національної
академії державної податкової служби України

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ РИЗИКІВ ПРАЦІВНИКІВ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ У ПРОЦЕСІ БОРТЬБИ З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ ЗЛОЧИННО ОТРИМАНИХ ДОХОДІВ

Порушена проблема протидії відмиванню коштів, пов'язаному з використанням сумнівних фінансових операцій. Розглянуто основні причини тінізації економіки України, зазначено обставини, що гальмують діяльність податкових органів щодо боротьби з легалізацією коштів і майна, здобутих злочинним шляхом; запропоновано підхід до визначення й оцінки професійних ризиків у діяльності працівників державної податкової служби України під час контролю сумнівних фінансових операцій.

Ключові слова: тінізація економіки, соціально-економічні реформи, доходи, податки, криміналізований сектор, професійні ризики.

Проблема протидії легалізації (відмиванню) грошових коштів та іншого майна, одержаних злочинним шляхом (далі – відмивання доходів), яка сьогодні набула світового виміру (за даними Міжнародного Валютного Фонду, у світі щорічно відмивається від 500 млрд до 1,5 трлн доларів, що сягає 5 % світового валового продукту [1, с.1]), для України є винятково актуальною.

Оцінку сучасного рівня тінізації української економіки дано у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2002 році». У ньому зокрема зазначається, що за розрахунками тіньовий сектор у країні становить 40–50 % ВВП (за даними Мінекономіки – 42,3 %). За оцінками експертів втрати держави від тінізації доходів щорічно перевищують 12–13 млрд грн. Від незареєстрованої підприємницької діяльності та незадекларованих доходів населення Пенсійний фонд щорічно недоодржує 2–3 млрд грн. Тобто нинішній рівень тінізації економіки дійшов тієї небезпечної межі, коли вже йдеться про наявність системи розширеного відтворення тіньових економічних відносин.

Тінізація економіки є одним з основних чинників, які створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави. Вона негативно позначається на всіх сторонах суспільного життя, гальмує та викривлює соціально-економічні реформи.

Одним із найнебезпечніших наслідків розвитку тіньової економіки є її негативний вплив на розвиток суспільства, сприяння зростанню корумпованості та криміналізації суспільства [2]. Не викликає сумнівів, що найбільша загроза від тінізації сфери господарювання полягає саме в останньому. Між тим, за оцінками фахівців кримінальний сектор у тіньовій економіці превалює і перевищує 50 %. Характеристика виявлених в

економіці країни злочинів [3, с. 19–26] (їх на рік викривається понад 40 000 [3, с. 20]), дає підстави стверджувати, що окремі галузі економіки активно задіяні у технологічному процесі відмивання коштів. Насамперед до них слід віднести фінансово-кредитну, зокрема банківську, інвестиційну сфери, паливно-енергетичний комплекс, приватизацію, зовнішньоекономічну діяльність.

За звітними даними Головного управління податкової міліції ДПА України, упродовж останніх двох років (2002–2003 рр.) у зазначених і деяких інших сферах господарювання тільки підрозділами податкової міліції викрито 1289 фактів легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом. Відповідно до результатів досудового слідства за порушеними за ст. 209 КК України кримінальними справами податківцями виявлено легалізованих коштів і майна на 944,6 млн грн.

Слід підкреслити ще один негативний аспект тінізації економіки, що завдає великої шкоди вітчизняній сфері господарювання. Практика роботи державної податкової служби, інших правоохоронних органів, інформація їхніх оперативно-розшукових підрозділів свідчить, що до 70 % власних прибутків тільки спільних підприємств не залучаються до господарського комплексу України, а інвестуються в економіку інших країн. Унаслідок цього сучасний етап ринкової реформи супроводжується негативними процесами вилучення з офіційної економіки значних обсягів фінансових ресурсів і переведенням їх до так званого «тіньового сектору». Це призводить до того, що в реальній економіці спостерігаються тенденції до спаду ділової активності, зниження інвестицій, загострення кризи платежів тощо.

Щодо ступеня наукової розробленості проблеми, то дослідженню феномену тіньової економіки, стану протидії відмиванню доходів значну увагу приділено в роботах О. Бандурки, В. Поповича, С. Гуржія, Б. Дяченка, Д. Карташова, В. Піхоцького, Ю. Сильницького, С. Сімов'яна та ін. Проте такий аспект як визначення й оцінка ризиків, що виникають при здійсненні податковими органами контролю за дотриманням суб'єктами підприємницької або іншої господарської діяльності (СПД) вимог податкового законодавства з метою виявлення та припинення фактів відмивання доходів з використанням сумнівних фінансових операцій, незважаючи на його актуальність, в юридичній літературі висвітлено ще недостатньо.

З огляду на зазначене, а також враховуючи вимоги Програми протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, затвердженої спільною постановою Кабінету Міністрів і Національного банку України від 29.01.2003 № 140, автори ставлять за мету дослідити у статті особливості функціонування спеціальних підрозділів податкових органів боротьби з доходами, здобутими злочинним шляхом. Виходячи з окресленої мети, завданням цієї роботи є визначення загальних підходів до оцінки основних ризиків під час контрольної діяльності органів державної податкової служби у процесі протидії відмиванню доходів, пов'язаному з використанням сумнівних фінансових операцій.

Загальне поняття про основні ознаки сумнівної фінансової операції – тієї, що, як зазначається в нормативних актах, потребує посиленого контролю і відповідає одному із визначених критеріїв, – окреслено у ст. 64 Закону України «Про банки і банківську діяльність» в редакції від 07.12.2000 № 2121-III. Це операції, що:

- 1) здійснюються за незвичних умов;
- 2) здійснюються за невикористаною заплутаних умов;
- 3) не є економічно виправданими;
- 4) суперечать чинному законодавству України.

Проблема боротьби з відмиванням доходів – багатоаспектна проблема. Найважливішою її складовою є, безсумнівно, кримінальний аспект. Кримінально-правове поняття цього надзвичайно небезпечного явища сформувалося в нашій країні нещодавно, з прийняттям 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу України. Воно міститься у ст. 209 «Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом» КК України і визначається як «вчинення фінансових операцій та інших угод з грошовими коштами та іншим майном, здобутих завідомо злочинним шляхом, а також використання зазначених коштів та іншого майна для здійснення підприємницької або іншої господарської діяльності, а також створення організованих груп в Україні чи за її межами для легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих завідомо злочинним шляхом»[4].

Криміналізований сектор економіки є вкрай небезпечним і загрозовим для економічної безпеки країни – складової національної безпеки. Він тягне за собою поширення масштабів економічної злочинності, зокрема, у сфері оподаткування. Тут необхідно звернути увагу на характерну рису цього негативного явища в Україні, де здебільшого насамперед, відмиваються доходи, одержані в результаті скоєння злочинів у галузі економіки, внаслідок порушення податкового законодавства. Вітчизняна сфера оподаткування нині характеризується тим, що значна частина населення і підприємницьких структур продовжують акумулювати кошти в тіньовому секторі економіки, ухиляючись від сплати податків. У результаті до бюджетів різних рівнів не надходять значні кошти. Ситуація ускладнюється ще й тим, що організовані злочинні угруповання, з метою посилення свого впливу на ключові позиції в господарському комплексі країни, укорінюються тут утворенням акціонерних товариств, банків, комерційних структур, страхових компаній, фондів, активно використовуючи для відмивання доходів за інструмент протиправної діяльності фінансові операції – схеми ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів.

Головні причини тінізації економіки країни названі у Посланні Президента до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2002 році». На нашу думку, більшість із них безпосередньо стосується саме сфери оподаткування. Це – суперечливість економічної політики держави та чинного законодавства; недосконалість податкової політики та нестабільність її нормативної бази; недосконалість податку на додану вартість і застосування кримінальних схем здійснення зовнішньоекономічної діяльності, за якими ПДВ відшкодовується без здійснення експорту взагалі (за даними ДПА, частка обсягів експортних операцій у загальному обсязі продажу товарів (робіт, послуг) упродовж останніх трьох років становить близько 10 %, а частка суми заявленого експортного відшкодування у загальній заявленій до відшкодування сумі ПДВ – близько 20 %); незбалансованість податкової регуляторної політики; поглиблення платіжної кризи (на кінець 2002 р. різниця між сукупними кредиторською та дебіторською заборгованістю склала 63 млрд грн); недосконалість бюджетної політики, формування бюджетних показників за принципом «від досягнутого», брак належного контролю за виконанням видаткової частини держбюджету, його недостатня прозорість [2].

Крім зазначеного, ефективність протидії відмиванню доходів значно гальмується недосконалістю міжнародної взаємодії та координації, слабкістю матеріально-технічного забезпечення діяльності правоохоронних органів, а також низьким рівнем активності та професійної спроможності спеціалізованих органів і підрозділів [5, с. 2], до яких належать і органи ржавної податкової служби України, їхні спеціальні підрозділи боротьби з доходами,

здобутими злочинним шляхом, а також, на нашу думку, недостатнім методичним забезпеченням боротьби з цим новим видом економічних злочинів.

Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з приховуванням неоподаткованих доходів, а також відмиванням доходів, одержаних незаконним шляхом» від 22.06.2000 №813/2000 на податкові органи покладено завдання щодо виявлення доходів незаконного походження, встановлення обсягів і джерел їх походження, подальшого руху, використання у підприємницькій або іншій господарській діяльності. Виконання вказаного завдання згодом поставило вимогу його організаційного забезпечення й Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом» від 19.07.2001 №532/2001 на стратегічному рівні управління (органами державної податкової служби в ДПА України) створено Департамент боротьби з відмиванням доходів, здобутих злочинним шляхом. Спеціальні підрозділи боротьби з відмиванням доходів створені ще на одному рівні управління – оперативному (в ДПА АР Крим і в областях).

Департамент і підпорядковані йому підрозділи, виконуючи завдання боротьби з відмиванням доходів, здійснюють визначені чинним законодавством заходи щодо протидії цьому явищу, пошуку, арешту та конфіскації доходів незаконного походження, забезпечуючи таким чином функціонування комплексної системи державного контролю за сумнівними фінансовими операціями у сфері підприємництва або іншої господарської діяльності з метою протидії відмиванню доходів.

Заходи з контролю за сумнівними фінансовими операціями СПД, що відповідно до чинного законодавства здійснюють податкові органи, на практиці супроводжуються протидією, різноманітними небезпеками, які складають професійні ризики податківців. Унаслідок цього діяльність податкових органів, їх спеціальних структур – підрозділів податкової міліції по боротьбі з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом – безпосередньо пов'язана з професійними ризиками, які потребують більш детального визначення.

Виходячи з податкової практики, аналізу й узагальнення наукових публікацій названих вище й інших дослідників, зазначимо, що одним із найважливіших аспектів підвищення рівня ефективності протидії відмиванню доходів з використанням сумнівних фінансових операцій на сьогодні залишається контроль позабанківського обігу грошових коштів (готівковий обіг). Готівка, що перебуває у позабанківському обігу, недоступна для ефективного її контролю та використання через банківські рахунки. Розрахунки готівкою є серйозним підґрунтям для функціонування тіньової економіки, її криміналізованого сектору. Спираючись на це підґрунтя, певна частина СПД активно приховує доходи від оподаткування, відмиває кошти, здобуті злочинним шляхом, ухиляється від сплати податків і зборів, здійснює інші протиправні дії [6], структура яких становить значний інтерес і має важливе значення для планування та реалізації практичних заходів, а також мінімізації ризиків у професійній діяльності податківців у процесі протидії відмиванню доходів з використанням сумнівних фінансових операцій.

За даними Департаменту боротьби з відмиванням доходів ДПА України (2002 р.), із загальної кількості кримінальних справ, порушених за ст. 209 Кримінального кодексу, свідомо злочинні доходи здобувалися внаслідок ухилення від сплати податків – 42,4 %; зловживання владою або службовим становищем – 28,2 %; незаконного виготовлення, зберігання та збуту підакцизних товарів і порушення господарської та банківської діяльності – 8,7 %; шахрайства, привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживань службовим становищем – 2,1 %; ухилення від повернення валютної

виручки та незаконного відкриття валютних рахунків – 1,9 %; скоєння інших злочинів – 16,7 %.

Зазначене, на нашу думку, обов'язково повинно враховуватися працівниками податкових органів, їхніх підрозділів при здійсненні заходів з контролю за діяльністю СПД у процесі боротьби з відмиванням доходів, здобутих злочинним шляхом.

Зрозуміло, запропонувати універсальну методику перевірки з метою викриття фактів відмивання доходів із застосуванням сумнівних фінансових операцій надзвичайно важко. Річ у тім, що в кожному конкретному випадку (ситуації) працівники податкових органів, здійснюючи на тактичному й інструментальному рівнях управління контрольно-перевірочними заходами стосовно СПД, самостійно приймають рішення, виходячи із набутих теоретичних знань, власного досвіду практичної роботи та свого суб'єктивного професійного судження, не завжди достатніх і досконалих, що сприяє виникненню ризиків у професійній діяльності податківців. Спираючись на проведені авторами дослідження практики діяльності податкових органів, стосовно їх підрозділів боротьби з доходами, отриманими злочинним шляхом, насамперед можна вести мову про загальні ризики, притаманні співробітникам податкової міліції [7] (вони багато в чому тотожні професійним ризикам працівників інших правоохоронних органів [8, с. 14–15]). Однак, для діяльності співробітників цих підрозділів податкової служби, як нам видається, характерні й спеціальні ризики, які зумовлюються специфікою завдань і функцій, покладених саме на ці структурні підрозділи, і потребують мінімізації.

Далі, виходячи з аналізу податкової практики, спробуємо визначити основні спеціальні ризики, що виникають у професійній діяльності працівників податкових органів при здійсненні контрольно-перевірочних заходів у процесі протидії відмиванню доходів, пов'язаному з використанням сумнівних фінансових операцій.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що ці ризики впливають передусім із завдань, виконуваних працівниками податкових органів під час контрольно-перевірочної діяльності (ознайомлення з правовими підставами функціонування СПД; визначення основних і допоміжних сфер діяльності; ознайомлення з основними показниками фінансово-господарської діяльності СПД; усвідомлення документообігу та руху інформації про стан надходжень і витрат коштів; ознайомлення зі станом надходжень і витрат коштів; визначення співвідношення форм розрахунків (безготівкова, готівкова); аналіз розрахунків з бюджетами та по господарських операціях – з партнерами; визначення господарських операцій і рахунків бухгалтерського обліку, що підлягають перевірці та ін.). Узагальнення практики роботи податкових органів щодо протидії відмиванню доходів дає змогу віднести до основних спеціальних ризиків, що виникають, як правило, у процесі контрольно-перевірочної діяльності щодо сумнівних фінансових операцій СПД (при здійсненні розрахунків – за безготівковою та готівковою формами) і здатні суттєво знижувати ефективність роботи, такі основні спеціальні ризики, пов'язані з помилковою оцінкою (докладніше див.: [9]):

- основної та допоміжної діяльності СПД (їх відповідність чинному законодавству);
- порушень чинного законодавства (передбачає їх кваліфікацію та відповідальність винних осіб за відмивання доходів);
- персоналу СПД (досвід, кваліфікація, рівень освіти, наявність зв'язків з кримінальними структурами тощо);
- документообігу й інформаційного ресурсу СПД, що стосуються надходжень і витрат коштів, форм розрахунків з партнерами (достовірність, об'єктивність, повнота відображення в бухгалтерських документах здійснених господарських операцій та ін.);

– організації внутрішнього контролю діяльності СПД по розрахунках з бюджетами та партнерами, а також зовнішнього контролю за діяльністю СПД по розрахунках з бюджетами та партнерами (кількість і якість перевірок контролюючими органами, їх періодичність, якість, результати та ін.);

– рішення, що приймається за результатами перевірки (повинно відповідати чинному законодавству).

Плануючи заходи з контролю за сумнівними фінансовими операціями СПД, працівники податкових та інших правоохоронних і контролюючих органів повинні враховувати наявність зазначених вище ризиків у своїй професійній діяльності, своєчасно застерігати можливість їх прояву, вживати заходів з мінімізації.

Безсумнівно, протидія тінізації та криміналізації економіки потребує подальших комплексних досліджень проблеми. Вони повинні передбачати вивчення та використання на практиці позитивного світового досвіду боротьби з цим негативним явищем, розроблення та запровадження в діяльність податкових та інших правоохоронних органів забезпечувальних організаційно-правових і тактичних заходів з мінімізації професійних ризиків податківців у процесі боротьби з відмиванням доходів, пов'язаних з використанням сумнівних фінансових операцій.

На завершення, як висновок, висловимо думку, що запропонований підхід до визначення й оцінки професійних ризиків у діяльності державної податкової служби, який у процесі протидії відмиванню доходів при контролі за сумнівними фінансовими операціями може використовуватися й іншими органами, що виконують правоохоронні чи контролюючі функції, сприятиме підвищенню ефективності боротьби з цим негативним явищем за рахунок підвищення рівня активності та професійної спроможності компетентних служб, у тому числі й спеціальних структурних підрозділів податкової міліції.

Список використаної літератури

1. Концепція Міжнародного антикримінального і антитерористичного комітету. – К.: МААК, 2003. – 5 с.
2. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2002 році». – (www.kuchma.gov.ua)
3. Бандурка А.М., Симовьян С.В. Украина против «грязных» денег. – Харьков: Основа, 2003. – 224 с.
4. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 442–528.
5. Протидія відмиванню «брудних» коштів та фінансуванню тероризму: громадська підтримка та контроль: Рек. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 черв. 2003 р.). – К.: МААК, 2003. – 7 с.
6. Дяченко Б. Національна система масових електронних платежів: перспективи запровадження // Вісн. податкової служби України. – 2002. – №13. – (www.visnuk.com.ua)
7. Мінімізація професійного ризику працівників підрозділів податкової міліції органів ДПС України (теоретичні та практичні аспекти) / За ред. О.А. Долгого. – К.: Атіка-Н, 2002. – 184 с.
8. Куличенко В.В., Столбовой В.П. Профессиональная деформация сотрудников уголовного розыска: сущность и пути профилактики: Лекция. – К., 1990. – 55 с.
9. Долгий О.А. Управление рисками работников податковой службы: Монография. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2003.

УДК 343.983

В.О. Комаха, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики Одеської
національної юридичної академії

Л. М. Чернобай, директор Одеського
вузово-дослідного інституту судових
експертиз Міністерства юстиції України

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

На архівних матеріалах і матеріалах публікацій початку ХХ ст. ґрунтується теза про те, що криміналістична думка в Україні почала формуватися на початку ХХ ст. завдяки запровадженню в практику боротьби зі злочинністю досягнень з криміналістики того часу (спочатку в 1904 р. у розшукову діяльність Києва, а потім у перших багатопрофільних судово-експертних установах, які були засновані в Києві та Одесі ще у 1914 р.).

Ключові слова: криміналістична думка, дослідження об'єктів, судово-експертна діяльність, видова належність.

Криміналістична думка в Україні почала формуватися вже на початку ХХ ст. Першим прикладом цього були впроваджені в практику боротьби зі злочинністю у 1904 р., завдяки ініціативі та зусиллям начальника розшукової частини Києва Г. М. Рудого, нові прогресивні криміналістичні методи та засоби, запозичені ним у результаті ознайомлення зі станом криміналістики на Заході, зокрема під час його перебування в Дрездені у вересні 1903 р. на виставці благоустрою міст, на яку він був відряджений для ознайомлення з новими досягненнями криміналістики з метою використання їх у Київському розшуковому відділенні. Із багатьох експонатів виставки особливу увагу привернула валіза з численними інструментами та приладдям, необхідними при розслідуванні злочинів, а також новий спосіб ідентифікації особистості за допомогою дактилоскопічних відбитків. Після ознайомлення зі змістом валізи та з принципами дактилоскопії Г.М. Рудий за особисті кошти укомплектував у Києві аналогічну валізу та доповнив її багатьма приладдями, необхідними в місцевих умовах, а з 1 січня 1904 р. – ввів до Київського розшукового відділення новий дактилоскопічний відділ. У грудні 1904 р. в Київському розшуковому відділенні вперше у вітчизняній практиці запроваджено одорологічний метод, для чого було придбано в Німеччині чотири собаки-шукача породи вівчарка обох статей [1, с. 4 – 5, 20].

Наступним етапом формування криміналістичної думки стали 10-ті роки ХХ ст., коли в містах Києві й Одесі з'явилися перші у світі багатопрофільні судово-експертні установи, які спершу називалися Кабінети науково-судової експертизи (КНСЕ). В цих судово-експертних установах працювали досвідчені фахівці своєї справи – юристи і вчені-природники, які почали використовувати для боротьби зі злочинністю досягнення того часу, здобуті завдяки створенню нової науки – криміналістики.

У колишній Російській імперії було лише чотири Кабінети НСЕ – у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві й Одесі.

На засадах закону «Про заснування Кабінету науково-судової експертизи при прокурорі Санкт-Петербурзької судової палати» від 28 червня (11 липня) 1912 р. першим було

створено Кабінет НСЕ у Санкт-Петербурзі, відкриття якого відбулося 9 (22) листопада 1912 р. [2].

Три інших КНСЕ було засновано на підставі Закону «Про заснування Кабінетів науково-судової експертизи в містах Москві, Києві та Одесі» від 4 (17) липня 1913 р. і відкриті відповідно 19 (31) січня, 2 (15) лютого і 15 (28) лютого 1914 р. [3].

Основним завданням зазначених КНСЕ було проведення досліджень з кримінальних та цивільних справ за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного та мікроскопічного аналізів та інших прийомів, за винятком тих досліджень, які здійснювали лікарські відділення губернських правлінь, а також надання, в особливо важливих випадках, допомоги слідчим під час огляду місця події.

Усі чотири КНСЕ на початковому етапі мали три аналогічні відділи: криміналістичної ідентифікації, фотографічний і хімічних досліджень.

У відділі криміналістичної ідентифікації проводилися трасологічні дослідження, зокрема дактилоскопічні, судово-балістичні, дослідження почерку. У фотографічному відділі вивчалися різні об'єкти за допомогою науково-дослідної фотографії, переважно документи на предмет встановлення в них підробки, а також використовувалася фотографія з метою як фіксації результатів різних судово-експертних досліджень, здійснених у цих установах для їх кращого сприйняття в процесі судового слідства, так і фіксації місця події та виявлених об'єктів при огляді місця події у випадках скоєння тяжких злочинів. У хімічному відділі проводилися судово-експертні дослідження об'єктів з використанням хімічних методів і засобів, у тому числі дослідження об'єктів організму людини і тварин (наприклад, внутрішніх органів трупів на наявність у них отрути). Практично в останньому відділі здійснювалися всі види судово-експертних досліджень відносно об'єктів організму людини та тварин, крім розтинів трупів.

Уперше досягнення українських криміналістів були оприлюднені на 3'їзді при Міністерстві юстиції управляючих кабінетами науково-судової експертизи при прокурорах Петроградської, Московської, Київської й Одеської судових палат, який відбувся в Петрограді (1–9 липня 1915 р.) [4].

У роботі цього 3'їзду брали участь від Київського КНСЕ керуючий юрист С.М. Потапов і два його помічники: приват-доцент природничого відділення фізико-математичного факультету Імператорського університету Святого Володимира В. І. Фаворський, завідувач фотографічного відділу та прозектор медичного факультету того ж університету, доктор медицини М. М. Туфанов – завідувач відділу криміналістичної ідентифікації. Одеський КНСЕ на 3'їзді був представлений керуючим юристом М. П. Макаренком і його помічником приват-доцентом кафедри хімії фізико-математичного факультету Імператорського Новоросійського університету Є. С. Єльчаніновим, який завідував хімічним відділом.

Основна мета 3'їзду – звіт Кабінетів НСЕ: Петроградського за понад дворічний термін його діяльності, а Московського, Київського й Одеського – за півторарічний і взаємне ознайомлення з досягненнями у практичній судово-експертній діяльності, зокрема криміналістиці, одержаними в зазначені строки в цих судово-експертних установах.

Керуючий Київським КНСЕ С.М. Потапов зробив доповідь на тему «Про найбільш суттєві ознаки почерку при порівняльному дослідженні» [4, с. 360 зв – 362], в якій наголосив, що в діяльності КНСЕ вагоме місце посідають порівняльні дослідження почерків. Він звернув увагу на те, що, незважаючи на багаторічну історію почеркознавства, спроби створити з нього наукове знання до останнього часу залишалися невирішеними. Питання зводилося до доказового значення ознак, які висувалися як суттєві. У цьому відношенні спостерігалися

суперечності між об'єктивним переконанням про те, що кожній особі належить особливий, властивий тільки їй почерк і суб'єктивною впевненістю в можливості змінити свій почерк до невпізнанності. Ліквідувати таке протиріччя здатна була лише оцінка тих чи тих ознак з боку їх постійності, служити критерієм його суттєвості повинне ступінь незмінності ознак.

С.М. Потапов зробив висновок про те, що найбільш суттєвими ознаками почерку при порівняльному дослідженні є співвідношення між штрихами в їх однакових комбінаціях і що самі по собі штрихи як результати відображення комбінованих рухів набувають суттєво важливого значення тільки тоді, коли вони виражають собою звички письма, які механічно повторюються.

Темою доповіді помічника керуючого Київським КНСЕ В.І. Фаворського було дослідження документів [4, с. 362 – 365 зв]. Особливу увагу він приділив фотографічним методам дослідження документів, зокрема, фотозйомці витравленого тексту при освітленні його ультрафіолетовими променями. Однак метод, розроблений В.І. Фаворським, відрізняється від уже відомого методу фотозйомки в ультрафіолетових променях, коли на світлочутливий матеріал фотоплатівки діють самі невидимі ультрафіолетові промені, тим, що ультрафіолетові промені не доходять до світлочутливої платівки. Вони затримуються спеціальним жовтим світлофільтром. Фотографування видимого зображення здійснювалося з використанням звичайного об'єктива і складалося із світлових променів, що виникають тільки в самому документі завдяки дії на нього ультрафіолетових променів. Цілком різними виявляються і фотознімки, одержані цим методом. Тоді як при звичайному фотографуванні в ультрафіолетових променях сліди витравленого тексту виходять темними на світлому фоні (адже метод ґрунтується на поглинанні цих променів жовтуватими залишками штрихів), на фотознімках при використанні способу люмінесценції, розробленого В.І. Фаворським, витравлений текст частіше виглядає білим (оскільки зазначений метод ґрунтується на світінні витравленого) на темному фоні.

В.І. Фаворський ознайомив учасників З'їзду з новим фотографічним методом, що використовувався в роботі Київського КНСЕ з метою дослідження забруднених різними плямами документів – методом кольорової фотографії, який було названо методом озобромного підсилення. За цим методом легко можна було виявляти саме ті деталі, які відповідали витравленим письмовим знакам, одразу відрізняючи їх від усіх плям і дрібниць фону.

Доповідь помічника керуючого Київським КНСЕ М.М. Туфанова була присвячена питанням дослідження плям крові та сперми, а також волосся [4, с. 365 зв – 370 зв]. Тут уперше у вітчизняній практиці було обґрунтовано використання методу Уленгута для встановлення видової належності крові в плямах. Доповідач також ознайомив присутніх з новою методикою достовірного встановлення в плямах, виявлених на місці події, сперми. Відносно порівняльного дослідження волосся, доповідач зазначив, що успішний результат одержується за допомогою мікроскопа, порівняльний окуляр до якого було випущено в 1914 р. фірмою Рейхерт.

Керуючий Одеським КНСЕ М. П. Макаренко зосередився на питаннях відновлення тексту документів, які згоріли. Доповідач з наведенням конкретних прикладів із судово-експертної практики ознайомив учасників з тими методиками та досягненнями, які успішно використовувалися під час проведення в Одеському КНСЕ судово-експертних досліджень згорілих документів. Водночас, доповідач розповів про успішно здійснену з Одеському КНСЕ першу в Україні й одну із перших на той час в Російській Імперії дво-балістичну експертизу, в результаті якої ідентифіковано вогнепальну зброю,

вилучену у підозрюваного, за кулею, знайденою на місці події, і таким чином встановлено особу, яка вчинила замах на вбивство [4, с. 371 – 378 зв].

Помічник керуючого Одеським КНСЕ Є.С. Єльчанінов зробив звіт про його відрядження Міністерством юстиції влітку 1914 р. за кордон з науковою метою. Доповідач докладно розповів про ознайомлення насамперед з діяльністю відомого на той час у всьому світі Бюро ідентифікації, заснованого одним із основоположників сучасної криміналістики А. Бертільоном у Парижі, де він вивчив також методики проведення судово-хімічних досліджень у токсикологічній лабораторії проф. Ожье і відвідав лабораторію проф. Клінга, яка займалася судово-експертним дослідженням вибухових речовин.

Доповідач відвідав і Ліон, щоб ознайомитися з криміналістичним Бюро засновника пороскопії Е. Локара й Інститутом судової медицини проф. О. Лакассаня. Потім Є. С. Єльчанінов побував у Лозанні, де за запрошенням відомого криміналіста Р.А. Рейсса в його Інституті взяв участь у проведенні деяких експертиз, зокрема, експертизи з порівняння двох почерків, а також судово-експертного дослідження крові на аркушах газетного паперу, в які, як передбачалося, раніше була загорнута голова вбитої людини. Після занять у Лозанні доповідач переїхав у Мюнхен з метою ознайомлення з роботою Служби впізнання.

Крім того, Є.С. Єльчанінов докладно ознайомив учасників З'їзду з новою методикою, яка ним вперше у світовій практиці використання дактилоскопії була розроблена в Одеському КНСЕ з метою виявлення слідів пальців рук на металевих поверхнях [4, с. 378 зв – 388 зв].

Таким чином, із впевненістю можна сказати, що криміналістична думка в Україні почала формуватися спершу в Києві у перші роки ХХ ст. шляхом використання в практиці правоохоронних органів окремих досягнень криміналістики того часу, а інтенсивність у її формуванні спостерігалася в 10-ті роки минулого століття з моменту заснування й успішної діяльності перших судово-експертних багатoproфільних установ у Києві й Одесі. У цих судово-експертних установах почали використовуватися найновіші досягнення криміналістики того часу, а нерідко створювалися і власні методи, завдяки творчій діяльності співробітників цих установ.

Список використаної літератури

1. Рудой Г. Отчет о деятельности сысского отделения Киевской городской полиции за 1902, 1903, 1904 гг. – К., 1905. – 150 с.
2. Об учреждении Кабинета научно-судебной экспертизы: Закон, одобренный Государственным Советом и Государственной Думой 28 июня (11 июля) 1912 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1912. – Отд. первый. – №142. – Ст. 1237.
3. Об учреждении кабинетов научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве и Одессе: Закон, одобренный Государственным Советом и Государственной Думой 4 (17) июля 1913 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1913. – Отд. первый. – №158. – Ст. 1441.
4. Съезд при Министерстве юстиции управляющих Кабинетами научно-судебной экспертизы при прокурорах Петроградской, Московской, Киевской и Одесской судебных палат: Журн. заседаний 1 – 9 (14 – 22) июля 1915 г. – РДІА. ф. 1405, оп. 532, д. 137. – 400 с.

УДК 343.14

Г.И. Садыхов, кандидат юридических наук,
главный эксперт управления криминалистических
исследований МВД Республики Азербайджан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ СУЩНОСТИ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ (ОБЩЕНАУЧНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ)

На основе общенаучного подхода рассмотрен вопрос структурно-функционального анализа судебной экспертизы. Доказывается необходимость системного видения связей и отношений предметных наук, используемых в сфере расследования преступлений и экспертной деятельности.

Ключевые слова: гносеологический аспект, правовой характер, процессуальная форма, экспертиза, структурно-функциональный анализ.

В уголовно-процессуальной науке понятие «экспертиза» имеет собственный практический и теоретический смысл. Уголовно-процессуальный закон определяет экспертизу как процессуальное действие, предназначенное для собирания доказательств органами дознания, следователем, прокурором или судом. Заключение эксперта, как и результаты других функционально-однородных с ними судебно-следственных действий, относится к судебным доказательствам, т.е. к процессуальным источникам, содержащим фактические данные, имеющие значение для разрешения дела.

Институт экспертизы в уголовном процессе сформировался под влиянием определенных причин: гносеологического и правового характера.

Первая обусловлена тем, что выяснение обстоятельств расследуемых дел, в ряде случаев, требует применения квалифицированных (экспертных) знаний естественно-научного свойства. *Вторая* — необходимостью правового регулирования процессуальных условий и порядка применения этих знаний при собирании данного рода доказательств, т.е. в форме заключения эксперта.

Сочетание указанных причин объясняет процессуальную особенность экспертизы. В частности то, что, в отличие от остальных процессуальных действий, осуществляемых самим следователем, к производству экспертизы привлекается лицо, сведущее в решении специальных вопросов. Следователь не может заменить собою эксперта, даже если он и обладает достаточными для этого знаниями. Без участия эксперта этот вид следственного действия, рассчитанный на получение доказательств в форме «заключения эксперта», утрачивает свой процессуальный смысл.

Вместе с тем, указанная специфика экспертизы затрагивает не общую процессуально-правовую функцию следственного действия, состоящую в собирании доказательств, а особенность правового режима, т.е. процессуальной формы собирания доказательств в рамках предусмотренного законом процессуального действия.

Процессуальная форма — «это форма, или иначе, порядок, совершения всех отдельных процессуальных действий: допросов, осмотров, очных ставок и др., связанных собиранием и исследованием доказательств на предварительном следствии и в судебном разбирательстве дела» [1, с.16]. В то же время, она является формой процессуального закрепления этих действий и связанных с ними решений (протокол, постановление, определение, приговор,

Процессуальные формы относятся к процедуре осуществления правосудия. Поэтому они закрепляются в УПК в виде норм процедурно-правового характера. Соблюдение уголовно-процессуальной формы есть требование, предписание закона [1, с.17].

Таким образом, с одной стороны, уголовно-процессуальная форма, определяющая особенность того или иного следственного (процессуального) действия, является предписанием закона, а с другой – сама эта форма, ее правовая специфика зависят от внутреннего содержания процессуального действия, т.е. от особенности его осуществления. Только этим объясняется то, что каждая правовая форма рассчитана на определенное содержание процессуального действия и, по существу, представляет собой детализацию процессуальных особенностей, свойственных осуществлению данного процессуального действия.

С данной точки зрения, причиной процессуальной особенности экспертизы выступает гносеологический фактор. Сам по себе он не является специфичным только для экспертизы. Им определяется логическая сторона выяснения обстоятельств расследуемого дела в ходе осуществления процессуального действия. Если правовой стороной процессуального действия гарантируется законность собирания доказательств, то логической стороной предписанной деятельности обеспечивается познавательное содержание собираемых доказательств.

Всю многогранную деятельность по собиранию доказательств, за исключением проведения самой экспертизы, уголовно-процессуальный закон предписывает следователю (субъекту доказывания). Поэтому создается внешнее впечатление, что производство следственных действий исчерпывается деятельностью процедурно-правового характера.

Иное дело экспертиза. В этом случае становится очевиден не только правовой смысл применения процессуального действия, но и, прежде всего, познавательный характер его осуществления. Мы считаем, что институтом экспертизы уголовно-процессуальный закон «легализует» гносеологическую функцию, свойственную осуществлению процессуального действия.

Для выполнения экспертизы и иных процессуальных действий подобное условие диктуется характером собираемых доказательств: их единством, которое проявляет себя в сочетании предусмотренной законом процессуальной формы и фактического содержания [2, с.137].

Таким образом, функциональная неоднородность экспертизы — это внутреннее свойство процедуры осуществления данного процессуального действия, благодаря которому обеспечивается практическое назначение экспертизы. Само же внутреннее свойство, в отличие от внешнего (практического), не имеет самостоятельного правового значения.

В целом, внутреннее свойство данного процессуального действия отличается от его внешнего свойства в структурном, предметном и научном отношении. Разница между ними в структурно-функциональном отношении состоит в том, что внешнюю структуру образуют однородные элементы — нормы уголовно-процессуального закона. Поэтому общая системная функция внешней структуры имеет одностороннюю правовую ориентацию.

Внутренняя же структура экспертизы, отражающая процедуру осуществления процессуального действия, функционально неоднородна.

Одна часть элементов внутренней структуры относится к той стороне осуществляемой деятельности, от которой зависит познавательное содержание собираемых доказательств. В этом плане все они функционально связаны с гносеологическим аспектом осуществления процессуального действия. Он является логической предпосылкой применяемых действий в различных ситуациях расследования.

Другая часть элементов указанной структуры имеет непосредственное отношение к функциям правовых процедур. Они обусловлены правовым характером процессуального действия, правовыми условиями собирания доказательств, в том числе и на основе экспертизы.

Предметное отличие указанных свойств состоит в том, что внешнее свойство относится к правовой форме, порядку осуществления процессуального действия. Внутреннее же – к деятельности, составляющей его содержание.

В связи с этим научное отношение к рассматриваемым свойствам различно. Интерес к внешней форме вызван задачами практического освоения экспертизы в уголовном процессе, а к внутренним свойствам — задачами исследования сущности деятельности, составляющей содержание данного процессуального действия, благодаря которой осуществляется процессуальное действие и от качества которой зависит результативность собирания доказательств с помощью этого процессуального действия.

Итак, научный аспект экспертизы составляют два взаимосвязанных, но относительно самостоятельных (по характеру изучаемых свойств) направления исследования. Первое относится только к теории уголовно-процессуальной науки, учитывая функциональную однородность элементов структуры правовой формы экспертизы. Второе имеет отношение и к гносеологии, и к праву в соответствии с функциональной значимостью (природой) элементов, составляющих структуру содержания процессуального действия, т. е. той деятельности, которую уголовно-процессуальный закон предписывает выполнить в порядке осуществления экспертизы.

Таким образом, с теоретической точки зрения, заданная функциональная двойственность экспертизы уже сама по себе служит системным основанием структурно-функционального расчленения понятия "экспертиза", его внутреннего содержания, когда его приходится рассматривать в качестве целого в структуре научного знания. По мнению философов, подобные исследования предпринимаются в тех случаях, когда «задается набор функций, или функциональных потребностей, рассматриваемого целого; тем или иным путем показывается или просто постулируется, что удовлетворение этих потребностей является необходимым или достаточным условием для поддержания существования данного объекта (системы). Заданный набор функций становится основанием для расчленения целого, при этом каждая функция обслуживается отдельной структурной составляющей системы» [3].

Как известно, теория служит методологической основой науки. «Каждая конкретная юридическая наука, – отмечает Р.С. Белкин, – немислима без своей методологической базы» [4, с.46]. Общеизвестно и то, что процесс формирования и развития предметной теории тесно связан с конкретизацией знаний о структуре и функции конкретной науки. Поэтому ведущую роль в методологии науки играет структурно-функциональный анализ элементов теории данной науки.

Оценивая значение системных идей в формировании принципов и методов научного мышления, И.В. Блауберг и Э.Г. Юдин отмечают, что переход к изучению систем и структур меняет (хотя и не всегда явным образом) стратегию научного исследования, особенно в тех случаях, когда она имеет дело со сложными объектами. При этом «они органически входят в науку в виде принципов, ориентирующих исследование». Вместе с тем, методологическая характеристика системного анализа предполагает, что «в любом приложении системно-структурные методы применяются не в чистом виде, а в тесной связи с методами и процедурами соответствующей научной дисциплины» [5].

Прикладная особенность применения структурно-функционального анализа в рамках предметной науки выражается, по меньшей мере, в двух важнейших аспектах: кон-

цептуальному і задачному. Концептуальним аспектом закладаються прикладні умовия аналізу — характер досліджуваних властивостей, тем самим, позначаються загальні межі дослідження, а задачним аспектом визначається предметна ціль застосування аналізу.

Согласованность концепции анализа с методологией конкретной науки позволяет расширить его значение в теоретическом познании сущности задач и предмета данной науки. «Концепция или система концепций, составляющих содержание общей теории, — отмечает Р.С.Белкин, — должны относиться не столько к явлениям, сколько к сущности предмета исследования и объяснять эту сущность» [4, с.49].

В этой связи структурный анализ исследуемой деятельности имеет важное теоретическое значение. С одной стороны, он играет незаменимую роль в осмысливании либо уточнении предметной сущности тех функциональных элементов структуры исследуемой деятельности, которые образуют научные основы применения и осуществления экспертизы в реальном уголовном процессе. С другой стороны, он является закономерным продолжением системного анализа данного процессуального действия, который берет начало в уголовно-процессуальной науке, где объектом исследования (изучаемым свойством) выступает правовая форма всех (элементарных) процессуальных действий.

Следовательно, необходимо рассмотреть, в чем проявляется концептуальная суть структурно-функциональных исследований в уголовно-процессуальной науке.

Как и положено, условия системного анализа в праве соответствуют общим принципам системных исследований. По Д.А. Керимову, под системой в праве понимается объективное объединение (соединение) частей в структурно упорядоченное целостное единство, обладающее относительной самостоятельностью, устойчивостью и автономностью функционирования [6].

Это общее требование распространяется на все структурные элементы той или иной правовой структуры, независимо от ее системного уровня и особенностей в ином отношении. «Каждый элемент правовой структуры, — уточняет Л.Б. Алексеева, — должен нести определенную функциональную нагрузку в механизме регулирования» (см.: [1, с.117]).

В настоящее время мнения ученых-процессуалистов сходятся в том, что первичным элементом структуры уголовно-процессуального закона служит правовое предписание [7, 8]. Следовательно, дальнейший анализ структуры взаимосвязанных элементов правового предписания представляет интерес для процессуальной науки с точки зрения начала формирования (или происхождения) структурных отношений, свойственных данной науке.

На этом уровне системно-структурных отношений в уголовно-процессуальной науке рассматривается связь и взаимодействие элементов, которые, в зависимости от выполняемых функций, относятся к различным системам: *регулирующим* и *регулируемым* процессуально-правовым механизмом.

Регулируемые структуры, в отличие от структур регулятивного свойства, непосредственно не относятся к предмету процессуальной науки. Они не обладают функциональными свойствами, которыми наделяются правовые элементы структуры процессуальных норм (их можно рассматривать как относительно самостоятельные системные или подсистемные элементы). В то же время за пределами процессуальных норм они функционально связаны с более широкой системой, однородной с ними в ином отношении. Связь элементов в границах этой системы генетическая. Так как признаки однородности указанных элементов составляют естественно научные свойства, связи диалектических (закономерных) явлений и отношений.

В отличие от этого связь взаимодействия между регулирующими и регулируемыми структурами (элементами) в рамках системы осуществления процессуального действия вызвана практическими соображениями. Это временная связь, действующая только в период осуществления процессуального действия. Но, как известно, стремление к «самоорганизации» функциональных систем непроизвольно вызывает сближение разнородных систем за счет определенного механизма, позволяющего выравнивать различие взаимосвязанных свойств.

В данном случае это происходит путем взаимовлияния и тенденции к трансформированию свойств в рамках взаимодействующих смежных структур.

Рассматривая этот вопрос, М.С. Строгович отмечал: «При расследовании уголовных дел решающее и определяющее значение имеют уголовно-процессуальные нормы (...). Вместе с тем важное значение имеет вопрос о соотношении уголовно-процессуальных норм с техническими нормами, с правилами не правового, а технического характера, применяющимися в процессе расследования уголовных дел (...). Конечно, между правилами, разрабатываемыми криминалистикой и уголовно-процессуальными нормами, нет непроходимой грани, потому что и те, и другие относятся к расследованию уголовных дел. Подчас те или иные правила технического порядка, выработанные в следственной практике, позднее закрепляются в уголовно-процессуальном законе, получают силу уголовно-процессуальной нормы (например, в статьях УПК об осмотре места происшествия, о следственном эксперименте, об очной ставке, о предъявлении для опознания). В этих случаях техническое правило входит в содержание процессуальной нормы, получая тем самым силу закона, не теряя, естественно, при этом своего технически полезного, целесообразного значения, так как именно ввиду этого своего качества данное правило стало правовой нормой» (см.: [1, с.79-80]).

Следует отметить, что с системно-структурной позиции, подобно изложенной, полемика между учеными-процессуалистами и криминалистами по поводу предметной сущности «неправовых» элементов смежных структур, выглядит несколько в ином свете. Каждая из сторон видит эти элементы в проекции собственной предметной структуры, т.е. структуры, которая относится к предмету соответствующей науки.

Наука уголовно-процессуального права, опираясь на нормы уголовно-процессуального закона и непосредственно на характер уголовно-процессуальной деятельности, который сложился в данной области правовых отношений, лишь фиксирует в качестве факта структурную неоднородность функциональных элементов предписываемой деятельности, той, на основе которой осуществляются сами процессуальные действия, в том числе экспертиза.

С точки зрения уголовно-процессуальной науки, указанная неоднородность есть необходимое условие осуществления данного процессуального действия, реализации его предписанной формы. Поэтому уголовно-процессуальная наука исследует практическую сторону взаимодействия и взаимодействующих элементов указанных смежных структур, выясняет те факторы и закономерности, которые способствуют результативности и эффективности данного взаимодействия.

Таким образом, процессуальный аспект касается только практической функции связи и взаимоотношений неоднородных элементов процессуально-правовой структуры, предписывающей порядок осуществления экспертизы. Он не затрагивает внутренней сущности структурной неоднородности экспертизы, того, что составляет предмет научного познания функциональных структур, обеспечивающих осуществление данного процессуального действия.

В связи с этим исследование внутренней (генетической) сущности функциональных структур «адресуется» той науке, к структуре которой они имеют системное отношение, находясь вне структуры уголовно-процессуальной нормы.

Нам представляется, что переход от структурного описания экспертизы на уровне правовой формы данного процессуального действия к структурному анализу и описанию его внутреннего содержания, вполне согласуется с одним из важных условий анализа объекта как системы: «для того, чтобы получить адекватное знание о системе, необходимо построить некоторый класс описаний, каждое из которых способно охватить лишь определенные аспекты целостности и иерархичности данной системы. Минимально требуется три разных уровня описания для любой исследуемой системы: 1) с точки зрения присущих ей целостных свойств; 2) с точки зрения ее внутреннего строения и «вклада» ее компонентов в формирование целостных свойств системы; 3) в аспекте понимания данной системы как подсистемы более широкой системы. Однако в научной и технической практике число уровней описания системы обычно больше. Каждый из названных уровней описания может дифференцироваться; например, анализируя внутреннее строение системы, можно опускаться на разную глубину, подвергая дальнейшему расчленению те элементы системы, которые при другом описании принимаются за далее неделимые, и т. д. В равной мере в зависимости от конкретных задач исследования следует строить разные описания включенности данной системы в системы более высокого порядка» [9].

Таким образом, при общенаучном подходе к системному исследованию теоретической сущности судебной экспертизы целесообразно исходить из функциональной неоднородности элементов внутренней структуры данного процессуального действия. Но при этом становится очевидным, что в случае судебной экспертизы названные выше условия структурного упорядочения функционально-однородных элементов всецело зависят от того, насколько полно исследованы и правильно определены исходные внешние системные связи, которым функционально подчинены рассматриваемые элементы. Очевидно и то, что при общенаучном подходе проблема структурно-функционального анализа судебной экспертизы не может быть решена изолированно, без системного видения внутренней сущности, связей и отношений исходных предметных наук, функционирующих в сфере расследований в качестве теоретической базы осуществляемой деятельности.

Список использованной литературы

1. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / Под ред. В.М.Савицкого. – М.: Наука, 1979. – 319 с.
2. Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Спарк, 1997. – 788 с.
3. Юдин Б.Г. Понятие целостности в структуре научного знания // Вопр. философии. – 1970. – №12. – С. 91.
4. Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3т. Т.1. Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – 408 с.
5. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Философские проблемы исследования систем и структур // Вопр. философии. – 1970. – №5. – С. 64–68.
6. Керимов Д.А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. – С. 278.
7. Алексеев С.С. Общетеоретические принципы исследования структуры права // Сов. государство и право. – 1971. – № 3. – С. 46.
8. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 81.
9. Садовский В.Н. Общая теория систем как метатеория // Вопр. философии. – 1972. – № 4. – С. 86–87.

УДК 343.575

Є.Д. Лук'янчиков, кандидат юридичних наук,
доцент, докторант Національної академії
внутрішніх справ України

Б.Є. Лук'янчиков, кандидат юридичних наук,
старший викладач Національної академії
внутрішніх справ України

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ В ОГЛЯДАХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИКІВ

Розглядаються форми використання спеціальних знань в оглядах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків. Акцентується увага на більш широке залучення фахівців різних галузей до проведення подібних слідчих дій. Аналізуються організаційні заходи та тактичні прийоми здійснення огляду у справах про наркотики.

Ключові слова: наркотичні речовини, об'єкт пошуку, доказ, достовірність проведення огляду.

Аналіз наукової літератури та слідчої практики свідчить, що кількість виявлених злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, щорічно збільшується. Злочинці постійно вдосконалюють форми та методи злочинної діяльності, розробляють нові способи її приховування, маскування, протидіють розслідуванню та викриттю винних.

Зрозуміло, що результативність боротьби з даним видом злочинів безпосередньо пов'язана з рівнем професійної майстерності правоохоронців, з умінням застосовувати спеціальні знання, прилади, новітні методичні рекомендації щодо проведення слідчих дій як самостійно, так і залучати для цього відповідних спеціалістів.

Проблеми використання спеціальних знань у досудовому судочинстві неодноразово привертала увагу науковців і практиків. Так, у 2002 р. Б.В. Романюк захистив кандидатську дисертацію на тему «Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві» [1]. Автор докладно дослідив розвиток теоретичних і правових основ використання спеціальних знань у кримінально-процесуальній діяльності та проаналізував форми їх використання слідчим.

Висновки, рекомендації, пропозиції автора мають важливе значення для подальшого розвитку теоретичних основ і практичних напрямів використання спеціальних знань у розкритті злочинів, збагачують теорію кримінального процесу та криміналістики. Їх з успіхом можна застосовувати для розроблення криміналістичних рекомендацій щодо використання спеціальних знань у процесі розслідування окремих видів злочинів і провадження конкретних слідчих дій. Це дасть змогу наблизити загальні наукові рекомендації до конкретної практичної діяльності, сприятиме результативній роботі слідчих, криміналістичних та оперативно-розшукових підрозділів органів внутрішніх справ.

Загальновідомо, що розслідування злочину взагалі розглядається як специфічний різновид інформаційно-пізнавальної діяльності, під час якої слідчий досліджує сліди злочину, вилучає з них інформацію про подію, яка відбулася, і причетних до цього осіб. Таке дослідження здійснюється оперуванням інформацією, що отримують з різноманітних джерел (носіїв), які відобразили подію злочину як процес взаємодії та слідоутворення [2, с. 18].

Основними засобами збирання криміналістичної інформації про злочин і особу, що його вчинила, є слідчі дії й оперативно-розшукові заходи, порядок провадження яких ередбачено чинним Кримінально-процесуальним кодексом.

Одною з таких слідчих дій є огляд місця події. Дослідження наукової літератури та слідчої практики свідчать, що огляд місця події у справах зазначеної категорії має особливості, обумовлені характером місць та об'єктів огляду, необхідністю вміння відрізняти об'єкти злочину від інших побутових предметів і речовин. Усе це потребує при огляді застосування відповідних спеціальних знань. Такими знаннями може володіти сам слідчий або оперативний співробітник. Проте вивчення практики свідчить, що застосування ними при огляді спеціальних знань самостійно не завжди можливе або не доцільно.

В умовах стрімкого розвитку науково-технічного прогресу, який не може не впливати на розвиток індустрії нарковиробництва, появу нових, раніше не відомих наркотичних речовин, пристроїв і засобів їхнього виготовлення та вживання, залучення спеціаліста до участі в розслідуванні таких злочинів і безпосередньо в процесі огляду набуває важливого значення, стає обов'язковим. Тому вважаємо за доцільне розглянути деякі особливості, які виникають під час підготовки та проведення даної слідчої дії й обумовлюють необхідність залучення відповідних спеціалістів.

З аналізу змісту ст. 190–192, 195 КПК України огляд місця події можна розглядати як невідкладну слідчу дію, спрямовану на встановлення, фіксування та дослідження обстановки злочину, слідів злочину та злочинця й інших фактичних даних, які дають можливість у сукупності з іншими доказами зробити висновок щодо механізму злочину й інших обставин події.

Огляд місця події – слідча дія, яка може бути проведена до порушення кримінальної справи, і є важливим засобом збирання інформації стосовно події, яку розслідують. Від якості її проведення майже у всіх випадках залежить успіх розслідування кримінальних справ. Отримана під час огляду інформація при правильному її процесуальному оформленні складає зміст судових доказів. Слід також узяти до уваги, що фактичні дані, що їх збирають під час зазначеної слідчої дії в багатьох випадках неможливо отримати провадженням інших слідчих дій.

Загальні питання слідчого огляду в науковій літературі висвітлені, на нашу думку, досить докладно, тому не будемо зупинятися на них, а відразу спробуємо перейти до розгляду особливостей даної слідчої дії стосовно злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, і використання спеціальних знань під час їх проведення.

Перш за все зазначимо, що дану слідчу дію необхідно проводити у всіх випадках, незалежно від того чи відбувався відеозапис вчинення злочину (передавання наркотиків, розрахунки і затримання злочинців), чи ні. При провадженні огляду виявляють сліди злочину (знаряддя, обгортковий матеріал тощо), досліджують їх і вилучають інформацію і, таким чином, відбувається пізнання механізму його вчинення. Навіть за браком будь-яких вилучених предметів матеріального світу результати огляду та складений протокол допоможуть слідчому, який вестиме справу, а потім і суду правильно уявити й оцінити місце та обстановку вчинення злочину (наприклад, значну відстань від житлового масиву, покинуте помешкання, під'їзд, підвал).

Як свідчить практика, стосовно справ зазначеної категорії злочинів необхідність проведення огляду виникає за наявності таких ситуацій:

- є оперативна інформація про незаконні посіви або вирощування наркотичних рослин;
- відомо про крадіжку наркотичних рослин з державних ланів, переробних підприємств, заготівельних пунктів, медичних установ тощо;
- у випадках, коли отримані фактичні дані прямо вказують на необхідність здійснення огляду, тобто огляду речових доказів або інших предметів, засобів перевезення наркотиків [3, с. 30].

Місцем події у справах аналізованої категорії злочинів може бути:

а) житло приватної особи, а також державна установа, організація (лікарня, фармацевтичне підприємство, склад та ін.) — у справах про заволодіння наркотичними речовинами шляхом крадіжки або розбійного нападу;

б) ділянка місцевості (наприклад, поле, присадибна ділянка, пустир, галявина у лісі, беріг річки) — у справах про вирощування забороненої до вирощування культури;

в) помешкання (будинок, сарай, гараж, квартира, горище та ін.) — у справах про перевезення, збут наркотиків, організацію й утримання місць для вживання наркотиків, схиляння до споживання наркотичних засобів;

г) транспортний засіб, установа транспорту або зв'язку — у справах про перевезення наркотиків;

д) помешкання й інші приміщення призначені для виготовлення та переробки зазначених речовин.

Перелік основних об'єктів пошуку при огляді місця події залежить від характеру вчиненого злочину. При розслідуванні справ про незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, незаконну організацію або утримання місць для вживання одурманювальних засобів, схиляння до вживання зазначених речовин особливо важливими об'єктами пошуку є: наркотичні засоби, сировина, напівфабрикати, реактиви; технічні засоби для їхнього виготовлення (спиртовий або ацетоновий екстракт гашишу, оцтова кислота для виробництва героїну, прилади, зокрема сито зі слідами пилку, часток конопель; предмети, які застосовуються як преси при виготовленні анаші, ковдри, клейонки, поліетиленові плівки, над якими могла просіватися конопельна потерть, ваги, гирки).

Криміналістичне значення можуть мати відходи виробництва у вигляді головок маку, лушпиння від них, конопельної соломи, побічні продукти, які утворюються при синтезі наркотичних засобів. Увагу до себе повинні привертати пристосування для вживання наркотиків (трубки, кальяни, шприци та ін.), тютюнові вироби зі слідами просочення гашишною олією або з добавкою анаші, пристосування для набивки гільз тютюном; сліди вживання наркотиків (залишки в трубках, попіл, недопалки, порожні ампули, упакування від наркотиків та ін.); бинти, марля, інша тканина, яка, можливо, просякла наркотичною речовиною. Звертати увагу потрібно і на цінності, які могли б служити платою за наркотики, відвідування місць для вживання наркотичних речовин, листування, поштово-телеграфну кореспонденцію, записні телефонні книжки, інші документи, які свідчать про зв'язки між злочинцями, а також між ними та їхньою клієнтурою.

При огляді місць події у справах про розкрадання наркотичних речовин об'єктами першочергової уваги мають бути:

а) ознаки насильницького проникнення в помешкання: сліди злому, віджиму, перепилування заборів, сліди відмичок на деталях запірних пристроїв, порушення системи сигналізації та ін.;

б) сліди насильства, боротьби, які супроводжують розбійний напад: перекинуті, зламані предмети, розбите скло, сліди крові тощо;

в) знаряддя злочину, інструменти злому, відмички, холодна та вогнепальна зброя тощо;

г) речові докази застосування знарядь злочину: кулі, шрот, металеві пижі, тирса, уламки скла, предмети зі слідами кіптяви або металізації;

д) предмети — носії можливих мікрочастинок;

е) сліди відображення: рук, ніг, зубів, транспортних засобів;

є) сліди — виділення людини: кров, слина, носовий слиз, сеча, кал;

ж) речі, кинуті або загублені злочинцем: частини одягу, носові хусточки, маски, будь-які документи, недопалки, обгорілі сірники, кишенькові ліхтарі, гребінці, ключі та ін.;

з) сліди вживання наркотичних речовин: шприци, голки, кальяни, трубки, упакування, ампули, флакони;

и) окремі ознаки, які можуть свідчити про будь-які обставини, зокрема: про предмет замаху — зірвані ярлики, етикетки, викриті тайники, де знаходилися наркотичні речовини; про кількість злочинців — сліди різноманітного взуття, різні за розмірами пальцеві відбитки, недопалки, які розрізняються сортом тютюну, зовнішнім виглядом і груповою належністю слини, число порожніх ампул або упакувань з-під наркотичних засобів, що значно перевищують потреби однієї людини (у випадку вживання наркотику на місці), пересунені важкі предмети, переміщення яких не під силу одній людині, використання транспортних засобів (характерно для злочину, який вчиняється групою) [4, с. 6].

Розглядаючи особливості огляду місця події у справах про розкрадання наркотичних засобів, О.О. Садченко звертає увагу на те, що вони обумовлені самим способом злочину, місцем його вчинення та слідчою ситуацією. Метою огляду в усіх випадках є відтворення картини події, виявлення, фіксування та вилучення слідів злочину і злочинців, побудова моделі злочинних дій та інформаційної моделі кожного злочинця, вирішення питання про те, чи є інсценування крадіжки, пограбування, розбійного нападу, встановлення обставин, пов'язаних з дотриманням правил зберігання наркотиків (див.: [5, с. 110–112]).

За виявленими на місці події слідами, використовуючи спеціальні знання, можна зробити припущення про деякі ознаки осіб, що вчинили розкрадання. Так, зухвалий розбійний напад із заподіянням великої кількості тілесних ушкоджень і використанням засобу маскуваності зовнішності дає підставу для припущення, що він вчинений раніше засудженою особою, можливо, наркоманом у стані наркотичного голодування. Наявність на місці події засобів вживання наркотиків (порожніх ампул, упакувань та ін.) характерна для злочинців-наркоманів. Мікроволокна текстильної тканини, які залишилися на тих чи тих предметах, можуть дати уявлення про матеріал одягу злочинця. Про те, що до злочину причетна жінка може свідчити наявність губної помади на недопалках цигарок, сліди пальців рук, сліди взуття.

Статева належність злочинців може бути встановлена проведенням попередніх діагностичних досліджень слідів пальців рук, а також біологічною експертизою слідів крові, що залишилися на місці події в результаті випадкових ушкоджень. Ці сліди можуть бути використані і для встановлення групової належності крові. Встановлення характеру речей викрадених одночасно з наркотичними речовинами (предмети жіночого туалету, засоби косметики, радіоапаратура та ін.), допомагає скласти уявлення про статева належність і вік злочинця.

При відпрацюванні версії про одержання наркотичної сировини на переробних підприємствах за підробленими або незаконно виписаними документами важливими об'єктами пошуку на місці події виступають відповідні накладні, відомості, розписки, відривні частини перепусток і под. При огляді виявлених документів варто звертати увагу на такі ознаки й обставини, як: а) колір паперу; б) стан захисної сітки; в) наявність друкарських реквізитів на бланку; г) наявність або нестача другого підпису (директора або його заступника); д) кількість, маса наркотичних речовин, які виписані; е) сліди підчищення та травлення особливо в тих місцях, де проставляється дата і розрахунок вартості; є) відбитки печаток і штампів, їхня відповідність телефонам, адресам, найменуванню справжніх переробних і лабораторних підприємств; ж) граматичні помилки в тексті. Суттєву допомогу слідчому у цьому можуть надати спеціалісти в галузі почеркознавства та техніко-криміналістичного дослідження документів.

Сумніви у достовірності можуть викликати накладні, які: виписані однією особою на аналогічну наркотичну сировину одному підприємству з невеликим проміжком часу або на те саме підприємство різними особами тієї самої установи або різних установ; виконані одним почерком, але від імені різних осіб; з характерними для неспеціаліста особливостями латинського тексту (сповільненість при його написанні, особлива

старанність написання окремих букв, наявність російських букв у латинських словах, обвідка).

Неналежно або неправильно оформлені накладні вилучають. Їх реєструють у спеціальному журналі, після чого правоохоронні органи перевіряють другі примірники в організації, яка оформлювала даний документ.

При огляді місця події у справах про посів і вирощування заборонених до оброблення наркотичних культур, необхідно ще до його початку отримати інформацію про власника ділянки, оскільки від цього залежать організаційні заходи та тактичні прийоми проведення даної слідчої дії, напрям подальшого розслідування. За справами цієї категорії така слідча дія, як огляд, є первинною і найголовнішою. Завдяки їй стає можливим зібрати фактичні дані, які у подальшому будуть використані у справі. Слід враховувати, що у більшості випадків це єдина можливість отримати та процесуально закріпити докази у справі, бо незаконні посіви підлягають обов'язковому знищенню [3, с. 30]. Тому проведення даної слідчої дії потребує від слідчого ретельної підготовки та майже поетапного планування, тобто визначає послідовність дій осіб, які будуть брати безпосередню участь у провадженні даної слідчої дії. Крім спеціаліста криміналіста необхідно залучити кваліфікованого спеціаліста (агронома, біолога, ботаніка) та роз'яснити йому мету огляду, його завдання. Також важливим елементом підготовки до огляду є добір понять, оскільки специфіка такої категорії злочинів нерідко передбачає пересування слідчої групи у віддалені, важкодоступні та малонаселені місця.

Під час здійснення огляду звертається увага на місце розташування та площу ділянки, на якій росте наркотик (присадибна, колективна, заповідник і т.ін.); відстань від найближчих населених пунктів, наявність доріг, стежок, водних шляхів; прилеглу територію, чи ведуться на ній будь-які роботи, наявність ферм, пасовиськ тощо; характер рослин, що вирости, їх біологічний вид, сторонні рослини, що маскують наркотичні культури; стан наркотичних культур (стадія дозрівання, прибрані цілком або частково, кількість кущів; сліди ніг людини, тварин, транспортних засобів, відбитки пальців рук, які лишаються як на коробочках маку під час збирання його соку, так і на знаряддях, за допомогою яких обробляють і збирають наркотичні рослини; сліди культивування (орання, прополка, полив, внесення добрив тощо); сліди збирання або виготовлення наркотику (надрізи на коробочках маку, наявність скошених ділянок, сліди збирання верхівок конопель); наявність на ділянці або поруч сільськогосподарських знарядь та інших загублених або кинутих злочинцем речей (сірники, недопалки, шматки газет, залишки продуктів, ганчірки й ін.).

Таким чином, дотримання криміналістичних рекомендацій і процесуальних правил, а також обов'язкове використання спеціальних знань у процесі підготовки та проведення огляду сприятиме підвищенню результативності розслідування у справах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин.

Список використаної літератури

1. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002. – 20 с.
2. Лукашевич В.Г. Проблеми оптимізації діяльності з розслідування злочинів // Теоретичні та практичні проблеми використання можливостей криміналістики і судової експертизи у розкритті й розслідуванні злочинів. – К.: УАВС МВС України, 1996. – 10 с.
3. Коханов В.А., Сивачев А.В. Особенности расследования преступных действий с наркотическими средствами. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. – 88 с.
4. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учеб. для вузов / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 990 с.
5. Осмотр места происшествия при расследовании отдельных видов преступлений. – К.: «НВТ Правник», – 172 с.

УДК 343.97

О.М. Моїсєєв, кандидат юридичних наук,
доцент, заступник декана економіко-правового
факультету Донецького національного університету

ЕКСПЕРТНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ*

Розглянуто можливості використання експертних засобів з метою встановлення ознак і прогнозування злочинів. На основі застосування експертних технологій запропоновано схему дослідження об'єктів, що змінили свої властивості внаслідок учинення злочину чи здійснення протидії розслідуванню.

Ключові слова: експертна методика, матриця, модель, матеріальні носії інформації, об'єкт дослідження.

Прогнозування злочинів стає предметом дослідження багатьох вчених-криміналістів (В.А. Журавель, Г.А. Матусовський, В.Ю. Шепітько та ін.). Одним із напрямків злочинних технологій стає протидія розслідуванню злочинів, яка здійснюється знищенням, перекрученням і маскуванням слідів, речових доказів та інформативних ознак, які вони містять. Спостерігаються випадки, коли експерт, не передбачивши навмисне перекручення ознак досліджуваних об'єктів, дотримуючись загальноприйнятого алгоритму, дістає об'єктивно хибного результату. Причому, високої «кваліфікації» з перекручення ознак, які містяться в об'єкті експертного дослідження, злочинці й особи, що діють за їх замовленням, набувають завдяки ретельному вивченню експертних методик і матеріалів судових експертиз. Фахівці державних судово-експертних установ (далі – СЕУ) змушені розробляти спеціальні методики встановлення факту фальсифікації об'єктів експертного дослідження. Прикладом може бути експертна методика встановлення перенесення дактилоскопічних слідів з одного предмета на інший [1]; тривале «змагання» експертів з фальшивомонетниками; постійне «вдосконалення» прийомів зміни клейм номерних вузлів і деталей транспортних засобів.

Наявний підхід до встановлення ознак злочину засобами судових експертиз базується на вивченні об'єкта, з урахуванням із конкретного завдання, поставленого перед експертом, та відповідної експертної методики. Завдання при цьому формулюється судом, слідчим чи оперативним органом, на підставі методичних рекомендацій про призначення експертиз і досліджень. Недолік усталеного порядку полягає в тому, що:

- 1) його формулюють не спеціалісти, внаслідок чого певні ознаки об'єкта, що виникли під впливом приховування злочину, можуть залишитися недослідженими;
- 2) особи, які здійснюють видозміну ознак злочину, коригують свої дії з огляду на рекомендації слідчого із призначення експертиз, що не виключає обмеженості експертного дослідження при стандартному підході.

Справді, знаючи конкретну експертну методику, злочинний елемент (цим терміном можна позначати осіб, які вчиняють злочин, і тих, хто діє за замовленням злочинців) цілеспрямовано вдається до приховування факту перекручення ознак об'єкта, що досліджується. Наприклад, із узагальнення експертної практики Донецького науково-

* Робота виконана за сприянням гранту Харківського центру з вивчення організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні

дослідного інституту судових експертиз Мінюсту України (далі – ДонНДІСЕ) можна бачити: якщо раніше окремі реквізити підроблених цінних паперів виготовлялись струменевим принтером, то з певного часу підроблені відбитки штампів і печаток фальсифікуються із застосуванням рельєфного кліше, що примусило експертів шукати нові, більш тонкі ознаки підробки.

Прогнозування злочинів пропонується проводити із застосуванням засобів судових експертиз шляхом розроблення експертних технологій дослідження матеріальних носіїв інформації криміналістичного значення з метою встановлення ознак вчинення злочинів і здійснення протидії розслідуванню. Такий підхід може бути представлений такими ключовими елементами.

1. Загальне завдання на експертне дослідження з метою встановлення нових ознак злочину. Ознаки злочину, котрі містить даний об'єкт дослідження, виникають внаслідок впливу, який змінив властивості об'єкта. Тому можна стверджувати, що вони є різницею між сукупністю ознак, яку мав об'єкт до цього впливу, та сукупністю ознак об'єкта на момент дослідження. Встановлення певних ознак, які містить даний об'єкт, можливе порівнянням досліджуваного об'єкта з еталоном, що є аналогом цього об'єкта, який не піддавався видозміні внаслідок злочину. Систему таких еталонів працівники СЕУ створюють у вигляді колекцій натурних зразків і різноманітних моделей об'єктів при вивченні механізму зміни їхніх властивостей внаслідок впливу певних чинників під час вчинення злочину.

Виходячи з того, що жорсткого логічного зв'язку між встановлюваними ознаками та подією злочину немає, а замовник експертизи чи дослідження не в змозі передбачити всі можливості отримання інформації про це експертними засобами, пропонується загальне завдання експерту формулювати як встановлення ознак, які свідчать чи можуть свідчити про злочин [2], а його конкретизацію покласти на суб'єкт експертного дослідження.

2. Ознаки злочину. В експертній практиці під ознакою розуміється властивість, притаманна даному об'єкту та яка виявляє себе внаслідок застосування експертного засобу. Якщо виникнення таких ознак пов'язане із фактом чи обставинами злочину або злочинної діяльності, то їх можна визначити як ознаки злочину. Такі ознаки можуть бути ідентифікаційними та діагностичними, груповими та частковими, більш чи менш інформативними, однак їх об'єднує те, що вони існують нерозривно з методиками, методами та прийомами експертного дослідження, й унаслідок цього вносять до сумарного експертного висновку певну частку інформації.

3. Модель об'єкта дослідження. Погляд на ознаки як на «кванти» інформації про злочин дає змогу побудувати модель досліджуваного об'єкта у вигляді системи ознак злочину. Оскільки ознаки злочину, які складають модель досліджуваного об'єкта, встановлюють завдяки застосуванню певних експертних засобів, то й класифікувати ці ознаки доцільно за видом використаних засобів – ознаки трасологічні, судово-медичні, хімічні, фізичні тощо.

Практичне значення такої класифікації ознак полягає в тому, що суб'єкт експертного дослідження спонукається до встановлення повної їх сукупності під час застосування даної конкретної методики (наприклад, трасологічної, судово-медичної, хімічної, фізичної) чи іншого експертного засобу. В межах цього засобу ознаки розподіляють за кількістю та якістю інформації, що міститься в них – ознаки ідентифікаційні та діагностичні, групові та часткові, більш чи менш інформативні і под. Розподілення ознак за цими двома принципами можна навести у вигляді двомірної таблиці, стовпчики якої містять ознаки, що встановлюються в межах конкретних експертних засобів, а у рядках розміщуються ознаки, відповідні до різних експертних засобів.

4. Експертна технологія – загальна та часткова. Застосування експертних засобів з метою розв'язання загального завдання експерту (спеціалісту) потребує встановлення

оптимальної їх послідовності, виходячи з вимог всебічності та повноти дослідження об'єкта, максимального збереження речових доказів до подальшого вивчення. Важливою обставиною, що враховується ним при виборі експертних засобів, є проблема їх наявності та доступності, забезпеченості приладовою базою, витратними матеріалами, енергетичними та матеріальними ресурсами, довідково-інформаційними масивами, а також залучення фахівців, які обслуговують науково-технічне обладнання, комунікаційні мережі, інформаційні системи тощо.

Аналізуючи приклади застосування державними СЕУ сучасних експертних засобів у процесі встановлення ознак злочину, можна бачити, що на цьому шляху є перепони як нормативно-правового, так і організаційно-методичного характеру. Перші полягають у забороні експертам на власний розсуд залучати до дослідження інших фахівців без дозволу прокурора, слідчого, особи, яка провадить дізнання, що впливає з п.п. 11.3, 11.4, 28 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз» [3]; другі – в тому, що не існує схеми ефективного й оптимального використання всіх наявних у СЕУ необхідних експертних засобів і залучення науково-технічного потенціалу інших державних науково-дослідних установ, яка б відображала можливості застосування сучасних методик, аналітичних методів і прийомів дослідження в судовій експертизі та містила відомості про наявне й доступне науково-технічне обладнання, приладову базу й їхні технічні характеристики, про фахівців, яких можна залучити як помічників у тому чи тому експертному дослідженні.

Для розв'язання цих питань пропонується впровадити в експертну практику викриття ознак злочину та прогнозування злочинної діяльності експертну технологію, яку М.Я. Сегай і В.К. Стринжа визначили як систему оптимального й ефективного застосування наявних ресурсів СЕУ (матеріально-технічних, процесуально-методичних, кадрових та ін. для дослідження об'єктів з метою встановлення фактів і фактичних даних, пов'язаних з подією злочину [4]). Експертна технологія містить вказівки про раціональне застосування наявних ресурсів СЕУ, експертні засоби дослідження різного роду об'єктів, методичні та технічні його засади. Якщо така система містить загальні рекомендації і пристосована до вивчення будь-яких типів матеріальних носіїв інформації криміналістичного значення, її можна йменувати загальною експертною технологією. Часткова експертна технологія пристосована для дослідження об'єктів певного типу (документів, транспортних засобів, вогнепальної зброї, наркотичних речовин тощо).

До структурних елементів експертної технології належить забезпечення провадження експертних досліджень (науково-методичне, матеріально-технічне, кадрове, нормативно-процесуальне), а також відомості про науково-технічне обладнання інших державних науково-дослідних установ, яке може бути залученим до експертного дослідження. Тоді експертну технологію можна визначити як систему раціонального застосування експертних засобів під час дослідження об'єктів з метою встановлення ознак злочину. Поняття експертних засобів складають методики, методи та прийоми дослідження, а також аналітичне обладнання та приладова база СЕУ, інших державних науково-дослідних установ, які можуть бути використаними за експертними методиками. Раціональність розуміється за критеріями ефективності, терміновості й економічності. Суб'єктами в експертній технології можуть бути експерти або спеціалісти (комісія експертів, спеціалістів) СЕУ.

5. Таблицю ознак злочину, що складають модель досліджуваного об'єкта, можна навести у вигляді матриці, кожний елемент її визначає певну ознаку A_{mn} (індекс m означає номер рядка матриці, вказує на номер ознаки в масиві ознак певного типу,

індекс n – номер стовпця матриці, він вказує на номер експертної методики чи іншого експертного засобу окремого типу, за допомогою якого встановлена дана ознака):

$$(A_{mn}),$$

де $m = 1, 2, \dots, M$; $n = 1, 2, \dots, N$; $()$ – знак матриці; M – максимальна кількість експертних засобів, застосованих до дослідження даного об'єкта; N – максимальна кількість ознак об'єкта в межах конкретної методики чи іншого експертного засобу [5].

Наприклад, матриця, якою описується певна частина ознак бланкового документа, ілюструється табл. 1. Якщо кількість елементів (ознак злочину) у будь-якому стовпці менша, ніж максимальна кількість елементів у стовпці N , то він доповнюється нулями до розміру N . Послідовність стовпців матриці відповідає послідовності застосування експертних засобів до дослідження наданого об'єкта та складає методичний блок експертної технології.

Фрагмент еталонної матриці бланкового документа

№ пор.	Назва ознаки		
	Методика № 1 – дослідження паперів	Методика № 2 – дослідження тексту	Методика № 3 – дослідження відбитків печаток і штампів
1	Рівномірна щільність	Однаковість шрифту	Симетрична форма контуру
2	Рівномірний колір та відтінок	Рівномірність кольору, відтінку та блиску штрихів	Нормативний шрифт
3	Рівномірна проклейка	Рівномірність натискання	Нормативна топографія тексту
4	Відсутність люмінесцюючих плям	Плавна лінія рядка	Чітка лінійна границя штрихів
5	Відсутність розволокачення	Однаковий інтервал між словами та між рядками	Підвищена концентрація фарбника біля границь штрихів
6	Цілісність захисної сітки	0	Гомогенна структура штрихів

6. Види матриць (еталонна, реальна, ознак злочину, профілактична). Матриця (A_{mn}) складається за результатами застосування експертної технології до встановлення ознак досліджуваного об'єкта. Розв'язання експертних задач за загальним завданням відбувається зіставленням об'єкта з еталоном, за який вважається об'єкт дослідження у вигляді до того моменту, як піддався видозміні внаслідок учинення злочину. Такий об'єкт можна визначити як еталонний, а матрицю його ознак – еталонною:

$$(E_{mn}).$$

Система ознак реального об'єкта, що відрізняється від (E_{mn}) зміною окремих ознак внаслідок злочину і з цієї причини не збігається з еталонною, може бути визначеною як

$$(R_{mn})$$

та йменуватися реальною матрицею.

Порівняння матриць (E_{mn}) і (R_{mn}) показує, яка частина ознак змінилася, і таке зіставлення можна здійснювати, застосовуючи математичну операцію віднімання матриць, яка відбувається відніманням із елемента матриці, що знаходиться на певному місці, елемента іншої матриці, який знаходиться на тому самому місці, і результат записується в підсумкову матрицю на те саме місце. Вочевидь, якщо окремі елементи матриці (R_{mn}) збігаються з відповідними елементами матриці (E_{mn}), то в результаті віднімання другої із першої в підсумковій матриці виникнуть нулі на місці елементів, що збігаються. А якщо

певний елемент матриці (R_{mn}) не збігається з еталонним, тобто був змінений внаслідок злочину, то результат віднімання із нього еталонного елемента буде становити ознаку, яка виникла внаслідок учинення злочину, тобто ознаку злочину. Підсумкову матрицю, ненульові елементи якої являють собою ознаки злочину, можна визначити як матрицю ознак злочину, а саме:

$$(K_{mn}) = (R_{mn}) - (E_{mn}).$$

Аналіз матриці (K_{mn}) стає основою системи експертного прогнозування та викриття злочинів, якщо пов'язати елементи цієї матриці кореляційним зв'язком зі складом злочину.

Експертне прогнозування нових ознак злочинної діяльності полягає у вивченні об'єкта експертного дослідження, властивості якого піддалися видозміні під час вчинення злочину. Такі елементи еталонної матриці можна встановити відніманням із реальної матриці (R_{mn}) матриці еталонної (E_{mn}), а підсумкову матрицю йменувати профілактичною:

$$(P_{mn}) = (E_{mn}) - (R_{mn}).$$

Ненульові елементи матриці (P_{mn}) відображають властивості об'єкта, які піддалися злочинному впливу.

Таким чином, матриці (E_{mn}), (R_{mn}), (K_{mn}) і (P_{mn}) складають систему моделей еталона, досліджуваного об'єкта, ознак злочину та ознак, які стали найменш захищеними від впливу внаслідок злочину.

Для пояснення переваг запропонованого підходу можна навести такий приклад. Нехай окремою ознакою еталонного об'єкта E_{mn} є «відсутність люмінесценції» ділянки досліджуваного об'єкта, а в результаті події (злочину) ця ознака змінилась на ознаку R_{mn} «наявність люмінесценції». Тоді відповідний елемент матриці ознак злочину

$$K_{mn} = (\text{наявність люмінесценції}) - (\text{відсутність люмінесценції})$$

показує, яка зміна даної властивості досліджуваного об'єкта може свідчити про злочин. Відповідний елемент профілактичної матриці

$$P_{mn} = (\text{відсутність люмінесценції}) - (\text{наявність люмінесценції})$$

показує, що ця властивість об'єкта піддалася злочинному впливу, і в подальшому може бути сфальсифікованою злочинним елементом для приховування факту злочину.

Методика експертного дослідження з метою встановлення ознак і прогнозування злочину полягає у складанні моделей досліджуваного об'єкта й відповідного еталона у вигляді матриць (R_{mn}) та (E_{mn}). Побудова їх відбувається застосуванням науково-методичного блоку часткової експертної технології, розробленої для дослідження об'єктів даного типу. Оптимальна послідовність застосування експертних методик та інших експертних засобів за експертною технологією відбивається послідовністю стовпців матриці (E_{mn}), а також (R_{mn}), де m пробігає значення 1, 2, ..., M . Порівнянням цих матриць, яке здійснюється математичною дією віднімання, встановлюється сукупність ознак об'єкта, що свідчать про наявність злочинного впливу на нього (матриця (R_{mn})), а також сукупність ознак еталона, які піддалися злочинному впливу (матриця (P_{mn})) та які, ймовірно, будуть фальсифікуватись у подальшому для протидії розслідуванню.

Позитивний ефект пропонованого підходу досягається завдяки побудові моделі еталона (E_{mn}), повнота якої забезпечується застосуванням необхідних експертних засобів дослідження об'єктів даного типу та визначає повноту дослідження зіставленням моделі реального об'єкта (R_{mn}) з еталоном (E_{mn}), а також забезпечує наявність в еталонній моделі

(E_{mn}) ознак, які в майбутньому можуть піддатися фальсифікації з метою протидії розслідуванню.

7. Побудова еталонів об'єктів, що піддаються злочинному впливу. У процесі профілактичної діяльності СЕУ досліджуються матеріальні носії інформації криміналістичного значення, властивості яких перевертаються та фальсифікуються під час злочинної діяльності, а також з метою протидії розслідуванню. Спираючись на експертний досвід Донецького науково-дослідного інституту судових експертиз Мініюсту України (ДонНДІСЕ), такими об'єктами можна назвати:

- транспортні засоби, зокрема легкові автомобілі, запасні частини до них;
- документи різного роду, в тому числі гроші, цінні папери, паспорти тощо;
- вогнепальну зброю – військову стрілецьку, спортивну, мисливську, а також ту, що перероблена із газової та пневматичної.

Наприклад, еталонна модель «Легковий автомобіль», що створюється в ДонНДІСЕ, містить ознаки: *трасологічні* (ознаки клеймування ідентифікаційних номерів, замків, кріпіння вузлів, кріплення заводських номерних табличок, прихованих заводських номенклатурних позначок; вузлів кріплення основних агрегатів, експлуатаційних слідів тощо); *фізико-хімічні* (наприклад, ознаки ЛФП, заводських маркувань болтів кріплення основних агрегатів, шару антикорозійного покриття, клею прикріплення прихованих заводських бірок, паливно-мастильних та інших технічних рідин), *автомобільно-товарознавчі* (ознаки стану ЛФП та шин, експлуатаційних характеристик вузлів та деталей, заміни вузлів та деталей, відповідності їх заводським вимогам, ступеня спрацювання їхнього та автомобіля в цілому і т.д.) тощо. До еталонної матриці «Легковий автомобіль» шляхом підсумування матриць може додаватись еталонна модель ознак документів, що супроводжують транспортний засіб даного типу.

8. Вибір об'єктів для дослідження з метою встановлення ознак і прогнозування злочину. Такі об'єкти можуть надходити від:

- правоохоронних органів, в порядку: а) перевірки повідомлення про злочин; б) провадження експертизи в кримінальній справі; в) профілактичної діяльності правоохоронних органів;

– виробників таких об'єктів, як зброя, лікарські та наркотичні речовини, паперові гроші та цінні папери, транспортні засоби тощо, що піддаються чи можуть піддатися видозміні внаслідок злочину чи протидії розслідуванню та відносно яких виробник намагається розробити надійні й ефективні засоби захисту;

– суду, а також установ, підприємств, організацій, окремих громадян, які надають об'єкти на дослідження в цивільних справах чи адміністративних провадженнях;

– СЕУ, за власною ініціативою; в межах тематики НДР, узагальнюються експертна практика, досліджуються архівні експертні провадження, а також зразки, що надходять до СЕУ від установ, організацій і підприємств згідної ст. 20 Закону України «Про судову експертизу» [6].

Побудова моделі вибраного об'єкта дослідження у вигляді реальної матриці (R_{mn}) ознак об'єкта здійснюється СЕУ за експертними технологіями застосування наявного технічного обладнання, інших експертних засобів, а також із залученням науково-технічного потенціалу державних науково-дослідних установ, завдяки чому побудована модель характеризується повнотою та наперед містить ознаки злочину чи протидії розслідуванню, якщо вони є.

Обчислення матриць (K_{mn}) і (P_{mn}) може відбуватися порівнянням відповідних таб-
ляк в які занесені ознаки еталонного та реального об'єктів.

9. Аналіз результатів, формулювання висновків. Сукупність ознак (K_{mn}) вивчається за загальними правилами експертного аналізу діагностичних ознак. Питання достатності наявного комплексу ознак (K_{mn}) для формулювання висновку про факти та обставини, пов'язані зі злочинном, вирішується на підставі внутрішнього переконання експерта із залученням накопиченого та узагальненого досвіду державних СЕУ з експертної, профілактичної та прогностичної практики.

Сукупність ознак (P_{mn}) вивчається експертом з точки зору можливості їх фальсифікації за наявності злочинного впливу на об'єкт дослідження. Якщо такі можливості будуть встановленими, то експерт формулює прогностичний висновок про вірогідність вчинення злочину чи здійснення злочинної діяльності без видозміни ознак із масиву (P_{mn}) або шляхом фальсифікації цих ознак; а також профілактичний висновок щодо збільшення ступеня захисту ознак (P_{mn}) під час виготовлення об'єктів даного типу.

Якщо замовником дослідження були правоохоронні органи, то у разі здійснення дослідження (експертизи) в перебігу перевірки повідомлення про злочин (розслідування кримінальної справи) їм надсилається висновок спеціаліста (експерта), а також профілактичні рекомендації про запобігання фактам та обставинам, що сприяли (чи могли сприяти) вчиненню злочину.

Коли замовником дослідження були виробники, то СЕУ після дослідження надсилають їм профілактичні рекомендації про вдосконалення захисту об'єктів, що виробляються, від злочинного впливу. Пропонується зобов'язати державні СЕУ, у випадках встановлення можливостей видозміни досліджуваного об'єкта від злочину, одночасно надсилати правоохоронним органам повідомлення про такі можливості.

Якщо замовником дослідження були суди, а також установи, підприємства, організації, окремі громадяни, які представили об'єкти на дослідження в цивільних справах чи адміністративних провадженнях, їм надається висновок експерта (спеціаліста) за порушеними питаннями, а до правоохоронних органів надсилається повідомлення про виявлені ознаки злочину, а також профілактичні рекомендації щодо можливого злочинного впливу на типові об'єкти, що досліджувались, і прогностичні висновки про можливу протидію розслідуванню шляхом перекручення ознак типових об'єктів.

Коли дослідження здійснювалося за власною ініціативою СЕУ, то до Мініюсту України надсилаються їх результати у вигляді звіту про НДР з профілактичними рекомендаціями до виробників типових об'єктів з подальшим вжиттям необхідних профілактичних заходів як з боку правоохоронних органів, так і з боку виробників таких об'єктів.

Як ілюстрацію необхідності впровадження в експертну практику системи прогнозування та викриття нових ознак злочинної діяльності розглянемо боротьбу правоохоронних органів з незаконним обігом транспортних засобів на території України. Ретроспективно можна виокремити такі етапи цього процесу.

1-й етап. Під час реєстрації ТЗ не проводилось їх експертне дослідження, документи та клеймення двигуна і кузова автомобілів перевірялися тільки працівником ДАІ. Не існувало загальнодержавної автоматизованої системи обліку викрадених ТЗ і таких, що перебувають у розшуку.

Злочинний елемент на цьому етапі вдавався до перебивання номерів кузова та двигуна та перефарбовування ТЗ з метою приведення його до відповідності документам (у більшості випадків, підробленому технічному паспорту ТЗ).

Державні СЕУ проводили експертні дослідження ТЗ в поодиноких випадках, на замовлення правоохоронних органів, обмежуючись застосуванням методик дослідження клейм номерів двигуна та кузова.

2-й етап – введення обов'язкового огляду ТЗ спеціалістом-криміналістом під час його реєстрації. В експертній службі МВС України були створені підрозділи з комплексного дослідження транспортних засобів і документів, що їх супроводжують, які діють при кожному міжрайонному реєстраційно-екзаменаційному відділенні ДАІ. Здійснено впровадження загальнодержавної автоматизованої системи обліку викрадених ТЗ і таких, що перебувають у розшуку; до них отримали доступ експерти, що проводять дослідження ТЗ.

Державними СЕУ досліджуються всі ТЗ, що надходять до реєстрації чи перереєстрації, на предмет відповідності клейм двигуна та кузова заводським зразкам. У результаті за 3 – 4 роки практично повністю був припинений незаконний обіг ТЗ зі змінними номерами двигуна і кузова.

Державні СЕУ накопичують і систематизують інформацію про ознаки підроблення заводських позначок автомобілів. Експерти опанували методики дослідження прихованих заводських бірок, ознак часу випуску ТЗ, дослідження ЛФП [7]. Впроваджено в експертну практику новітні експертні засоби, які ґрунтуються на принципах хімічного травлення, магнітооптики, ультразвукового сканування. Створено інформаційні банки ознак заводських параметрів системи «автомобіль», які містять ознаки трасологічні, фізико-хімічні, автомобільно-товарознавчі та ін. Вдосконалюється загальнодержавна автоматизована система обліку викрадених ТЗ і таких, що перебувають у розшуку.

Злочинний елемент припиняє перебування номерів як неефективний засіб легалізації викрадених ТЗ і вдається до переобладнання ТЗ, виготовлення підроблених документів. Наприклад, у цей час спостерігались непоодинокі випадки виявлення автомобілів-«двійників», тобто таких, що мали однакові заводські ідентифікаційні номери. У такий спосіб відбувалось ухилення від сплати митних зборів при ввезенні в державу нових автомобілів.

3-й етап – нинішній час. Правоохоронні органи виявляють ТЗ, кузов яких нібито ввезений в державу як запчастина, але фактично ці ТЗ були випущені виробником як комплектні. Виявляються викрадені ТЗ, які були розукомплектовані та легалізовані нібито як переобладнані в умовах СТО із використанням цього кузова.

Державні СЕУ розробляють і впроваджують комплексну трасологічно-автомобільно-товарознавчу методику встановлення факту випуску із заводу даного ТЗ як комплектного виробу, яка базується на дослідженні вузлів кріплення основних агрегатів ТЗ і на інформаційних базах виробника про випуск ТЗ з даними номерами агрегатів як єдиного виробу чи як запчастини. У практиці ДонНДІСЕ влітку й восени минулого року було досліджено більше десяти ТЗ, які за документами проходили як переобладнані в умовах СТО, але насправді виявилися випущеними із заводу як комплектні вироби.

Якщо скласти моделі реальних об'єктів (E_{mn}), які досліджувались на етапах 1 – 3, то можна бачити, що комплекс ознак злочину, який складає матрицю (K_{mn}), постійно розширювався, а комплекс ознак (P_{mn}) – відповідно зменшувався. На сьогодні «недоторканими» з боку злочинного елементу залишились ознаки заводського маркування болтів кріплення основних агрегатів автомобіля до кузова, а також кріплення заводської номерної таблички, прихованих заводських бірок. Екстраполюючи процес зміни матриць (K_{mn}) і (P_{mn}), можна зробити висновок, що злочинний елемент у недалекому майбутньому вдасться до навмисного знищення заводського маркування болтів кріплення основних агрегатів до кузова, знищення чи фальсифікації заводської номерної таблички, видалення прихованих заводських бірок.

Аналізуючи природу ознак комплексу (P_{mn}) моделі «Легковий автомобіль», наголосимо, що поза межами можливостей злочинного елементу знищувати чи перекручувати ознаки об'єкта експертного дослідження залишаються ознаки автомобільно-товарознавчі, а саме зміст позначок ідентифікаційних номерів ТЗ, року випуску ТЗ, різних технологічних

номерів, які виробник надає вузлам та агрегатам під час складання автомобіля. Відомості про ці позначки експерти отримують через мережу ІНТЕРНЕТ безпосередньо від виробника, і такі відомості є найбільш захищеним від злочинного впливу комплексом ознак в еталонній моделі (E_{mn}). Однак, тепер постає технічна проблема доступу експертів через ІНТЕРНЕТ до таких масивів; також виникають нормативно-правові питання використання цих даних у висновку експерта (спеціаліста).

Експертна практика дослідження документів, які перебувають в офіційному документообігу, свідчить, що з усіх реквізитів документа найбільш захищеними від злочинного впливу залишались відбиток печатки та підпис уповноваженої особи. Злочинний елемент вдавався до різних способів підроблення відбитка печатки та підпису, зокрема із застосуванням комп'ютеризованих засобів малої поліграфії, що викривалось експертами завдяки використанню надійних експертних методик. Однак на нинішньому етапі з упровадженням у поліграфічну практику фотополімерних матеріалів, підроблення печаток підробок неефективні. У процесі експертного дослідження за експертними технологіями були побудовані моделі (E_{mn}) та (R_{mn}) для бланкових документів типу господарчих договорів, що піддалися підробці. Аналіз сукупності ознак (P_{mn}) дає змогу скласти експертну рекомендацію щодо недоцільності застосування відбитку печатки в офіційному документообігу як посвідчувального реквізиту документа. На сучасному етапі розвитку експертних засобів для захисту документів достатньо використовувати тільки особистий підпис службової особи, як це заведено в деяких інших країнах Європи.

Упровадження запропонованої системи експертного прогнозування та викриття нових ознак злочинної діяльності потребує виконання заходів нормативно-правового, організаційно-методичного та практичного характеру, які можуть бути представленими такими завданнями:

1. Розробити експертні технології дослідження типових носіїв криміналістичної інформації, провести аналіз та узагальнення експертної практики з метою вибору типів об'єктів, які на даний час піддаються видозміні з боку злочинного елементу, розробити профілактичні рекомендації з їхнього захисту.
2. Вдосконалити систему нормативних і методичних документів щодо взаємодії державних СЕУ з правоохоронними органами, а також з підприємствами, установами, організаціями під час викриття та прогнозування ознак злочинної діяльності.
3. Виокремити в державних СЕУ підрозділи, які б займалися дослідженням типових матеріальних носіїв інформації криміналістичного значення за експертними технологіями, а також накопиченням інформаційних масивів про ознаки об'єктів експертного дослідження, що піддалися злочинному впливу.

Список використаної літератури

1. Грановский Г.Л. Основы трасологии: Особенная часть. – М.: ВНИИ МВС СССР, 1974. – 240 с.
2. Моїсєєв О.М. Проблеми непроцесуального дослідження матеріальних носіїв криміналістичної інформації // Правничий часопис Донецьк ун-ту. – Донецьк, 2002. – № 1. – С. 54 – 56.
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз: Затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.98 № 53/5 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 46. – Ст. 1715.
4. Сегай М.Я., Стринжа В.К. Актуальные проблемы экспертной технологии в условиях НТР // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1984. – Вып. 29. – С. 3.
5. Гантмахер Ф.Р. Теория матриц. – 3-е изд. – М.: Наука, 1967. – 575 с.
6. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.94 № 4038-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
7. Прохоров-Лукин Г.В. Установление фактических данных об автомобилях методами криминалистических экспертиз. – К., 2000. – 412 с.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.148

Н.І. Клименко, доктор юридичних наук,
професор Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПРО ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ДОСТОВІРНОСТІ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА

Розглянуто питання процесуальних аспектів участі експерта в збиранні вихідних доказових матеріалів з метою отримання обґрунтованих і достовірних результатів під час проведення призначеної йому експертизи.

Ключові слова: процесуальні гарантії, достовірність висновку, вихідні дані, межі компетенції.

Гарантія (франц. *garantie* – порука, забезпечення). В юридичній науці та практиці розрізняють гарантії правові, політичні, ідеологічні, матеріальні, організаційні, процесуальні тощо.

Процесуальні гарантії є важливим засобом досягнення мети судочинства – встановлення об'єктивної істини у справі, забезпечення законності, обґрунтованості та справедливості процесуальних документів (наприклад, вироків, рішень суду, висновків експерта). У даному випадку – це встановлений законом засіб забезпечення достовірності висновку експерта, забезпечення його доброякісності.

Процесуальною гарантією достовірності висновку експерта є його обов'язок діяти в межах своєї компетенції. У ст. 75 КПК України вказується, що питання, які порушують перед експертом, і його висновки з цих питань не можуть виходити за межі його спеціальних знань.

Поняття терміна «спеціальні знання» відображає існуючу систему знань і навичок і відповідну їм спеціалізацію кадрів у процесі суспільного виробництва. Не відносять до спеціальних знань правові знання та загальновідомі, загальнодоступні, які є надбанням повсякденної практики, життєвого досвіду [1, 3, 9]

Отже, гарантіями обґрунтованості експертних висновків і можливостей наступної перевірки їх правильності є обов'язок експерта діяти в межах своєї компетенції [3, 7, 9], а також його обов'язок обґрунтовувати свої висновки лише тими вихідними даними, що знайшли своє процесуальне закріплення в матеріалах справи. До порушень експертом меж його компетенції слід віднести:

- вихід експерта за межі спеціальних знань;
- самостійне збирання експертом вихідного доказового матеріалу;
- вільний вибір експертом вихідних даних.

Матеріали справи складаються з об'єктів експертного дослідження (ті предмети, особи або відомості про них, відносно яких експерту ставлять питання), а також інших матеріалів, що містять вихідні дані, необхідні для проведення дослідження.

Вихідні дані, спосіб їх отримання експертом, межі компетенції експерта по-різному трактують у спеціальній літературі. Деякі вчені-криміналісти під вихідними даними розуміють відомості про обставини справи та відомості з галузі спеціальних знань експерта [1, 5], інші відносять до них весь перелік об'єктів і матеріалів справи, які поступили на дослідження експерту [4, с. 42], треті – тільки відомості про обставини справи [6]. Останнє визначення вважається правильнішим, бо відомості з галузі спеціальних знань експерт здобуває в результаті його професійної кваліфікації та досвіду роботи. Таких відомостей немає в матеріалах справи, і експерт сам повинен отримати їх зі змісту спеціальних знань (а коли потрібно, оволодіти необхідними для вирішення порушених питань додатковими знаннями).

Орган, що призначає експертизу, не зобов'язаний інформувати експерта про такі відомості. Отже, експерт у процесі свого дослідження використовує як вихідні дані відомості про факти (обставини справи), які необхідні йому для обґрунтування його дослідження та висновків. Однак ці відомості можуть стати вихідними даними для експертизи тільки тоді, коли вони відображені в матеріалах справи і повідомлені експерту органом, що призначив експертизу. Брак або недостатність вихідних даних робить неможливим проведення дослідження або зменшує обґрунтованість і достовірність його результатів. Вихідні дані є умовою формально-логічної структури експертного висновку як доказу, тому вони повинні бути відображені і в тексті висновку експерта.

Вихідні дані відомі експерту ще до того, як він починає дослідження, тобто до виявлення, аналізу й оцінки ознак об'єкта на основі його спеціальних знань. Правоохоронний орган, який веде розслідування, отримує вихідні дані шляхом проведення різних слідчих дій (оглядів, освідування, обшуків, виїмок, відтворення обстановки й обставин події, допитів, призначення інших видів експертиз) і відображує їх у матеріалах кримінальної справи. Ці вихідні дані використовуються експертом з метою з'ясування завдань дослідження, уточнення неясно сформульованих питань і отримання необхідних зразків. Експерт використовує їх і для визначення меж дослідження, побудови своїх версій, вибору методики дослідження, оцінки ознак об'єкта, а також з профілактичною метою.

Вихідні дані містяться і в об'єктах експертизи, які являють собою матеріальні носії обставин справи. Це, перш за все, різного роду речові докази, зокрема і зразки для порівняльного дослідження, що додаються до матеріалів справи. Окремі об'єкти експертизи не охоплюються поняттям «матеріали справи» у зв'язку з неможливістю додання до них (люди, трупи людей і тварин, нерухомі об'єкти, ділянки та місцевості). У тих випадках, коли об'єкт втрачений, зазнав руйнування, експерт отримує відомості про нього з матеріалів справи і за ними проводить експертизу.

Кримінально-процесуальний закон (ст. 4, 65, 66 КПК України) покладає збирання доказів на правоохоронні органи. Експерт не має права самостійно збирати вихідні дані для проведення експертизи і може досліджувати тільки те, що йому надають слідчі (суд). Коли для висновку необхідні додаткові матеріали, він може отримати їх лише від правоохоронного органу, що призначив експертизу (ст. 77 КПК України).

В окремих випадках і сам експерт шляхом огляду може отримати дані, недоступні непрофесійному сприйняттю. Чи має право експерт здійснити вилучення їх, а потім використати в дослідженні? У літературі з приводу цього питання єдиної думки немає.

Окремі криміналісти (Г.І. Грамович, В.К. Лисиченко) вважають, що виявлення невидимого не потребує проведення експертизи, а охоплюється такою слідчою дією як огляд (див.: [7]). Р.Д. Рахунов [10], М.Б. Вандер, Г.Л. Грановський (див.: [2]), Ю.Г. Корухов [5], В.С. Мітричев [8] та інші вважають, що виявлення мікрооб'єктів може бути і самостійним завданням експертизи, а не тільки огляду, який здійснюється правоохоронними органами.

Стосовно мікрооб'єктів, що виявляються та фіксуються не під час проведення слідчих дій, виникає проблема забезпечення процесуальних гарантій введення у кримінальне судочинство доказових фактів – наявності їх на предметі. Запропоновані у спеціальній літературі різні розв'язання даної проблеми шляхом описання слідчим у протоколі предметності мікрооб'єктів, які в даному випадку є речовими доказами [12, с. 99], або шляхом фотографування, кінозйомки мікрооб'єктів у ході експертного огляду та дослідження [6, с. 194], проведення експертизи комісією експертів, на нашу думку, недоцільні. Вважаємо єдиним виходом – описання мікрооб'єктів, виявлених слідчим самостійно або за допомогою експерта, який виступає як спеціаліст (ст. 128¹ КПК України), у протоколі огляду.

Експерт може знайомитися з матеріалами справи, які не стосуються об'єкта експертизи, якщо в них є інформація, що характеризує його. Матеріали справи складаються з матеріалів, котрі мають доказовий характер, і з інших процесуальних документів, що посвідчують проведення слідчих (судових) дій (наприклад, протокол, ознайомлення обвинуваченого з постановою про призначення експертизи – ст. 197 КПК України).

Вихідні дані для проведення експертизи містяться лише в матеріалах справи, які мають доказове значення, тобто являють собою отримані в передбаченому законом порядку засоби доказування (ст. 65 ч.2 КПК України). До таких матеріалів належать речові докази, що надаються в оригіналі, або їхні копії, документи, що не є речовими доказами (об'єкти експертизи), документи, що не є об'єктами експертизи, протоколи слідчих і судових дій та висновки інших експертів. Під час проведення експертизи експерт використовує і деякі вихідні дані, котрі містяться в показаннях осіб, протоколах їх допиту або безпосередньої участі в допиті цих осіб.

Деякі вчені вважають, що показання осіб не є основним досліджуваним матеріалом, а лише допоміжним, що полегшує дослідження речових доказів. Вони є джерелами інформації в тій частині, що не піддається безпосередньому вилученню з об'єкта експертизи. Показання осіб стають об'єктом експертизи у випадках, коли порушується питання про осудність обвинуваченого, підозрюваного, його можливість усвідомлювати свої дії або керувати ними, а також про психічний або фізичний стан свідка і потерпілого з метою виявлення їхніх можливостей правильно сприймати факти та давати про них правдиві показання.

Протоколи слідчих дій являють собою важливе джерело інформації про вихідні дані для експертизи, а часом замінюють сам об'єкт експертного дослідження. Серед них найважливіше значення для експерта має протокол огляду місця події, різних технічних об'єктів (транспорту, споруд, агрегатів), а також речових доказів, що долучених до справи. Вони повинні направлятися на експертизу незалежно від того, чи надається експерту об'єкт, долучений до справи, оскільки не виключено, що зафіксовані ознаки останнього змінились або зникли. Експерт має право використовувати й інформацію безпосередньо з додатків до протоколів слідчих дій (фотознімків, кінострічок, діапозитивів, планів, схем, зліпків, відбитків слідів, фонограм допиту тощо) тільки за наявності їх описання у протоколі. Брак протоколу робить юридично недейсними і додатки до нього. Коли мають місце суперечності між змістом протоколу та додатками до нього, їерт може сформулювати свій висновок в альтернативній або умовній формі [9–11].

Експерт має право використовувати за вихідні дані також відомості, що містяться в інших документах, в основному письмових (наприклад, документах бухгалтерського обліку, фінансової звітності, банківських, підприємницьких), які не є об'єктом експертного дослідження і не надані правоохоронними органами. Можливо також використовувати окремі дані, що містяться у висновках інших експертів у цій самій справі. Особливого значення для експерта набуває постанова (ухвала) про призначення експертизи. Цей процесуальний документ не має доказового значення, проте є не тільки підставою для проведення експертизи, а й важливим джерелом вихідних даних.

Закон наділяє експерта правом з дозволу особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора або суду бути присутнім під час проведення слідчих дій, ставити допитуваним запитання, що стосуються предмета експертизи (ст. 77 ч.3 КПК України), виїжджати на місце події, уточнювати обставини справи, виявляти нові, а потім використовувати все це в своєму дослідженні. Участь експерта в слідчих діях підвищує наочність сприйняття ним необхідних для проведення експертизи вихідних даних.

Отже експерт не має права збирати вихідні дані сам, а тому вилучені ним дані мають бути відображені у протоколах відповідних слідчих дій, а предмети та документи, що можуть стати об'єктами експертизи, повинні бути додані до матеріалів справи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. – М., 1987. – 302 с.
2. Грановский Г.Л. Криминалистическое понятие и классификация микрочастиц, особенности их исследования и использования в доказывании // Проблемы и практика трасологических и баллистических исследований: Сб. науч. тр. – М., 1976. – Вып. 17. – С. 62–63.
3. Гончаренко В.И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. – К.: Вища шк., 1980. – 155 с.
4. Дулов А.В. Права и обязанности участников судебной экспертизы. – Минск: Изд. МВ ССО БССР, 1962. – 78 с.
5. Корухов Ю.Г. Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе // Проблемы трасологических исследований: Сб. науч. тр. – М., 1978. – Вып. 35. – С. 51.
6. Кольева А.Н. Процессуальный режим микрообъектов нуждается в разработке // Сибирские юрид. зап. – Иркутск; Омск, 1974. – Вып. 4. – С. 18 – 23.
7. Лисиченко В.К. Использование данных естественных и технических наук в следственной и судебной практике. – К.: Вища шк., 1979. – 103 с.
8. Митричев В.С. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий. – Саратов, 1980. – 118 с.
9. Надгорный Г.М. Процессуальные вопросы судебной автотехнической экспертизы. – К.: РИО МВД УССР, 1975. – 87 с.
10. Рахунов Р.Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 107–108.
11. Соколовский З.М. Вопросы использования экспертом материалов дела. – Харьков: Харьк. гос. ун-т, 1964. – 89 с.
12. Шиканов В.И. Микроследы: понятие, криминалистическое значение, процессуальный статус // Проблемы Советского государства и права. – Иркутск, 1974. – С. 97 – 103.
13. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: Организация и проведение. – М.: Юрид. лит., 1979. – 184 с.
14. Зинин А.М., Майлис Н.П. Судебная экспертиза: Учеб. – М., 2002. – 318 с.

УДК 343.983

Н.М. Дяченко, кандидат юридичних наук, перший заступник начальника Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

Г.В. Лінючев, заступник начальника Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

В.В. Приступа, головний спеціаліст Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІЧ-ФУР'Є СПЕКТРОСКОПІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Розглядаються деякі аспекти застосування молекулярної Фур'є-спектроскопії в інфрачервоній ділянці електромагнітного випромінювання під час експертизи матеріалів, речовин і виробів. Основна увага зосереджена на способах підготовки проб об'єктів різної природи. Більшість викладених методичних підходів може бути реалізована як із застосуванням сучасних ІЧ-Фур'є спектрометрів, так і традиційних призмових і дифракційних ІЧ-спектрофотометрів.

Ключові слова: спектри речовин, інтерферограми, методи, дослідження розчинів, твердофазна екстракція, діапазони пропускання.

Речовини, що надходять на дослідження до лабораторій криміналістичної експертизи матеріалів, речовин і виробів, мають різну природу. Серед них трапляються органічні та неорганічні сполуки, складні багатокомпонентні суміші органічних і неорганічних речовин. Дослідження цих об'єктів здійснюється використанням комплексу фізико-хімічних методів аналізу [1, с. 100].

Інфрачервона спектроскопія є одним із найпоширеніших методів, застосовуваних для дослідження й ідентифікації органічних речовин. Цей метод використовують у криміналістичній експертизі матеріалів, речовин і виробів для визначення природи речовин за їх спектральними характеристиками, а також молекулярного та функціонального складу.

Традиційні спектрофотометри для молекулярного спектрального аналізу поступово виходять з широкого вжитку, поступаючись спектрометрам з Фур'є-перетворенням. У зв'язку з цим виникає потреба адаптації наявних методик дослідження речових доказів для використання на сучасній інструментальній базі.

ІЧ-Фур'є спектроскопія являє собою один із різновидів молекулярної спектроскопії в інфрачервоній (ІЧ) ділянці електромагнітного випромінювання, яка виникла з появою нового покоління приладів, в основі оптичної схеми яких використовуються різного типу інтерферометри. Спектри речовин, отримані на ІЧ-Фур'є спектрометрах, не відрізняються від спектрів, одержаних на дисперсійних спектрометрах, і характеризують молекулярний склад речовини.

Після отримання підсумкової інтерферограми досліджуваної речовини її ІЧ-спектр розраховується комп'ютером з використанням математичного перетворення Фур'є. ІЧ-Фур'є спектрометри відрізняються від диспергувальних приладів насамперед простішою

та надійнішою конструкцією, можливістю виконувати дослідження, що потребують проведення швидкого сканування.

Порівняно з традиційними спектрофотометрами ІЧ-Фур'є спектрометр дає можливість проводити криміналістичні дослідження матеріалів, речовин і виробів на новому якісному рівні завдяки таким суттєвим перевагам:

- кількість речовини, достатня для дослідження – 10^{-9} г;
- час одержання одного спектра – до 1,5 с;
- суттєво нижчий рівень шумів у спектрі;
- висока роздільна здатність;
- широкі можливості автоматизованого математичного опрацювання спектрів;
- автоматизований пошук у бібліотеках ІЧ-спектрів [2, с. 259].

Способи підготовки проб для дослідження методом ІЧ-Фур'є спектроскопії

Під час роботи на ІЧ-Фур'є спектрометрах можна використовувати як традиційні способи підготовки проб для ІЧ-спектроскопії, так і деякі нові прийоми, обумовлені насамперед меншою кількістю речовини, достатньої для аналізу, і можливістю використання додаткових приставок [1, с. 53; 3, с. 27].

1. Пресування таблеток із галогенідами лужних металів. Основний і найбільш універсальний засіб підготовки проб. Він полягає в ретельному перемішуванні в агатовій ступці подрібненого зразка з порошком KBr і наступному пресуванні суміші в прес-формі, в результаті чого утворюється прозора або напівпрозора таблетка. Для отримання якісних спектрів ступінь диспергування речовини повинен досягати розміру часток 2–7 мкм (бути близьким до довжини хвилі ІЧ-випромінювання). Часом для полегшення розтирання додають кілька крапель перегнаного розчинника (чотирихлористого вуглецю або гексану), який при розтиранні випаровується. Для таблеток можна використовувати бромід калію (для спектроскопії або кваліфікації не нижче х.ч.), попередньо висушений від води. Бромід калію потрібно сушити при температурі близько 600°C упродовж не менше 6 год і зберігати його в екзикаторі з осушувачем. Необхідність такої ретельної підготовки зумовлена тим, що інакше спектр буде містити широкі смуги адсорбованої води в межах 3450 і 1630 см^{-1} .

З таблеток діаметром 3, 5, 7 мм і більше можна реєструвати спектр без додаткових пристроїв. Таблетки діаметром 1 і 2 мм необхідно досліджувати з використанням мікрофокусувального пристрою. Якщо прес-форма не дає змоги одержувати таблетки діаметром 1–3 мм, то можна використовувати спеціально виготовлений, наприклад, із картону, круглий вкладиш із вирізаним у центрі отвором відповідного діаметра. Таблетки діаметром 1–3 мм використовують при дослідженні мікрокількостей (до 10^{-1}) речовини.

Спосіб пресування таблеток має такі переваги: брак паразитних смуг матриці (KBr); зручність збереження зразків; можливість дослідження твердих, рідких і в'язких речовин. У вигляді таблеток із бромідом калію можна досліджувати лакофарбові матеріали та покриття, термореактивні (тверді) клеї, полімери, пально-мастильні матеріали, таблетки, порошки невідомого складу. Крім того, цим способом можна досліджувати поверхні лаків і фарб, пластиків, металів або скла. Порошок KBr використовується для абразивного стирання поверхні, при цьому відділяється шар зразка товщиною 50–100 Å. Потім із цього порошку пресують таблетку і реєструють спектр речовини. Подібним

чином можна здійснювати пошарове дослідження, зокрема, багат шарових плівкових матеріалів.

Метод пресування таблеток з KBr має деякі хиби. Спектри твердих речовин, що мають поліморфні модифікації, будуть відрізнятися залежно від ступеня розмелу та прикладеного тиску. У деяких випадках, особливо для неорганічних солей, солянокислих амінів й інших основ, може відбуватися частковий або повний іонний обмін, наслідком чого є значні зміни у спектрах, що робить спектральні дослідження помилковими.

Метод пресування таблеток із KBr доцільно рекомендувати для зразків, нерозчинних у звичайних розчинниках, аморфних або таких, що мають стійку кристалічну структуру і не містять іонів, спроможних до обміну.

2. Суспензійний метод. Реалізується розтиранням зразка до дрібнодисперсного стану (розмір часток 2–7 мкм) й утворенням суспензії в імерсійній рідині з показником заломлення, близьким до зразка. При цьому, як матрицю, використовують здебільшого вазелінову олію, фторовані або хлоровані олії. Отримана напівпрозора паста наноситься за допомогою шпателя на вікно з оптичного матеріалу у вигляді тонкої рівномірної плівки. Оптичний матеріал можна вибрати на основі даних, наведених у таблиці [1, с. 60].

Діапазони пропускання вікон для ІЧ-спектроскопії

Оптичний матеріал	Область пропускання, см ⁻¹
KBr	40 000 – 340
NaCl	40 000 – 590
CaF ₂	50000 – 1140
BaF ₂	50 000 – 840
ZnSe	20 000 – 454
KRS-5	20 000 – 250
Поліетилен	625 – 30

Найчастіше в експертній практиці як імерсійну рідину використовують вазелінову олію. Проте спектр вазелінової олії містить смуги поглинання в межах 2900, 1460, 1380 і 725 см⁻¹. Ці смуги накладаються на смуги поглинання зразка, компенсувати їх можна або за допомогою кювети порівняння, або відніманням спектра вазелінової олії із підсумкового спектра. На практиці перфторвуглеводнева олія використовується при дослідженні речовин у межах 4000–1500 см⁻¹, а вазелінова олія – для дослідження в межах 1500–400 см⁻¹.

Вадами суспензійного методу є значна кількість речовини, необхідної для дослідження (10–20 мг), наявність у спектрі смуг поглинання імерсійної рідини, вплив нагрівання або тиску під час механічного розмелювання на кристалічну структуру зразка, залежність вигляду спектра від часу розтирання.

На практиці спектри тієї самої речовини, отримані методом таблетки з KBr і суспензійним методом, можуть відрізнятися один від іншого (розділення смуг у таблетці з KBr, як правило, значно вище, ніж у суспензії). Тому в бібліотеках ІЧ-спектрів наводять дані, в основному, отримані методом пресування таблеток, що важливо враховувати під час ідентифікації невідомої речовини у бібліотеках ІЧ спектрів (спосіб підготовки проб порівнюваних речовин має бути однаковим).

Беручи до уваги зазначені вище хиби суспензійного методу, переважне використання в експертній практиці методу пресування таблеток із КВг є цілком виправданим.

3. Формування плівок. При такому способі підготовки проб необхідно на віконці з оптичного матеріалу сформувати тонку (близько 5 мкм) прозору плівку діаметром 3–5 мм. Бажано, щоб у межах світлового променя спектрометра товщина зразка була однаковою. Спектри, одержані таким шляхом, мають невисоку відтворюваність, тому потрібно проводити повторні дослідження.

Одержання тонких плівок на віконці з оптичного матеріалу можна здійснювати відливом з розплаву (для полімерних матеріалів) і відливом з розчину з наступним висушуванням розчинника в термостаті або за допомогою інфрачервоної лампи. При цьому необхідно вилучити леткі розчинники (ефір, чотирихлористий вуглець, хлороформ, етилацетат, спирти), що випаровуються при невисоких температурах, не викликаючи термічного розкладання зразка. Одержання плівок можна використовувати для дослідження термопластичних полімерів, розчинних в органічних розчинниках клеїв, сильнотисливих і наркотичних сполук, що являють собою в'язкі, мазеподібні речовини.

При дослідженні органічних сполук метод може бути успішно використаний у тому випадку, коли після випаровування розчинника на поверхні віконця не утворюються кристали речовини. При утворенні кристалів одержаний спектр практично не відтворюється і його неможливо інтерпретувати з використанням бібліотек ІЧ-спектрів. Спосіб відливу плівки з розчину можна використовувати для реєстрації спектрів амфетамів, кокаїну основи та інших речовин, основи яких являють собою оліїсті рідини й утворюють на віконці з оптичного матеріалу тонку рівномірну плівку.

Досліджувати прозорі плівки полімерів можна в нативному вигляді після закріплення зразка у відповідному тримачі, що входить до комплексу ІЧ-Фур'є спектрометрів. При цьому важливо домогтися відповідної товщини плівки, оскільки для товстих плівок буде утворюватися «зашкалений» спектр. Зменшити товщину плівки можна різними шляхами: для термопластичних полімерів – розпресовуванням невеличкого фрагмента плівки (1–3 мм²) в нагрітій прес-формі; для плівок на основі складних ефірів (поліетилентерефталат, поліаміди) – гідролізом у 4 N розчині лугу з нагріванням до 50–60 °С, за яким відбувається розчинення поверхні плівки і відповідне зменшення її товщини.

Реєструючи спектр проби у вигляді тонкої плівки, слід пам'ятати про зазначені обмеження методу і використовувати його залежно від природи зразка та розв'язуваних завдань.

4. Метод порушеного повного внутрішнього відбивання (ППВВ). Широко застосовується для непрозорих, багат шарових об'єктів, що сильно поглинають, і є неруйнівним методом дослідження. Використання ППВВ базується на тому, що на межі поділу фаз зразка й оптичного матеріалу (кристала з галогенідів талію або селеніду цинку) виникає згасаюча хвиля ІЧ-випромінювання, яке проникає на деяку глибину в оптично менш щільне середовище (зразок), при цьому реєструється спектр пропускання ультратонких верхніх прошарків зразка. Змінюючи кут падіння ІЧ випромінювання, можна послідовно отримувати спектри більш глибоких шарів при дослідженні багат шарових плівкових матеріалів.

Досліджувати методом ППВВ можна порошки, рідини, прозорі та непрозорі плівки (розмір плівки не менше 0,5 см²) із використанням спеціальної приставки ППВВ, яка розміщується в кюветному відділенні приладу.

Спектр проби, одержаний методом ППВВ, збігається зі спектром пропускання речовини, отриманим звичайними способами підготовки проб (наприклад, у таблетці з бромідом калію), за наявністю, формою та відносною інтенсивністю смуг поглинання. Тому ідентифікувати речовини за ППВВ спектрами можна звичайним способом у бібліотеках ІЧ-спектрів речовин у конденсованому стані [1, с. 12].

5. Дослідження речовин у рідкому та газоподібному стані. Аналіз речовин проводиться відповідно в рідинних і газових кюветах. Кювети мають два віконця з оптичного матеріалу, між якими перебуває досліджувана речовина.

Рідинні кювети являють собою розбірні конструкції зі змінною товщиною поглинального прошарку. У таких кюветах можна досліджувати леткі та нелеткі рідини, а також розчини речовин. Даний спосіб підготовки проб відрізняється високою відтворюваністю спектрів. У разі дослідження розчинів твердих речовин усуваються явища поліморфізму, які можуть суттєво впливати на вигляд спектра. При використанні кювети з відомою товщиною поглинального прошарку можна виконувати напівкількісний і кількісний аналіз. При кількісних дослідженнях необхідно стандартизувати умови аналізу та вибрати таку смугу поглинання в спектрі проби, для якої б виконувалася лінійна залежність оптичної густини від концентрації речовини.

Дослідження розчинів речовин пов'язане насамперед із вибором відповідного розчинника, який повинен бути хімічно інертним до проби та не поглинати в досліджуваній ділянці спектра, а також не містити води (особливо, якщо використовуються розчинні у воді оптичні матеріали – KBr або NaCl). При ідентифікації речовин поглинання розчинника можна скомпенсувати або за допомогою кювети порівняння, або відніманням зі спектра розчину спектра розчинника [1, с. 62].

При аналізі речовини в газоподібному стані в газовій кюветі слід пам'ятати, що одержуваною ІЧ-спектр буде значно відрізнятися від спектра даної речовини в конденсованому стані. Така відмінність обумовлена насамперед тим, що в газоподібному стані у молекули зростає число ступенів вільності та рівнів коливальної енергії, тому спектри речовин у газоподібному або пароподібному стані відрізняються наявністю великої кількості дуже вузьких смуг поглинання. Ідентифікацію речовин у пароподібному стані здійснюють у відповідних бібліотеках ІЧ-спектрів.

Дослідження речовин у газових кюветах використовують в екології при аналізі забруднень атмосфери (промисловість випускає оптичні кювети з довжиною оптичного шляху до 120 мм). В експертній практиці газові кювети завдовжки 5–10 см використовують при аналізі легколетких органічних розчинників і сильнотійних речовин (наприклад, хлорацетофенону, капсаїцину).

Описані вище способи підготовки проб можуть застосовуватися до об'єктів, що не потребують попереднього поділу на складові компоненти. В інших випадках застосовуються різноманітні спеціальні прийоми [1, с. 92].

6. Дослідження зразка з попереднім поділом компонентів методом тонкошарової хроматографії (ТШХ). Дослідження суміші речовин методом ІЧ спектроскопії у загальному випадку складне, оскільки в отриманому сумарному ІЧ спектрі неможливо ідентифікувати кожен речовину (винятком є об'єкти, груповий склад яких добре вивчений, або якщо є бібліотеки ІЧ-спектрів об'єктів комплексного складу – лакофарбових матеріалів, клеїв, сополімерів тощо).

Для дослідження суміші речовин можна використовувати препаративну ТШХ, наносячи її на старт хроматографічної пластини (без УФ індикатора) у вигляді смуги з наступним

хроматографуванням у відповідній системі розчинників, яка не містить слабколетких компонентів. Після висушування пластини з неї вирізають смуги, що містять окремі хроматографічні зони, і з яких метанолом змиваються окремі компоненти суміші. Далі після висушування від метанолу ідентифікацію речовин можна проводити методом ІЧ-Фур'є спектроскопії, підготувавши пробу у вигляді таблетки з KBr або тонкої плівки на віконці з оптичного матеріалу. Такі основні принципи попереднього поділу зразка методом ТШХ. Метод нескладний, але потребує ретельної, акуратної роботи і дає добрі результати при дослідженні невідомих речовин і складних сумішей на наявність наркотичних і сильнодійних речовин.

7. Застосування твердофазної екстракції. В основі методу твердофазної екстракції лежить принцип колонкової хроматографії, що базується на специфічній взаємодії розподілених у матриці компонентів із твердою фазою. Матриця являє собою газоподібне або рідке середовище, в якому розчиняється досліджуваний об'єкт, а тверда фаза – спеціальний сорбент, розміщений між двома пористими фільтрами на вході та виході патрона, виготовленого з інертного матеріалу. За сорбент застосовують силікагель і продукти його модифікації. Для модифікації використовують речовини, що містять різні функціональні (нитрильні, діольні, аміно-, карбокси- і сульфогрупи), а також аліфатичні ($C_1 - C_{18}$) й ароматичні (фенильні) групи. Процес твердофазної екстракції полягає в сорбції досліджуваної речовини та домішок, що утримуються в матриці, на сорбенті. Поділ при цьому відбувається за рахунок різної спорідненості компонентів розчину до сорбенту та розчинника, який використовується як елюент, а також завдяки можливості використання східчастого елюювання. Сорбовані компоненти змивають розчинниками, відмінними за полярністю від матриці.

Залежно від застосовуваного виду сорбенту механізм поділу на патроні для твердофазної екстракції різний. Процес очищення складається з чотирьох послідовних стадій.

1. Кондиціонування патрона, тобто попереднє очищення від можливих забруднень промиванням якимось полярним розчинником (метанолом, етилацетатом тощо) із наступним приведенням патрона в робочий стан шляхом промивання матрицею.

2. Пропускання крізь патрон розчину досліджуваного об'єкта в матриці з метою поділу, виділення та концентрування цільових компонентів.

3. Промивання патрона матрицею з метою підвищення ефективності поділу.

4. Елюювання сорбованих компонентів.

У загальному випадку поділ компонентів розчину досліджуваного об'єкта в матриці може відбуватися трьома різноманітними шляхами.

1. Домішки та компоненти, які заважають, утримуються на патроні, а ті, що визначаються, проходять крізь нього.

2. Компоненти, які заважають, проходять крізь патрон, а ті, що визначаються, сорбуються на патроні, після чого змиваються більш полярним розчинником.

3. Усі компоненти сорбуються на патроні, після чого можуть фракціонуватися шляхом застосування східчастого елюювання (зміна рН, іонної сили елюєнту).

Методом твердофазної екстракції успішно розділяють суміші цукрів і наркотичних речовин, барвників, концентрують речовини з великих обсягів розчинника.

8. Аналіз продуктів піролізу. За продуктами піролізу ідентифікують полімерні сполуки, нерозчинні клеї, каучуки та гуми, для яких неможливо одержати ІЧ-спектри іншими способами підготовки проб. Отримані при піролізі рідкі продукти розкладання можна нанести на віконце з оптичного матеріалу або спресувати таблетку з KBr. Метод піролізу є практично єдиним методом в експертній практиці для дослідження полімерної

основи сажонаповнених гум і проводиться після екстракції часток гуми органічними розчинниками (хлороформом, етанолом) для видалення з гуми пластифікаторів і пом'якшувачів.

Технічно піроліз може бути виконаний у досить простому варіанті. Мікрочастинки гуми або іншого полімерного матеріалу (близько 10 мг) треба помістити в середину скляного капіляра завдовжки 10 см. Потім нагріти ділянку капіляра, де перебувають частки проби, впродовж 10–15 с до появи крапель рідкого піролізату на кінці капіляра. Після цього кінець капіляра з краплями піролізату відламується і продукти піролізу змиваються хлороформом в агатову ступку або на віконце з оптичного матеріалу. Таким способом отримують цілком задовільні ІЧ-спектри продуктів піролізу.

У більшості випадків спектри піролізатів полімерів подібні до спектрів вихідних номерів. У них з'являються смуги поглинання груп, яких бракує у полімері (наприклад, ізоціанатна група в поліуретані). Зареєстровані ІЧ-спектри добре відтворюються (винятком є деякі хлоровані каучуки, при піролізі яких утворюється велика кількість газоподібних продуктів). Часом, коли при піролізі утворюється велика кількість летких сполук, піроліз можна проводити в запаяному капілярі з наступним дослідженням продуктів піролізу у газовій кюветі (при цьому потрібно збільшити аналізовану кількість речовини).

Розглянуті способи підготовки проб можуть широко використовуватися в експертній практиці при аналізі великого кола об'єктів. Універсального способу підготовки проб немає, кожен із прийомів має свої переваги та вади, і на це слід зважати під час досліджень. Правильний вибір підготовки проб не тільки підвищує результативність аналізу, а й часто є визначальним при експертних дослідженнях.

Список використаної літератури

1. *Применение инфракрасной спектроскопии в криминалистических исследованиях* / А.П. Борисов, В.В. Бибииков, А.П. Симонов и др. – М.: ВНИИ МВД УССР, 1972. – 180 с.
2. *Лебедева В.В. Техника оптической спектроскопии*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 352 с.
3. *Экспертное исследование полимерных пленок и липких лент на полимерной основе методом ИК-спектроскопии: Учеб. пособие*. – М.: ЗКЦ МВД России, 1993. – 120 с.

УДК 343.148:543.544.943.3.068.7

В.М. Задніпровський, начальник Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Одеській області

Л.М. Сотуленко, начальник відділу Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Одеській області

Ю.В. Ковра, головний спеціаліст Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Одеській області

ВИКОРИСТАННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ТОНКОШАРОВОЇ ХРОМАТОГРАФІЇ В ЕКСПЕРТНІЙ ПРАКТИЦІ НДЕКЦ ПРИ УМВС УКРАЇНИ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розглянуто історичні відомості про розвиток методу тонкошарової хроматографії й інструментальної тонкошарової хроматографії, можливості інструментальної тонкошарової хроматографії та її сучасне використання для дослідження об'єктів судової експертизи.

Ключові слова: методи хроматографії, елюювані компоненти, речовина, спектральний діапазон, наркотичні засоби.

Метод тонкошарової хроматографії (ТШХ) не є новим методом дослідження, однак поява сучасного обладнання удосконалила аналіз і надала дослідникам нові можливості в його застосуванні. Водночас використання інструментального аналізу ТШХ є новим в експертній практиці МВС України і перебуває в стадії вивчення.

Початком відліку появи хроматографії вважається опублікування в 1903 р. російським ученим М.С. Цветом роботи «Про нову категорію адсорбційних явищ і про застосування їх до біохімічного аналізу», присвяченої розділенню природного пігменту хлорофілу. Надалі галузь науки, що вивчає рух зони речовини (чи групи речовин) у потоці однієї фази (чи декількох фаз), що рухається щодо іншої фази (чи кількох фаз), була названа М.С. Цветом хроматографією і набула практичного застосування в роботах дослідників з пропозицією нових методів аналізу речовин. У 1938 р. радянськими вченими Н.А. Ізмайловим і М.С. Шрайбером був запропонований і в подальшому розвинений Е. Шталем метод хроматографії – ТШХ [1].

У світовій практиці судової хімії можливості хроматографії широко застосовуються. Так, для визначення наркотичних і лікарських засобів, сильнодійних речовин, крім методу ІЧ-спектроскопії, УФ-спектроскопії і мас-спектроскопії, широко використовуються методи хроматографії: вискоефективна рідинна хроматографія (ВЕРХ), газорідинна хроматографія (ГРХ) і ТШХ [2].

Порівняно з іншими хроматографічними методами дослідження метод ТШХ має такі переваги: по-перше, ТШХ є єдиним хроматографічним методом, що дає змогу здійснювати повний аналіз невідомої суміші, оскільки дослідник може перевірити, чи не залишилося на старті неелююваних компонентів (наприклад, у колонковій хроматографії такі з'єднання «отруюють» колонку), по-друге, вона є методом, що за продуктивністю

значно перевершує газову та високоефективну рідинну хроматографію, по-третє, вона найбільш селективна, порівняно з іншими методами [3].

Завдяки експресивності, простоті та низькій вартості аналізу метод ТШХ застосовується у вітчизняній судовій хімії, про що свідчить низка робіт у судовій хімії, в галузі ТШХ, починаючи з другої половини ХХ ст. [4]. Зазначимо також, що хроматографування речовини в різних системах елюентів у ТШХ дає можливість підтверджувати чистоту речовини, що може бути використано при перевірці стандартних зразків [5].

Багато дослідників воліють користуватися ТШХ у тих випадках, коли аналітичні завдання можуть непередбачено змінюватися, коли потрібне серійне визначення речовин, коли паралельно доводиться аналізувати широкий спектр зразків.

ТШХ дає змогу визначати якісний склад як за допомогою візуального вивчення (забарвлені речовини), вивчення в УФ-променях (на основі люмінесценції речовин або гасіння флуоресціюючого шару хроматографічних пластинок), так і обробкою (обприскуванням) хроматограм специфічними реагентами [6], за участю яких забарвлюються речовини.

В експертній практиці використання методу традиційної ТШХ можливе практично в кожному виді дослідження матеріалів, речовин і виробів: у дослідженні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; вибухових речовин; нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів; матеріалів документів; спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів, а також у медико-біологічних дослідженнях [7–9].

ТШХ, завдяки конкуренції з ВЕРХ, розширила свої можливості, нині її застосовують для кількісного аналізу та при проведенні тонкого розділення. Хоча ТШХ є одним з найстаріших методів розділення, багато в чому вона ще перебуває в початковій стадії розвитку. Так, на початку 80-х років ХХ ст. спостерігалось удосконалення низки підходів до ТШХ: впроваджено спектр сорбентів з оберненою фазою, використані камери для лінійного елюювання під тиском, проведена робота з розміром часток менше 5 мкм (впровадження пластинок для високоефективної ТШХ – ВЕТШХ), автоматизовані способи нанесення зразка та кількісної оцінки [10–12].

Розвиток кількісної оцінки дослідження речовин з використанням ТШХ починався з порівняння розмірів зон. В експертних методиках і літературі описано метод визначення напівкількісного вмісту алкалоїдів групи опію методом ТШХ на основі залежності площі плями речовини від концентрації [8, 9]. Такий спосіб застосовувався в практиці НДЕКЦ при УМВС України в Одеській області для визначення кількості наркотичного засобу і мав похибку 10 %. Наступним кроком розвитку кількісної оцінки в ТШХ стало використання фотометричних вимірів після проведення елюювання хроматографічних зон; даний метод також використовувався в нашій практиці і мав недостатню точність аналізу (наявність похибки – до 10 %).

Визначення гранично малих кількостей (від 10^{-9} до 10^{-12} г) з похибкою аналізу 1 % стали доступними тільки після введення прямого сканування хроматографованих пластин, що переводять при цьому метод ТШХ із напівкількісного аналізу в кількісний. На даний момент сучасна ТШХ має такі синоніми:

- планарна хроматографія;
- інструментальна ТШХ;
- високоефективна ТШХ (ВЕТШХ);
- планарна рідинна хроматографія.

З назви «Інструментальна ТШХ» зрозуміло, що сучасна ТШХ пов'язана з приладовою, тобто з можливостями електронних приладів, реєстрацією й опрацюванням даних

програмним забезпеченням. Наприклад, розрахунок концентрації при використанні денситометра (Сорбфіл) роблять методом зовнішнього стандарту на основі калібрувального графіка залежності кількості речовини від площі плями. При цьому обчислення виконують програмним забезпеченням на основі зображення хроматограми при довжинах хвиль 254 і 366 нм або при денному світлі, у разі забарвлених плям речовин.

Одним із провідних виробників обладнання для сучасної ТШХ є швейцарська фірма CAMAG, що пропонує приладове рішення для всіх робочих етапів дослідження методу (дозування та нанесення проб, прояв хроматограм, УФ-виявлення, фото- і відеозапис, розшифрування хроматограм).

З 2001 р. у відділі експертиз матеріалів, речовин і виробів НДЕКЦ при УМВС України в Одеській області застосовується CAMAG TLC SCANNER 3, або оптичний денситометр CATS-3 (скорочена аббревіатура CAMAG for TLC Software) із програмним забезпеченням фірми CAMAG, що використовується в основному для розв'язання питань, пов'язаних з визначенням кількості наркотичних засобів.

Оптичний денситометр CATS-3 і програмне забезпечення дають змогу здійснювати оптичні виміри в режимі виміру визначення поглинання світла чи дифузійного відбиття та флуоресценції. Використовуваний спектральний діапазон – від 200 до 700 нм. Швидкість вимірювання може бути обрана до 100 мм/с. Розрахунки аналізу наводять у вигляді протоколів.

У приладі передбачена наявність базової бібліотеки спектрів, а також можливість запису до неї аналізованих сполук і пошукова робота з метою порівняння спектрів.

Початку сканування передує створення методу аналізу, в якому вибирається режим сканування (однохвильовий чи багатохвильовий режим, калібрування, зняття спектру в обраному спектральному діапазоні), швидкість сканування, товщина щілини, загальна інформація про аналіз, назва речовини, компоненти та співвідношення хроматографічної системи, тип використаної пластинки, прізвище оператора тощо. Для розрахунку концентрації вказується кількість речовини стандарту, кількість треків (доріжок) сканування, координати початку та кінця сканування.

Для розрахунку кількості речовини можливі методи використання внутрішнього та зовнішнього стандарту з різними варіантами розрахунку і побудови калібрувальних графіків. Відпрацьований оптимальний відгук на кожний компонент, на основі вибору відповідної довжини хвилі у створеному методі, підвищує чутливість аналізу.

Відповідність програмного забезпечення CATS нормам GLP (відповідна лабораторна практика) робить систему придатною для завдань контролю та спостереження в галузі фармакології, виробництва продуктів харчування й екології, дає можливість успішно перенести її на криміналістичні дослідження з даних напрямів. Зокрема, оптичний денситометр CATS-3 із пристроєм, що використовується для нанесення проб (Napomat IV), відповідає переліку обладнання кількісного виміру методом ТШХ, включених у Державну Фармакопею України [13], що робить метод сучасної ТШХ (при наявності стандартних зразків) перспективним у здійсненні експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, лікарських засобів, що містять зазначені компоненти, про що побічно свідчить, наприклад, стаття в інформаційному журналі тонкошарової хроматографії «Camag Bibliography Service» (CBS) про розділення та кількісний аналіз бензодіазепінів [14].

Статті з кількісної ТШХ, наведені в журналі CBS, можна перенести на експертне поле досліджень. Так, викликають зацікавлення дослідження з кількісного визначення ерготаміну в зерні та борошні методом інструментальної ТШХ [15].

Нині у практиці нашого Експертного центру оптичний денситометр CATS-3 використовується і позитивно зарекомендував себе в таких напрямках:

- досліджень наркотичних засобів: порівняльний і кількісний аналіз героїну (діацетилморфіну), кількісний аналіз кокаїну й амфетаміну, порівняльний кількісний аналіз компонентів екстракційного й ацетильованого опію, порівняльний аналіз наркотичних засобів, одержуваних з рослини коноплі, аналіз лікарських препаратів;

- досліджень вибухових речовин: порівняльний аналіз бездимних порохів, якісний і кількісний аналіз незмінених вибухових речовин (пластиту, ТНТ, гексогену, окфолу, тетрилу й їхніх сумішей);

- досліджень матеріалів документів (аналіз барвників);

- харчових досліджень (аналіз барвників, визначення кількісного вмісту кофеїну в каві).

Водночас метод сучасної ТШХ має деякі вади, зокрема, досі не вдається цілком скористатися перевагою сорбентів для обернено-фазової хроматографії (спостерігаються труднощі, пов'язані з поганим змочуванням, з розкладанням складу рухливої фази). Виниклі труднощі можуть бути частково усунені завдяки технічним удосконаленням, а також кваліфікованому відшукуванню конкретних методик для певних речовин.

При використанні звичайних пластинок (наприклад, ПТШХ-П-А «Sorbfil») у багатьох випадках чутливість виявлення нижча, ніж у рідинній колонковій хроматографії, що вказує на необхідність придбання пластинок для ВЕТШХ.

Оскільки для розділення використовується «відкрита» система, результати залежать від стану навколишнього середовища (наприклад, відносна вологість впливає на стан гідрофільних шарів, що призводить до необхідності контролю вологості середовища; поверхня пластинки здатна уловлювати забруднювальні речовини з повітря, через що можуть змінюватися кількісні результати, особливо у ВЕТШХ); ускладнена також робота з леткими речовинами, чутливими до кисню чи світла.

При здійсненні кількісного аналізу з використанням сучасної ТШХ обмежена необхідність використання: стандартних зразків, що застосовуються в деяких видах аналізу (у харчових дослідженнях тощо); малорозповсюджених і більшої вартості пластинок для ТШХ із сорбентами на основі поліаміду, целюлози, а також на основі змішаних сорбентів, різноманітний асортимент яких виробляється, наприклад, фірмою МЕРК.

На основі досвіду роботи відділу експертизи матеріалів, речовин і виробів НДЕКЦ при УМВС України в Одеській області варто вважати, що:

- метод сучасної ТШХ за можливостями порівнюється з методом ВЕРХ;

- метод інструментальної ТШХ за наявності стандартних зразків є ефективним при рутинному кількісному аналізі в дослідженнях наркотичних засобів (героїн, ацетильований та екстракційний опій, кокаїн, амфетамін, каннабіс та ін.);

- простота та м'які умови аналізу дають можливість використовувати метод при якісному й кількісному аналізі незмінених вибухових речовин і їхніх сумішей;

- за наявності бази спектрів речовин, внесених до бібліотеки, метод інструментальної ТШХ є ідентифікаційним, чутливішим порівняно з ІЧ-спектроскопією й інформативнішим порівняно з УФ-спектроскопією;

- можливості методу, за наявності пластинок ТШХ із сорбентами на основі поліаміду, целюлози, а також на основі змішаних сорбентів дає змогу рекомендувати його в харчових дослідженнях: аналізі харчових барвників, харчових добавок, пестицидів, барвників покон і волокнистих матеріалів;

– метод інструментальної ТШХ має перспективу у здійсненні експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, об'єктів лікарських засобів, що містять зазначені компоненти.

Зазначимо, що метод інструментальної ТШХ не вважається таким, що конкурує чи витісняє інші хроматографічні методи, а є одним із ефективних методів проведення кількісного та порівняльного аналізу речовин у судовій експертизі.

Список використаної літератури

1. Шрайбер М.С. Открытие хроматографии в тонком слое // Успехи хроматографии: К 100-летию со дня рождения основателя хроматографии М.С. Цвета: Сб. статей / Под ред. К.В. Чмутова, К.И. Сакодынского. – М.: Наука, 1972. – С. 31–32.
2. *Clarkes's isolation and identification of drugs*. Second Edition: Sen. Consulting Editor Moffat A.C. – London: The Pharmaceutical Press, 1986. – P. 160–220.
3. *Руководство по современной тонкослойной хроматографии: Материалы школы-семинара по тонкослойной хроматографии (Москва, июль 1993 г.)* / Науч. совет Рос. акад. наук по хроматографии; Пер. С.А. Бусева и др.; Под ред. О.Г. Ларионова. – М., 1994. – 311 с.
4. Рубцов А.Ф., Ходасевич А.П. Судебная химия: Указатель отечественной литературы (1917–1977). – Рига: РМИ, 1980. – С. 20–103.
5. Шрайнер Р., Фьюзон Р., Кертин Д. Идентификация органических соединений: Пер. с англ. / Под ред. Б.А. Руденко. – М.: Мир, 1983. – С. 30.
6. Шталь Э. Хроматография в тонких слоях / Пер. с нем. М.И. Яновського; Под ред. К.В. Чмутова. – М.: Мир, 1965. – С. 476–492.
7. Кисин М.В., Савина В.С., Семкин Е.П. Применение хроматографии в тонких слоях при исследовании вещественных доказательств. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1973. – 92 с.
8. Семкин Е.П., Савенко В.Г. Количественный анализ наркотиков растительного происхождения. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. – С. 9–10.
9. Шаршунова М., Шеварц В., Михалец Ч. Тонкослойная хроматография в фармации и клинической биохимии: В 2 ч. / Пер. со словац. А.П. Сергеева, А.Н. Ушакова; Под ред. В.Г. Березкина, С.Д. Соколова. – М., 1980. – Ч. 1–2.
10. Гейсс Ф. Основы тонкослойной хроматографии (планарная хроматография): В 2 т. / Пер. с англ. М.А. Кошевич, Б.П. Лапина; Под ред. В.Г. Березкина. – М., 1999. – Т. 1–2.
11. Березкин В.Г., Бочков А.С. Количественная тонкослойная хроматография. – М.: Наука, 1980. – С. 5–9.
12. Златкис А., Кайзер Р. Высокоэффективная тонкослойная хроматография / Пер. с англ. А.С. Бочкова; Под ред. В.Г. Березкина. – М.: Мир, 1979. – С. 172–180.
13. Державна Фармакопея України. – Х.: ООО «Рипер», 2001. – С. 41–44.
14. *Planar chromatography in practice: Analysis of oxazepam* // Camag Bibliography Service. – Switzerland, 2001. – N 86. – P. 9.
15. *HPTLC method for the determination of ergot alkaloids in grain, flour, and bread* // Camag Bibliography Service. – Switzerland, 2001. – N 82. – P. 12–15.

УДК 343. 983.2

М.Г. Пименов, начальник отдела Экспертно-криминалистического центра МВД России

СУДЕБНО-ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА В ВОПРОСАХ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Рассматриваются актуальные вопросы идентификации человека по генетическим признакам, устанавливаемым в следах биологического происхождения методами ДНК-анализа, теоретические и практические предпосылки установления критерия криминалистического тождества при проведении судебно-генетических экспертиз, перспективы создания баз данных ДНК в России.

Ключевые слова: вещественные доказательства, биологические следы, спектроскопия, ДНК-анализ, судебно-генетическая экспертиза, идентификация.

Современное судопроизводство по тяжким видам преступлений (убийства, изнасилования, грабежи, разбои и др.) чаще всего носит состязательный характер сторон защиты и обвинения. С мест совершения преступлений этой категории наиболее часто изымают следы биологического происхождения, по которым и проводится судебно-медицинская экспертиза вещественных доказательств, а результаты и выводы экспертиз составляют основание фундамента объективных факторов судопроизводства. И чем «весомей» будет вывод о происхождении биологического следа от конкретного лица, тем «легче» обвинению доказать вину подозреваемого или адвокату — его невиновность.

К сожалению, до сих пор следам биологического происхождения отводится второстепенная роль при решении вопросов идентификации человека. Ряд авторов утверждает, что их исследуют для установления лишь природы вещества, его классификации и других признаков [1]. С криминалистической точки зрения биологические следы относят к следам-веществам по классификации: следы-отображения, следы-предметы и следы-вещества. С этим утверждением можно было бы согласиться на этапе исследования ряда диагностических систем в следах крови, таких как установление наличия и видовой принадлежности крови, определение групповой принадлежности крови по системам ABO, MN и др.

В середине XIX в. Людвиг Тейхман-Ставларски впервые открыл добротный доказательный метод установления наличия крови в следах с помощью химической реакции (раствор поваренной соли и ледяной уксусной кислоты), а в конце XIX в. немецкими учеными Р.В. Бунзеном и Г.Р. Кирхгофом был разработан абсолютно надежный метод установления наличия крови с помощью спектроскопии. В 1899 г. русский исследователь-патологоанатом Ф.Я. Чистович открыл преципитиновую пробу, а Пауль Уленгут практически использовал это открытие для определения видовой принадлежности крови. При этом в случае установления факта наличия крови и ее видовой принадлежности выявляются признаки, характерные только для данных объектов, но они характерны для всех людей. Открытие Ландштейнером трех групп крови по системе ABO, а в 1911 г. Дунгерном — еще одной по этой системе легли в основу практических экспериментов Макса Рихтера в области установления групп крови в следах. В 1927 г. в эритроцитах человека были открыты антигены M и N, а позднее в изосерологической системе MN — дополнительно антигены S и s. Исследование этих и ряда других систем позволяет исключать или с определенной долей вероятности

утверждать о возможности происхождения следов от конкретного человека. Изученные антигенные системы, устанавливаемые серологическими методами исследования, теоретически могут давать порядка 320 тыс. вариантов их случайного совпадения [2, с. 182]. Это связано с тем, что указанные системы не обладают выраженным полиморфизмом так, как, например, группы крови системы АВО, которые встречаются в следующем распределении: 0(I)–35 %, А(II)–35 %, В (III) – 20 %, АВ (IV)–10 % [3, с. 223].

С внедрением в экспертную практику судебно-генетической экспертизы появилась возможность идентифицировать человека, оставившего биологические следы на месте происшествия. Это стало возможным в силу ряда причин и, прежде всего, связано с уникальными возможностями ДНК. ДНК всех клеток, органов и тканей одного организма одинакова, т.е. свойства ДНК из биологического следа идентичны свойствам ДНК лица, оставившего эти следы. ДНК — стабильное химическое соединение, которое на протяжении всей жизни человека не изменяется, что делает возможным исследовать биологические следы большого срока давности. ДНК обладает возможностью «самовоспроизводиться»; теоретически, генетическую информацию о человеке можно получить даже из одной клетки биологического следа.

С внедрением в экспертную практику методов ДНК-анализа, пожалуй, впервые в криминалистике появилась возможность увеличивать количество исследуемого материала без изменения его свойств, это позволяет исследовать микроследы биологического происхождения. Свойства ДНК передаются по наследству, что используется при установлении отцовства, материнства, подмене детей и др. А самое главное, признаки ДНК обладают выраженным полиморфизмом, и вероятность встречаемости устанавливаемых в криминалистических целях генетических признаков ДНК может в среднем достигать 10^{-16} – 10^{-20} , которая и позволяет проводить позитивную идентификацию микроследов биологического происхождения. Основанием для этого мы считаем проведенные ранее исследования в области дактилоскопии и выдвижения критериев криминалистической идентификации.

По литературным источникам одним из первых, кто ввел такой критерий, был французский криминалист Бальтазар, который считал, что для вывода о тождестве необходимо совпадение не менее 12 деталей папиллярных узоров отпечатков рук (см.: [4]). Впоследствии выяснилось, что критерий Бальтазара завышен и идентификацию можно проводить по меньшему числу деталей. При введении критерия Бальтазар не использовал такой существенный критериальный фактор, как значимость (частота встречаемости) детали папиллярного узора. На это обратили внимание Л.Г. Эджуков и Б.С. Брудовский при построении математической модели определения пригодности папиллярных следов для идентификации [5]. В качестве критерия пригодности следа для идентификации, который входит в структуру математической модели упомянутых авторов, предложена величина совокупности пальцев рук всех жителей страны.

В этом плане в более выгодном положении находится «близнецовый» вариант обоснования [6, с. 3.], который позволяет установить необходимые и достаточные условия идентификации. Авторами упомянутой работы было установлено, что если вероятность одновременного случайного совпадения координат характерных точек деталей папиллярных узоров будет равна $1,3 \cdot 10^{-5}$, то можно говорить о криминалистической идентификации. Значение $G = 1 \cdot 10^{-5}$ было взято за необходимое условие критериев криминалистической идентификации. Более того, применяя «близнецовый» метод при исследовании элементного состава волос головы монозиготных близнецов (девочек), было доказано, что $G = 7 \cdot 10^{-4}$ можно принять за необходимое условие криминалистической идентификации конкретного человека по

элементному составу волос. То есть, для констатации тождества необходимо, чтобы вероятность случайного совпадения комплекса взаимонезависимых количественных признаков не превышала $7 \cdot 10^{-4}$ [6, с. 3–4].

По нашему мнению, количественные показатели элементного состава волос можно отнести к категории неустойчивых признаков, которые зависят от многих факторов (питания, условий жизни, места работы и др.). Поэтому более корректно проведение сравнительной аналогии между признаками отпечатков пальцев и генетическими признаками в связи с тем, что они устойчивы и поддаются качественной и количественной оценке встречаемости в популяции.

В принципе, значение 10^{-5} можно было бы принять и в судебно-генетической экспертизе при решении вопроса о тождестве. Однако накопленный опыт применения ДНК-анализа показал, что этот показатель недостаточен. В Великобритании с 1997 г. анализ ДНК проводился по шести локусам и информация вносилась в Национальную базу данных ДНК. Теоретическими расчетами установлено, что вероятность случайного совпадения генотипов составляла один случай на 37 млн жителей. Казалось бы, что этих условий для населения Великобритании (около 50 млн) достаточно, чтобы установленный генотип по шести локусам встречался бы только у одного человека. Тем не менее, практика доказала обратное, и в 2000 г. был документирован первый факт случайного совпадения.

Углубленное расследование данного факта было проведено по той причине, что на момент совершения преступления подозреваемый был настолько серьезно болен, что физически не мог его совершить. Его данные были занесены в базу данных тремя годами раньше при расследовании незначительного правонарушения. Анализ по 10 локусам доказал его непричастность к преступлению [7]. После этого факта с 2000 г. генный анализ для целей криминалистики в Великобритании проводится по 10 локусам, что теоретически допускает вероятность одного случайного совпадения на 1 млрд жителей и до настоящего времени не зафиксировано больше ни одного подобного случайного совпадения.

Теоретически вероятность совпадения совокупности признаков отпечатков пальцев двух человек оценивается как один случай на миллиард и считается, что этот традиционный способ идентификации личности абсолютно надежен. В ряде работ авторы предлагают $G = 10^{-10}$ (обосновывается это численностью населения Земли, например [8], с проведением идентификации по 15 локусам. Последнее не совсем корректно, так как все признаки встречаются с различной частотой.

Надежность результатов дактилоскопического исследования в судах под сомнение не ставится. Уверенность в этом методе криминалистики настолько велика, что специалисты и не рассчитывают вероятность при проведении дактилоскопических исследований. Учитывая различные мнения относительно критериев криминалистической идентификации, практический опыт применения судебно-генетических экспертиз, необходимость решения данного вопроса, на наш взгляд, за достаточную величину положительной идентификации для практических целей можно принять вероятность, равную 10^{-9} . В этом случае вероятность 99,99% обеспечивается не менее, чем в ста тысячах случаев.

Уже сегодня использование в судебно-генетической экспертизе современных систем ДНК-анализа GenePrint PowerPlex 16 System (Penta E, D18S51, D21S11, TH01, D3S1358, FGA, TPOX, D8S1179, vWA, Penta D, CSF1PO, D16S539, D7S820, D13S317, D5S818, Amelogenin) производства фирмы «Promega Corporation» (США) позволяет устанавливать частоту встречаемости совокупности признаков даже при самой консервативной (установление наиболее часто встречающихся признаков) их оценке, порядка 10^{-15} .

Одним из последних примеров положительной идентификации объектов биологического происхождения может служить экспертиза по факту взрыва здания

Правительства в декабре 2002 г. на территории Чечни. Исследование проводилось методом ДНК-анализа. В ходе исследования четырех фрагментов тел людей, представленных в ГУ ЭКЦ МВД России, детектировано 16 генетических систем. Установлено, что все четыре фрагмента произошли от лиц мужского генетического пола, генетические признаки трех фрагментов совпадают и отличаются от генетических признаков четвертого фрагмента. Вероятность встречаемости установленных генетических признаков трех фрагментов составила $2,62 \cdot 10^{-19}$. Эти результаты и явились основанием для вывода о том, что три представленных фрагмента произошли от одного и один от другого мужчины.

К методическим проблемам проведения судебно-генетических экспертиз, по нашему мнению, следует отнести порядок их проведения. По сложившейся практике сначала проводятся «традиционные» методы исследования: установление наличия и видовой принадлежности крови и определение различных групповых систем ABO, MNSs и др. Теоретически для исследования каждого антигена этих систем достаточно по 0,5 см нитей из пятен со следами биологического происхождения [9]. Но на практике для проведения подобных исследований необходимо значительно большее количество биологического материала, который, как правило, полностью расходуется. Информативность систем, как уже отмечалось выше, очень низкая. Так, при анализе судебно-генетических экспертиз, проведенных в ГУ ЭКЦ МВД России и биологических лабораториях ЭКП органов внутренних дел России за 1994–2002 г., установлено, что при проведении дополнительных экспертиз только в 5% случаев на вещественных доказательствах остались следы биологического происхождения, исследованные ранее при проведении первичных экспертиз.

В связи с этим, по нашему мнению, методически правильным считается проведение судебно-генетических экспертиз по схеме: установление наличия биологического следа (кровь, слюна, сперма и др.), установление его происхождения от человека (кровь) и проведение ДНК-анализа. Кроме того, в настоящее время уже установлены участки ДНК, отвечающие за синтез белковых структур системы ABO. Мы надеемся, что в ближайшем будущем станет практически возможным установление ряда групповых систем без проведения традиционных серологических исследований [10]. Последовательность проведения ДНК-анализа мы предлагаем разделить на несколько этапов. На первом этапе исследовать три системы STR GenePrint STR Systems Silver Stain Detection фирмы «Promega Corporation», США: LPL, WA, D13S317, которые детектируют низкомолекулярные области ДНК [11], в связи с чем их определение, в случае сильной дегградации ДНК, наиболее вероятно. В случае совпадения признаков в следе и сравнительных образцах проводить типирование GenePrint Power-Plex 16 System (Penta E, D18S51, D21S11, TH01, D3S1358, FGA, TPOX, D8S1179, vWA, Penta D, CSF1PO, D16S539, D7S820, D13S317, D5S818, Amelogenin) производства фирмы «Promega Corporation» (США) на секвенаторе «ABI Prism 377 DNA Sequencer» для установления позитивной идентификации.

В случае, когда два локуса из трех исследованных в следе и сравнительных образцах отличаются, можно делать вывод об исключении происхождения биологического следа от подозреваемого лица. Если только один из трех исследуемых локусов не совпадает, необходимо провести исследование еще трех STR GenePrint STR Systems Silver Stain Detection и по совокупности полученных данных выбрать тактику дальнейшего исследования. Если при исследовании одновременно трех локусов устанавливать и локус Amelogenin, то естественно, что выявление даже одного признака (генетического пола) будет достаточно для решения вопроса об исключении.

Получение объективных данных ДНК-анализа в «оцифрованном» виде открыло новые возможности применения результатов ДНК-анализа. На этой основе в ряде зарубежных

стран (Великобритания, США, Германия, Канада, Австрия, Австралия и др.) формируются базы данных ДНК, которые уже доказали свою эффективность при расследовании преступлений.

В настоящее время совместно с заинтересованными федеральными органами государственной власти прорабатывается вопрос о целесообразности создания национальной базы данных ДНК в России. Для реализации такого проекта предстоит решить ряд организационно-методических задач, таких, как порядок создания и использования банков данных генной информации, виды учетов, хранение и уничтожение генной информации, порядок и основания регистрации определенных категорий лиц и множество других вопросов. Но, прежде всего, необходимо разработать законодательную базу в виде Федерального закона, в рамках которого базы данных ДНК будут осуществлять свою деятельность.

Автором и ранее рассматривались возможности установления критерия криминалистической идентификации при исследовании объектов биологического происхождения в опубликованных работах [12–14].

В настоящее время есть уверенность, что метод ДНК-анализа в системе органов внутренних дел будет активно развиваться, так как получил высокую оценку руководства Министерства на совещании при Министре внутренних дел Российской Федерации 14.05.2002, где рассматривался вопрос об организационных и законодательных аспектах использования генной дактилоскопии в деятельности экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел России. Признано, что современный ДНК-анализ, доказавший свою эффективность при раскрытии и расследовании преступлений, ныне является одним из самых приоритетных направлений развития криминалистики в России.

Список использованной литературы

1. *Криминалистика*: Учеб. для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов и др. / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Норма, 2000. – 990 с.
2. *Идентификация человека и диагностика его свойств, отображающихся в следах*: Метод. пособие – М.: ВНИИСЭ, 1993. – 234 с.
3. *Судебно-медицинская экспертиза*: Справ. для юристов. – М.: Юрид. лит., 1985. – 320 с.
4. *Эджубов Л.Г., Брудовский Б.С.* О критерии дактилоскопического тождества // *Правовая кибернетика*. – М.: Наука, 1973. – С. 119 – 136.
5. *Эджубов Л.Г., Брудовский Б.С.* Количественный метод определения пригодности папиллярных следов для идентификации // *Применение ЭВМ в судебно-экспертных исследованиях и поиск правовой информации*. – М.: ВНИИСЭ, 1975. – Вып. 15. – С. 121–142.
6. *Жаров Е.А., Булдырев Е.К., Ковшов В.К.* Установление количественных критериев криминалистической идентификации: Метод. рекомендации. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. – 44 с.
7. *UK's Daily News* 11.02.2000
8. *Гунарев С.А.* Тактико-криминалистические основы использования судебно-генетической экспертизы при расследовании и судебном рассмотрении уголовных дел об убийствах и изнасилованиях: Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 2001. – 217 с.
9. *Барсегянц Л.О.* Судебно-медицинское исследование вещественных доказательств // *Руководство для судебных медиков*. – М.: Медицина, 1999. – С. 40.
10. *Rapid end clear detection of ABO genotypes by simultaneous PCR-RFLP method* / Z. Tun, K. Honda et al // *J. Forensic Science*. – 1996 – Vol. 41, №6. – P. 1027–1030.
11. «*Protegra Corporation*» Technical Manual GenePrint STR Systems (Siiver Stain Detection), 1998. – P. 6.
12. *Научные и практические аспекты криминалистического ДНК-анализа*: Учеб. пособие / М.Г. Пименов, С.А. Кондрашов, А.Ю. Кульгин и др.. – М.: ГУ ЭКЦ МВД России, 2001. – С. 144
13. *Пименов М.Г.* Криминалистический ДНК-анализ в расследовании преступлений // *Роль и значение деятельности профессора Р.С. Белкина в становлении и развитии современной криминалистики: Материалы Междунар. науч. конф. (к 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина)*. – М.: Акад. упр. МВД России, 2002. – С. 327–334.
14. *Пименов М.Г.* Современное состояние и перспективы развития метода криминалистического ДНК-анализа: альб. науч.-практ. конф. «Судебная экспертиза на рубеже тысячелетий». – Саратов, 2002. – С. 142 – 148.

УДК 343.983 + 343.146 + 543.544

Д.Н. Зайцев, начальник отдела Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Запорожской области

А.В. Сериков, эксперт-консультант ЧП «Лаборатория заказных исследований»

ПРИМЕНЕНИЕ КАПИЛЛЯРНОЙ ГАЗОВОЙ ХРОМАТОГРАФИИ ПРИ ЭКСПЕРТИЗЕ МАТЕРИАЛОВ, ВЕЩЕСТВ И ИЗДЕЛИЙ

Рассмотрены вопросы применения капиллярной газовой хроматографии при решении аналитических задач экспертизы вещественных доказательств, приведены практические примеры применения данного метода при экспертизе материалов, веществ и изделий.

Ключевые слова: иммобилизованные фазы, амфетамин, фенилалкиламины, логарифмический индекс, идентификация веществ, капиллярная газовая хроматография.

Значительная часть исследований в области экспертизы материалов, веществ и изделий проводится методами аналитической химии органических соединений главным образом при анализе сложных многокомпонентных смесей различных групп соединений от углеводов до алкалоидов и полимеров. Особо важно для эксперта качественное и количественное содержание примесей, содержащихся в исследуемых веществах в следовых концентрациях.

Простые аналитические методы пригодны для удовлетворительного определения состава смесей с ограниченным количеством компонентов. Это связано с тем, что селективность либо недостаточна, либо стоимость анализов достаточно высока (например, масс-спектрометрия).

В последнее время в современной органической аналитической химии применяются гибридные методы, основанные на предварительном разделении с последующим определением разделенных компонентов. Данные методы позволяют использовать разрешающую способность большинства методов разделения со значительным одновременным уменьшением требований к селективности методов определения (детектирования).

Из наиболее доступных для экспертных подразделений методов разделения являются хроматографические методы: газовой хроматографии (ГХ) для качественного и количественного анализа смесей органических соединений, а также высокоэффективной жидкостной хроматографии (ВЭЖХ).

Объектом экспертизы материалов, веществ и изделий в экспертно-криминалистических подразделениях прежде всего могут стать такие соединения: углеводороды, являющиеся основой топлив и смазочных материалов; спирты, альдегиды, кетоны, метиловые эфиры жирных кислот при анализе пищевых продуктов; ароматические амины (в том числе фенилалкиламины), антибиотики, сульфонамиды и другие лекарственные средства при анализе наркотических и психотропных веществ; красители при исследовании материалов документов. Значительная часть данных соединений может быть исследована с применением методов газовой хроматографии, а доступность по

цене приборной базы для ВЭЖХ делает метод газовой хроматографии практически единственным применимым методом анализа сложных смесей органических соединений.

Среди методов газовой хроматографии в настоящее время особенно широко применяются методы высокоэффективной, в первую очередь, капиллярной газовой хроматографии.

Основными преимуществами капиллярной газовой хроматографии (по сравнению с хроматографией на насадочных колонках) являются:

1. Высокая эффективность капиллярных колонок. Открытые капиллярные колонки диаметром 0,2–0,5 мм имеют эффективность порядка 2–4 тыс. теоретических тарелок на метр, а низкое сопротивление потоку газа-носителя позволяет применять колонки большой длины 25–300 м с общей эффективностью до 1000 тыс. теоретических тарелок. С учетом оценки общей эффективности, разделение при переходе к капиллярной хроматографии может быть увеличено на порядок.

2. Уменьшенное количество используемой неподвижной фазы (приблизительно в 10–100 раз) позволяет снизить температуру (следовательно, и исследовать более термически лабильные соединения) и тем самым повысить селективность разделения. В среднем температура капиллярной колонки ниже по сравнению с насадочной колонкой на 50–100 °С.

3. Экспрессность анализа, которая достигается при высоких скоростях массообмена между потоком газовой фазы и тонкой пленкой неподвижной жидкой фазы (НЖФ), изменением коэффициента емкости в значительных пределах при изменении температуры, применением высоких скоростей газа-носителя. Хорошее разделение компонентов при исследовании несложных смесей достигается на коротких колонках (длиной 10–15 м).

4. Повышение чувствительности анализа. Высокая эффективность колонки приводит к тому, что малые количества вещества элюируются в виде узких и высоких пиков.

5. Миниатюризация колонки приводит к более стабильному и воспроизводимому температурному режиму, позволяет уменьшить габариты аппаратуры, улучшить термостатирование [1, с. 4].

Однако капиллярная хроматография обладает и рядом существенных недостатков:

1. Высокая стоимость капиллярных колонок.

2. Капиллярные колонки работают с количеством вещества в 100–1000 раз меньшим, чем насадочные колонки, что требует специальных устройств для ввода пробы в колонку и повышения чувствительности детектора [1, с. 5].

Большинство хроматографов в криминалистических подразделениях оборудованы для проведения исследований с применением насадочных колонок.

В связи с этим, в НИЭКЦ при УМВД Украины в Запорожской области проведены эксперименты по использованию хроматографа «Хром-5» для проведения экспертиз материалов, веществ и изделий с применением газовой хроматографии на кварцевых капиллярных колонках и хроматографа «ЛЗД-8МДЗ», специально разработанного для решения задач криминалистического исследования наркотических средств и психотропных веществ.

Выбор этих хроматографических систем обусловлен тем, что данные модели хроматографов достаточно широко распространены в экспертных подразделениях МВД Украины и в других научно-исследовательских институтах и лабораториях. Хроматографы серии «Хром» входили в состав стандартного оборудования комплектных лабораторий экспертных подразделений МВД Украины, хроматограф «ЛЗД-8МДЗ» – работан на базе широко распространенного хроматографа «ЛХМ-8».

В связи с тем, что хроматограф «Хром-5» в заводской комплектации поставляется с комплектом для работы со стеклянными капиллярными колонками диаметром 1,5 мм с уплотнителем из силикона с рабочей температурой до 200 °С, на данный прибор был установлен комплект оборудования, предназначенный для адаптации к работе с кварцевыми капиллярными колонками внутренним диаметром до 0,53 мм с графитовым уплотнением.

Комплект для работы с капиллярными колонками состоит из узла ввода с делителем потока и узла детектирования, включающего в себя латунную вставку с узлом подачи газа на поддув детектора.

В детекторе применяется горелка для работы с капиллярными колонками, входящая в комплект прибора. Поддув азота в детектор осуществляется по вспомогательной линии газа-носителя с применением установленной на приборе регулировочной арматуры. Данные обрабатываются на 4-канальном 16-разрядном аналогово-цифровом преобразователе с регистрацией результатов исследования на ПЭВМ.

Для капиллярной газовой хроматографии большое значение имеет способ ввода пробы в колонку. На имеющемся в наличии оборудовании был использован метод ввода пробы с делением газового потока, так как данный метод удовлетворяет потребности реализованных методик исследования, а реализация иных методов требует значительных изменений в конструкции узла ввода пробы либо применения другого хроматографического оборудования.

При исследованиях различных соединений применялись два комплекта оборудования:

1. Комплект на основе двухканального хроматографа «Хром-5», имеющий узлы ввода и детектирования для работы с двумя капиллярными колонками:

кварцевая капиллярная колонка «ККЛЗД-01» длина 50 м, внутренний диаметр 0,21 мм, НЖФ – OV-1 (иммобилизованная) толщина пленки 0,2 мкм;

кварцевая капиллярная колонка «ККЛЗД – KB35»: длина 35 м, внутренний диаметр 0,2 мм, НЖФ – Carbowax-35 (иммобилизованная) толщина пленки 0,3 мкм.

2. Одноканальный хроматограф «ЛЗД-8МДЗ» с кварцевой капиллярной колонкой «ККЛЗД-01»: длина 12 м, внутренний диаметр 0,2 мм, НЖФ – OV-1 (иммобилизованная) толщина пленки 0,15 мкм.

Оценка эффективности примененных хроматографических систем

Оценка эффективности (качества) примененной хроматографической системы проведена по следующим показателям:

1. Оценка числа эффективных теоретических тарелок для данного метода анализа определялась по формуле:

$$n = 5,54 \left(\frac{T_r}{\tau_{0,5}} \right)^2, \quad (1)$$

где n – число теоретических тарелок; T_r – исправленное время удерживания компонента, с; $\tau_{0,5}$ – ширина пика на половине высоты, с [2, с. 19].

Значения данного параметра для примененных хроматографических систем отражены в табл. 1.

Таблица 1

Эффективность хроматографических систем

Хроматографическая система	Число теоретических тарелок	Определяемый компонент
Система 1.1	166 843	гексан при 60 °С
Система 1.2	34 330	изоамиловый спирт при 110 °С
Система 2	44 252	метилстеарат при 250 °С

2. Анализ тестовой смеси из фенола и анилина для оценки инертности колонки, примененной для анализа наркотических средств, к веществам со щелочными и кислотными свойствами.

Коэффициент асимметрии пиков анилина и фенола рассчитывался по формуле:

$$v = \mu_m / \mu_f \quad (2)$$

где μ_m – ширина тыла, измеренная на половине высоты; μ_f – ширина фронта, измеренная на половине высоты [2, с. 8].

Для хроматографической системы, описанной формулой (2), данный коэффициент для фенола и анилина равен 0,8 и 0,9 соответственно.

ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ

Описанные выше хроматографические системы применены при проведении различных видов экспертизы материалов, веществ и изделий:

1. Анализ нефтепродуктов

Для анализа нефтепродуктов применяли капиллярную колонку «ККЛЗД-01»: длина 50 м, внутренний диаметр 0,21 мм, НЖФ – OV-1 (иммобилизованная) толщина пленки 0,2 мкм.

Для анализа бензинов и дизельного топлива образцы вводились в инжектор в нативном виде.

Исследование бензинов проводили в условиях программирования температуры 40 °С – 6 мин, от 40 до 100 °С подъем со скоростью 3 °С/мин, от 100 до 180 °С – со скоростью 7,5 °С/мин. Ввод пробы с делением потока 1:100. Температура инжектора и детектора 200 °С. Газ-носитель – азот с расходом 1 мл/мин. Детектор пламенно-ионизационный.

На этой же колонке проводился анализ дизельного топлива в условиях программирования температуры 80 °С – 4 мин, от 80 до 140 °С подъем со скоростью 7,5 °С/мин, от 140 до 200 °С – со скоростью 10 °С/мин. Ввод пробы с делением потока 1:100. Температура инжектора и детектора 240 °С. Полученная хроматограмма дизельного топлива приведена на рис. 1.

Идентификация компонентов осуществлялась методом добавки и по линейным индексам удерживания [2, с. 16]. В качестве стандартов применяли индивидуальные водороды, выпускаемые Харьковским заводом химических реактивов.

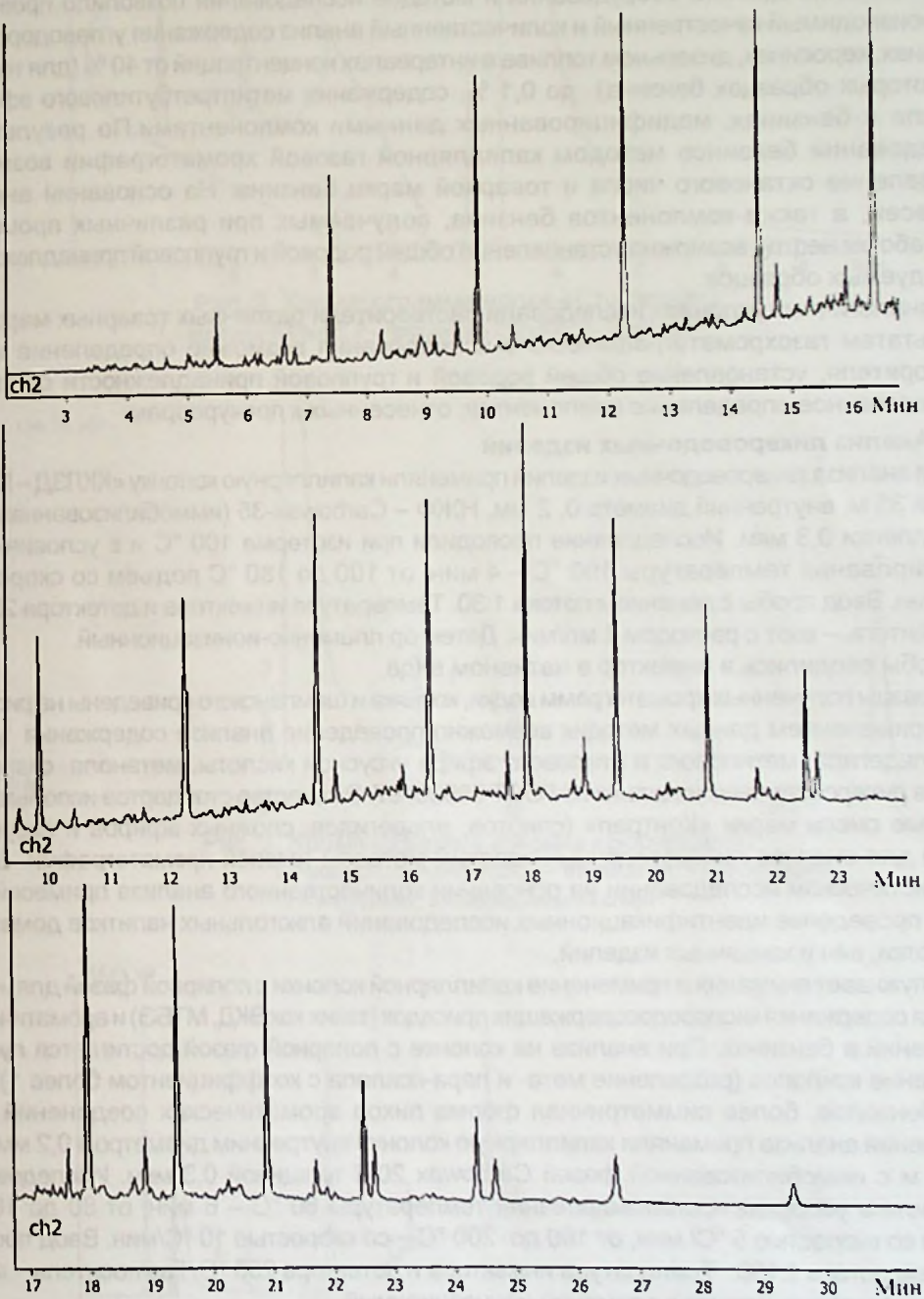

Рис.1. Хроматограмма дизельного топлива

В результате анализа возможно определение всех групп углеводов, расчет содержания ароматических соединений, содержания бензола.

Применение данного оборудования и методов исследования позволило проводить воспроизводимый качественный и количественный анализ содержания углеводов в бензинах, керосинах, дизельном топливе в интервалах концентраций от 40 % (для толуола в некоторых образцах бензина) до 0,1 %, содержания метилтретбутилового эфира и этанола в бензинах, модифицированных данными компонентами. По результатам исследований бензинов методом капиллярной газовой хроматографии возможно определение октанового числа и товарной марки бензина. На основании анализа примесей, а также компонентов бензина, получаемых при различных процессах переработки нефти, возможно установление общей родовой и групповой принадлежности исследуемых образцов.

В аналогичных условиях исследовали растворители различных товарных марок. По результатам газохроматографического исследования возможно определение марки растворителя, установление общей родовой и групповой принадлежности образцов, количественное определение компонентов, отнесенных к прекурсорам.

2. Анализ ликероводочных изделий

Для анализа ликероводочных изделий применяли капиллярную колонку «ККЛЗД – КВ35»: длиной 35 м, внутренний диаметр 0,2 мм, НЖФ – Carbowax-35 (иммобилизованная) толщина пленки 0,3 мкм. Исследование проводили при изотерме 100 °С и в условиях программирования температуры 100 °С – 4 мин, от 100 до 180 °С подъем со скоростью 5 °С/мин. Ввод пробы с делением потока 1:30. Температура инжектора и детектора 200 °С. Газ-носитель – азот с расходом 1 мл/мин. Детектор пламенно-ионизационный.

Пробы вводились в инжектор в нативном виде.

Образцы полученных хроматограмм водки, коньяка и шампанского приведены на рис. 2–4.

С применением данных методик возможно проведение анализа содержания уксусного альдегида, метилового и этилового эфира уксусной кислоты, метанола, сивушных масел в ликероводочных изделиях по ГОСТ 30536–97. В качестве стандартов использовали тестовые смеси марки «Контрал» (спиртов, альдегидов, сложных эфиров и сивушных масел) для анализа ликероводочных изделий методом газовой хроматографии. В криминалистическом исследовании на основании количественного анализа примесей возможно проведение идентификационных исследований алкогольных напитков домашней выработки, вин и коньячных изделий.

Заслуживает внимания и применение капиллярной колонки с полярной фазой для исследования содержания кислородосодержащих присадок (таких как ВКД, МТБЭ) и ароматических соединений в бензинах. При анализе на колонке с полярной фазой достигается лучшее разделение ксилолов (разделение мета- и пара-ксилола с коэффициентом более 1), триметилбензолов, более симметричная форма пиков ароматических соединений. Для выполнения анализа применяли капиллярную колонку внутренним диаметром 0,2 мм длиной 35 м с иммобилизованной фазой Carbowax 20M толщиной 0,3 мкм. Исследование проводили в условиях программирования температуры 80 °С – 6 мин, от 80 до 160 °С подъем со скоростью 5 °С/мин, от 160 до 200 °С – со скоростью 10 °С/мин. Ввод пробы с делением потока 1:100. Температура инжектора и детектора 250 °С. Газ-носитель – азот с расходом 1 мл/мин. Детектор пламенно-ионизационный.

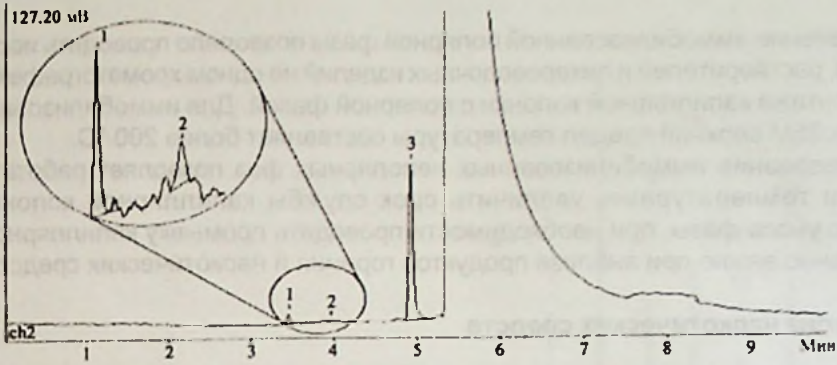

Рис. 2. Хроматограмма водки «Столичная»:

1 – ацеталь 5,6 мг/л; 2 – пропаналь 2,3 мг/л; 3 – метанол

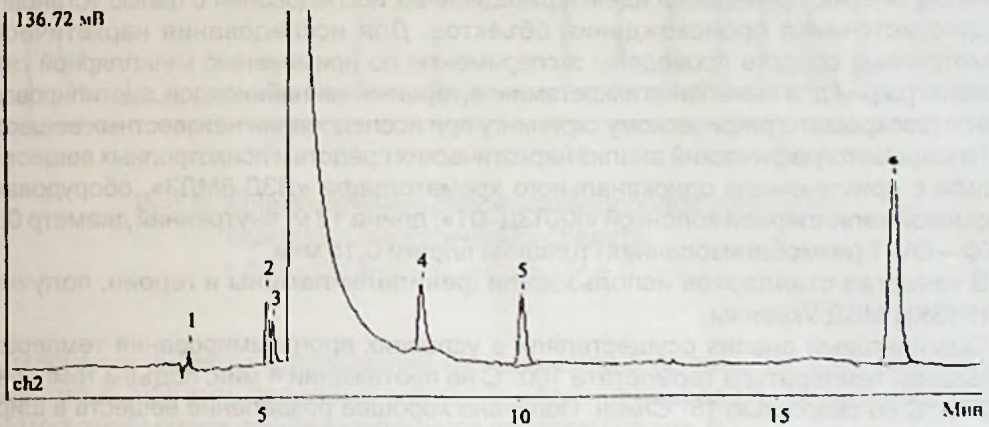

Рис. 3. Хроматограмма коньяка «Борисфен»:

1 – ацеталь; 2 – метанол; 3 – этилацетат; 4 – 2-бутанол;

5 – н-бутанол; 6 – изоамиловый спирт

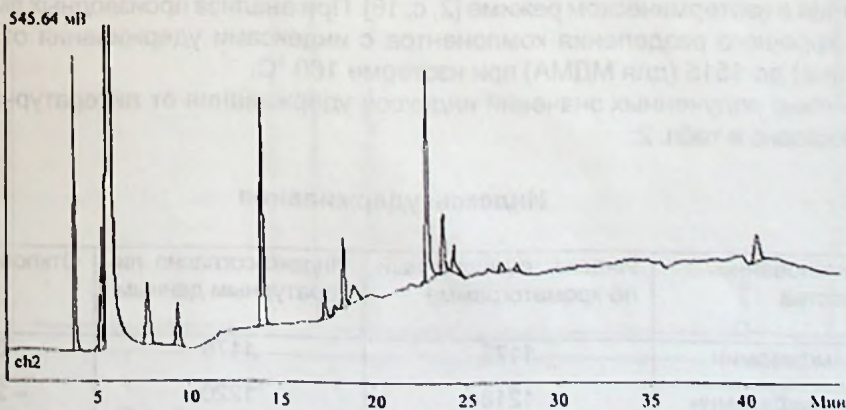

Рис. 4. Хроматограмма «Советского шампанского»

Применение иммобилизованной полярной фазы позволило проводить исследование бензинов, растворителей и ликероводочных изделий на одном хроматографе без замены или демонтажа капиллярной колонки с полярной фазой. Для иммобилизованной фазы Carbowax 35M верхний предел температуры составляет более 200 °С.

Использование иммобилизованных неполярных фаз позволяет работать с более высокими температурами, увеличить срок службы капиллярной колонки за счет меньшего уноса фазы, при необходимости проводить промывку капиллярной колонки, что особенно важно при анализе продуктов горения и наркотических средств.

3. Анализ наркотических средств

На протяжении 2001–2003 г. значительно увеличилось поступление в НИЭКЦ при УМВД Украины в Запорожской области наркотических и психотропных средств, исследование которых требует определения количественного содержания компонентов в сложных смесях, проведения идентификационных исследований с целью установления общего источника происхождения объектов. Для исследования наркотических и психотропных средств проведены эксперименты по применению капиллярной газовой хроматографии для выявления амфетаминов, героина, каннабиноидов, ацетилированного опия и газохроматографическому скринингу при исследовании неизвестных веществ.

Газохроматографический анализ наркотических средств и психотропных веществ проводили с применением одноканального хроматографа «ЛЗД-8МДЗ», оборудованного кварцевой капиллярной колонкой «ККЛЗД-01»: длина 12 м, внутренний диаметр 0,2 мм, НЖФ – OV-1 (иммобилизованная) толщина пленки 0,15 мкм.

В качестве стандартов использовали фенилалкиламины и героин, полученные в ГНИЭКЦ МВД Украины.

Скрининговый анализ осуществляли в условиях программирования температуры: начальная температура термостата 100 °С на протяжении 4 мин; подъем температуры до 240 °С со скоростью 15 °С/мин. Получено хорошее разделение веществ в широком интервале индексов удерживания от 1000 до 2400 и более. В качестве свидетелей применялась смесь *n*-алканов с числом атомов углерода от 10 до 24. Хроматограмма смеси углеводородов, полученная при данных условиях, приведена на рис.5.

Для более точной идентификации веществ определяли логарифмический индекс удерживания в изотермическом режиме [2, с. 16]. При анализе производных амфетамина достигли хорошего разделения компонентов с индексами удерживания от 1176 (для амфетамина) до 1515 (для МДМА) при изотерме 160 °С.

Отклонение полученных значений индексов удерживания от литературных данных [3, с. 53] показано в табл. 2:

Таблица 2

Индексы удерживания

Наименование вещества	Индекс, вычисленный по хроматограмме	Индекс согласно литературным данным	Отклонение
Амфетамин	1173	1176	- 3
Метамфетамин	1218	1220	- 2
МДА	1460	1465	- 5
МДМА	1512	1515	- 3

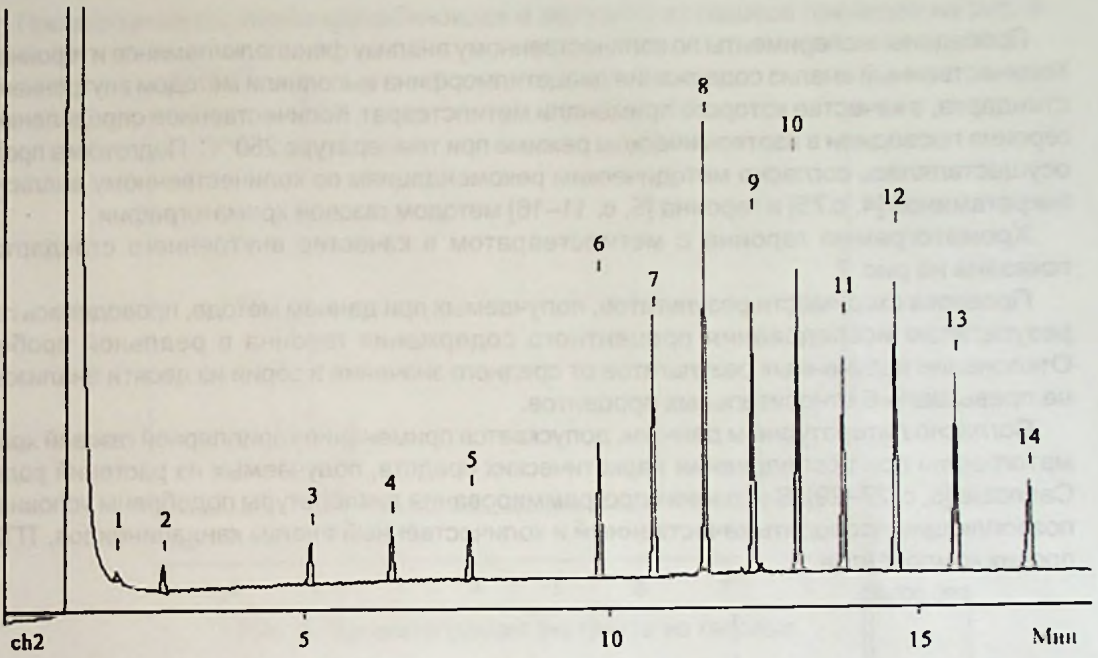

Рис. 5. Хроматограмма смеси углеводородов в условиях скрининга наркотических средств:

1, 2 – C_9, C_{10} ; 3 – 5 – $C_{12} - C_{14}$; 6 – 14 – $C_{16} - C_{24}$

Отклонение индексов удерживания не превысило 5 единиц, что дает возможность совместно с другими методами надежно идентифицировать вещество. Пример хроматограммы смеси фенилалкиламинов приведен на рис. 6.

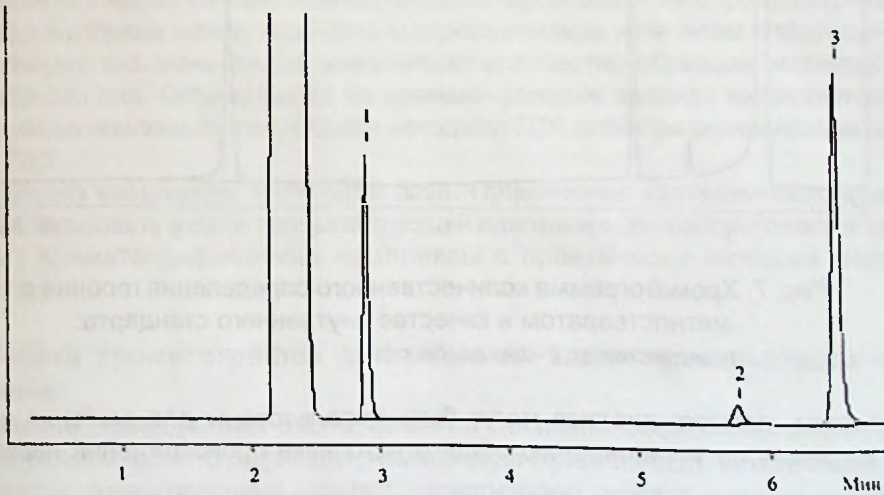

Рис.6. Хроматограмма смеси фенилалкиламинов:

1 – амфетамин; 2 – МДА; 3 – МДМА

Проведены эксперименты по количественному анализу фенилалкиламинов и героина. Количественный анализ содержания диацетилморфина выполняли методом внутреннего стандарта, в качестве которого применяли метилстеарат. Количественное определение героина проводили в изотермическом режиме при температуре 250 °С. Подготовка проб осуществлялась согласно методическим рекомендациям по количественному анализу амфетаминов [4, с. 75] и героина [5, с. 11–16] методом газовой хроматографии.

Хроматограмма героина с метилстеаратом в качестве внутреннего стандарта показана на рис. 7.

Проверка сходимости результатов, получаемых при данном методе, проводилась по результатам исследования процентного содержания героина в реальной пробе. Отклонение полученных результатов от среднего значения в серии из десяти анализов не превышало 6 относительных процентов.

Согласно литературным данным, допускается применение капиллярной газовой хроматографии при исследовании наркотических средств, получаемых из растений рода *Cannabis* [6, с. 27–29]. В условиях программирования температуры подобраны условия, позволяющие проводить качественный и количественный анализ каннабиноидов, ТГК, прочих компонентов.

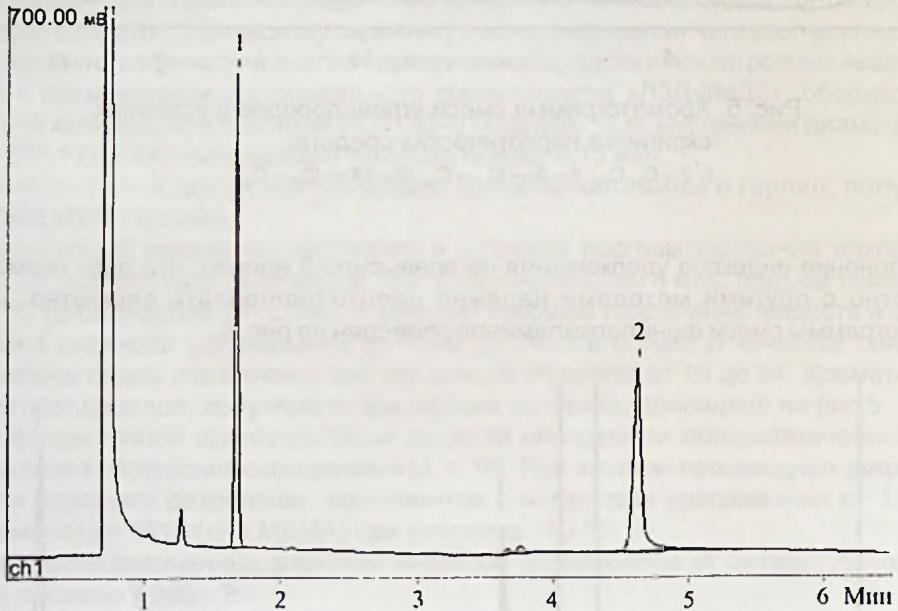

Рис. 7. Хроматограмма количественного определения героина с метилстеаратом в качестве внутреннего стандарта:

1 – метилстеарат; 2 – диацетилморфин

Результаты данного анализа могут быть использованы для решения идентификационных задач по установлению общего источника происхождения наркотических средств.

При анализе экстракта из гашиша получено хорошее разделение каннабинола, Δ^8 агидроканнабинола и каннабидиола.

Пример хроматограммы каннабиноидов в экстракте из гашиша приведен на рис. 8.

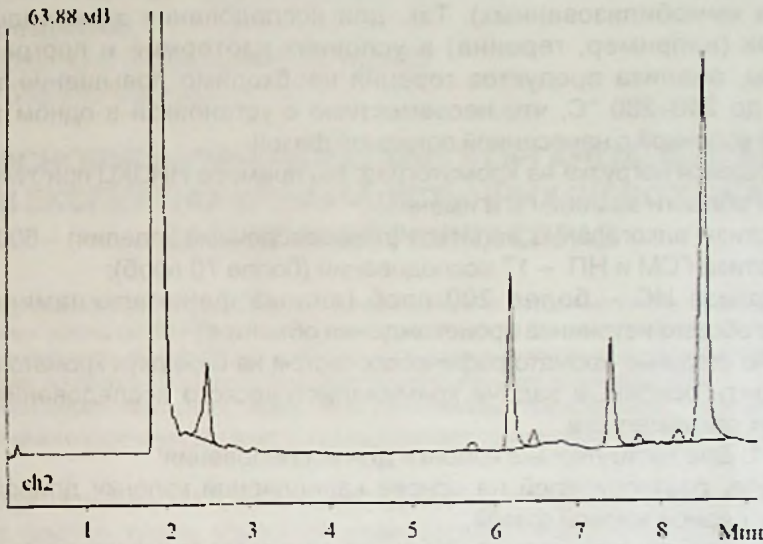

Рис. 8. Хроматограмма экстракта из гашиша

Полученные результаты предоставляют возможность определить относительное (либо абсолютное при применении метилстеарата в качестве внутреннего стандарта) содержание данных компонентов в пробах, что имеет немаловажное значение при решении вопросов об общем источнике происхождения наркотических средств.

При проведении количественного анализа фенилалкиламинов и героина был применен изотермический режим, благодаря которому:

1. Более точно идентифицировано соединения по логарифмическим индексам удерживания.

2. Сократилось время количественного анализа героина до 4 мин/пробу, амфетаминов – до 7 мин/пробу. Время между окончанием одного анализа и началом следующего сведено к минимуму, что значительно увеличивает количество образцов, исследуемых в течение рабочего дня. Оптимальные по времени условия анализа выбираются, когда круг исследуемых компонентов определен методами ТСХ, либо при скрининговом анализе – методом ГЖХ.

3. Расширена возможная приборная база. Применение изотермического режима позволяет использовать (после соответствующей адаптации для работы с капиллярными колонками) хроматографические комплексы с практически любыми моделями хроматографов.

Компоновка хроматографов для решения задач криминалистического исследования

В результате проведенных экспериментов показана возможность применения капиллярной газовой хроматографии для решения задач криминалистического исследования нефтепродуктов, ликероводочных изделий, наркотических средств, в том числе проведения скринингового поиска при анализе неизвестного вещества.

Все указанные виды исследований можно проводить на одном приборе, однако при этом возникает ряд трудностей, связанных с необходимостью замены капиллярных ко-

лонок, что обусловлено различными температурными режимами анализа наркотических средств и недостаточно высокой максимальной температурой для полярных фаз (в том числе и иммобилизованных). Так, для исследования алкалоидов опия и их производных (например, героина) в условиях изотермии и программирования температуры, анализа продуктов горения необходимо повышение температуры термостата до 240–280 °С, что несовместимо с установкой в одном термостате с капиллярной колонкой с нанесенной полярной фазой.

При имеющейся нагрузке на хроматограф (на примере НИЭКЦ при УМВД Украины в Запорожской области за 2002 г.), а именно:

1. Экспертизы алкогольных напитков (ликероводочные изделия) – 600 проб;
2. Экспертиза ГСМ и НП – 17 исследований (более 70 проб);
3. Экспертиза НС – более 200 проб (анализ фенилалкиламинов, героина, определение общего источника происхождения объектов),

целесообразно создание хроматографических систем на базе двух хроматографов, позволяющих решить основные задачи криминалистического исследования следующих вещественных доказательств:

Система 1: Две капиллярные колонки для исследования:

- бензинов, растворителей на основе капиллярной колонки длиной 50 и более метров с неполярной жидкой фазой;
- алкогольных напитков, ароматических и кислородосодержащих присадок в бензинах на основе капиллярной колонки длиной 35 и более метров с полярной жидкой фазой.

Система 2:

- одна капиллярная колонка для проведения исследования наркотических средств и продуктов горения;
- скрининг наркотических средств при программировании температуры.

Таким образом, нами показана необходимость применения методов капиллярной газовой хроматографии для решения значительного количества задач, стоящих перед криминалистическими подразделениями МВД Украины, в частности:

- решение вопросов скринингового анализа наркотических средств и психотропных веществ при исследовании «неизвестного» вещества;
- определение общего источника происхождения наркотических средств;
- количественный анализ фенилалкиламинов, героина в исследуемых образцах;
- анализ ликероводочных изделий и алкогольных напитков с целью количественного определения примесей, нормируемых государственным стандартом Украины;
- анализ бензинов и дизельных топлив с целью установления товарной марки, установления общей родовой и групповой принадлежности образцов, определения содержания кислородосодержащих присадок и бензола, нормируемых государственным стандартом Украины.

Список использованной литературы

1. Березкин В.Г. Некоторые перспективы развития капиллярной хроматографии / Ин-т нефтехимического синтеза им. А.В. Топчиева АН СССР. – М., 1982.
2. Вигдергауз М.С. Расчеты в газовой хроматографии. – М.: Химия, 1978.
3. Еремин С.К., Изотов Б.Н., Веселовская Н.В. Анализ наркотических средств. – М.: Мысль, 1993.
4. Экспертное исследование производных амфетамина / И.Г. Алексеев, А.В. Беляев, М.А. Дроздов и др. – М.: МВД РФ, 1997.
5. Экспертиза героина и ацетилированного опия / В.Г. Савенко, Е.П. Семкин, В.И. Сорокин и др. – М.: ВНКЦ МВД СССР, 1991. – С.11–16.
6. Дослідження наркотиків, поширених на території України / С.О. Шимановський, В.Т. Машкін, О.П. Замощець – К.: МВС України, 1997. – С.27–29.

УДК 343.97 + 331.103

В.Ф.Терещенко,*начальник відділення Подільського РУ НДЕКЦ
при ГУ МВС України в м.Києві*

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ В ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ПІДРОЗДІЛАХ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Відображено загальнотеоретичні положення, наукові та методичні основи організації праці й узагальнено досвід організації роботи експертів-криміналістів. На підставі практичного досвіду й аналізу результатів обліку витрат робочого часу наголошується на проблемних питаннях і труднощах, які виникають на сучасному рівні розвитку наукової організації праці.

Ключові слова: облік, аналіз, нормування, раціоналізація праці, фактори, типізація завдань, інформаційне забезпечення, регламентація, людський фактор, соціально-психологічні умови.

У нинішніх умовах однією з найгостріших проблем суспільства є боротьба зі злочинністю, яка потребує чимало зусиль правоохоронних органів і постійного вдосконалення їхньої роботи. Значно підвищуються вимоги і до експертно-криміналістичних підрозділів (ЕКП), адже саме вони, надаючи слідству та розшуку об'єктивні та науково обґрунтовані дані про злочини, суттєво сприяють їх розкриттю. Рівень роботи цих підрозділів значною мірою залежить від цілеспрямованої організаційної діяльності їх особового складу, яка базується на науковій основі.

Робота з наукової організації праці (НОП) в ЕКП потребує ясного уявлення не тільки щодо її змісту, а й основних напрямів удосконалення організації праці в цих підрозділах.

Основні напрями НОП універсальні і придатні до будь-якої сфери людської діяльності, зокрема і для органів внутрішніх справ та експертно-криміналістичних підрозділів [1, с. 645]. Але їх зміст обумовлюється характером конкретної діяльності та особливостями сфери, в якій вона здійснюється. Як і в ОВС, в ЕКП вони локалізувалися у три основні напрями: організація раціонального використання часу; раціоналізація трудових операцій; створення найсприятливіших умов праці. Ці напрями тісно взаємопов'язані та реалізуються з метою розв'язання завдань НОП на підставі наукових даних, глибокого вивчення та поширення передового досвіду роботи [2, с.165].

Для ефективного здійснення НОП в ЕКП важливо чітко усвідомлювати ці напрями, а також їх складові та зміст. Тому вони потребують більш конкретного розгляду.

Організація раціонального використання часу в ЕКП ОВС здійснюється шляхом:

- обліку, аналізу та нормування використання робочого часу; раціонального використання вільного часу;
- поділу та кооперації праці та їх регламентації;
- організації процесів праці;
- планування трудової діяльності;
- інформаційного забезпечення діяльності;
- підвищення дисципліни праці.

Можливість раціональної організації використання часу співробітниками ЕКП визначається рядом чинників, зокрема рівнем професійної підготовки особового складу, стилем роботи керівників, загальним характером організації праці, ступенем свідомості

при виконанні службового обов'язку всіма працівниками. Однак головним є розуміння робітниками необхідності аналізувати витрати свого часу та їх бажання планувати його раціональне використання. Тому і підхід до використання часу повинен бути конкретним і плановим.

Основою раціональної організації використання часу є планування особистої роботи. Воно передбачає попереднє вивчення та облік витрат часу на окремі види робіт, що виконуються відповідно до функціональних обов'язків, і наступний аналіз даних обліку.

Саме наявність даних про фактичні витрати часу працівниками ЕКП необхідна для розроблення конкретних шляхів раціоналізації праці. Зібрані дані про витрати часу опрацьовуються на підставі певних ознак відповідно до прийнятої в даному дослідженні класифікації видів робіт. Така класифікація має відображати специфіку діяльності ЕКП. Потім вони зводяться у таблицю, яка відбиває фактичний бюджет робочого часу за тиждень (місяць) [3, с. 242].

Не слід забувати, що дані про витрати часу лише дають уявлення про розподіл часу і не є узагальненими, і хоча вони характеризують повною мірою організацію певної роботи, все ж не дають змогу оцінювати якість цієї роботи. Між тим очевидно, що для більшості трудових операцій в ЕКП саме якість є найважливішим моментом. Тому вони головним чином мають орієнтовне значення при розробленні бюджету часу [2, с. 180].

Вивчення використання робочого часу працівниками ЕКП дає можливість виявити передовий досвід, втрати часу та їх причини, добитися ефективнішого використання праці співробітниками підрозділів.

Раціональність витрат робочого часу робітниками ЕКП можна визначити на підставі порівняння фактичних витрат робочого часу з нормативними та вибору оптимальної структури виконуваних робіт [4, с. 168].

Нераціональні витрати робочого часу призводять до того, що співробітники не можуть виконати заплановані завдання впродовж робочого часу і їм доводиться працювати понад норму.

У ході аналізу бюджету робочого часу доцільно: вивчити фактичну структуру витрат часу і порівняти із запланованою; оцінити ступінь необхідності запланованих робіт і виявити можливості для скорочення витрат часу на їх виконання; порівняти організацію праці ряду працівників, які обіймають однакові посади, або однойменних груп персоналу різних ЕКП; вивчити тенденції змін в організації праці тощо [1, с. 650].

Результати аналізу дають змогу правильно розподілити робочий час і планувати його використання [3, с. 244]. Добре налагоджений облік і аналіз витрат часу дає своєчасно виявити симптоми, які свідчать про нераціональний розподіл та витрати часу, чи про те, що, можливо, слід намітити первісні заходи, сконцентрувати увагу на вирішенні конкретного завдання чи переглянути розрахунок запланованої роботи [5, с. 33].

Раціонально організувати працю – це насамперед унормувати її, тобто встановити найбільш відповідні трудові норми та суворо їх додержувати. Процес встановлення та періодичного перегляду норм праці в підрозділі і складає сутність нормування праці.

Нормування витрат часу є однією з основних вимог його економії та раціонального використання. Це стосується і працівників ЕКП. Багато елементів роботи в ЕКП із впровадженням технічних засобів, типізацією завдань і методів їх вирішення певною мірою втрачають творчий характер і можуть бути нормовані. Природно, що підходи до нормування витрат часу на різні види праці мають бути різними.

Однак на сучасному рівні розвитку наукової організації управлінської праці (НОУП) заця основних категорій працівників органів внутрішніх справ, так і зокрема трудова ість працівників ЕКП прямому нормуванню не піддається, а при вирішенні пи-

тань нормування праці слід враховувати не тільки витрати часу на трудові процеси, а й дані, які характеризують фактичні умови діяльності ЕКП [1, с. 654].

Слід також зосередити увагу на тому, що характер праці співробітників ЕКП багато в чому залежить від стану оперативної обстановки. Тому доцільно якоюсь мірою надавати співробітникам можливість самим розподіляти свій час залежно від особливостей їхньої діяльності на конкретній ділянці, від індивідуальної працездатності.

На даний момент проблема встановлення обґрунтованих норм в ЕКП ще не вирішена і потребує ретельних досліджень.

Організація праці на науковій основі в ЕКП виявляється проблемою, що охоплює не тільки раціональне використання робочого часу. Трудова діяльність і відпочинок категорії діалектично поєднані та взаємозалежні, а ефективність робочого часу значною мірою залежить від правильної організації вільного часу особового складу, чому, на жаль, на практиці надається недостатньо уваги.

Проблема раціонального використання вільного часу робітниками має особливу соціальну та практичну значущість. Зміст вільного часу та задоволеність ним, як одні з важливих соціальних показників здорового способу життя, безпосередньо впливають не тільки на особистість робітника та її духовний потенціал, а й на задоволеність роботою [7, с. 50].

Ефективність роботи з планомірного впровадження НОП в ЕКП значною мірою залежить і від раціонального розв'язання питань поділу та кооперації праці. Причому ефективність самих заходів із вдосконалення поділу та кооперації праці вельми висока – удвічі більша, ніж з усіх інших напрямів НОП [6, с. 83].

Значущість поділу та кооперації праці в ЕКП як одного з важливіших шляхів її наукової організації визначається його впливом на усі інші її складові.

Практично постійно, що є специфічною особливістю діяльності ЕКП, виникає завдання, пов'язане з розподілом робіт між виконавцями, з розстановкою робітників, з визначенням для них видів робіт. У результаті поділу праці в ЕКП відбувається відокремлення видів робіт, що створює певні передумови для формування змісту, методів, умов праці та раціонального використання кадрів. Воно служить основою для поліпшення планування й оснащення робочих місць, опановування навичками з виконання закріплених за працівниками підрозділу операцій, поглиблення знань, скорочення витрат часу на допоміжну роботу й обслуговування трудових процесів, більшої спеціалізації та якості виконання завдань.

Водночас із поділом праці в ЕКП відбувається її кооперація. Якщо поділ праці призводить до відокремлення різних видів діяльності, то кооперація спрямована на поєднання учасників розчленованого трудового процесу [8, с. 51]. Кооперація праці забезпечує не тільки певну взаємодопомогу між співробітниками ЕКП, а й обмін досвідом, діяльністю та її результатами, внаслідок чого встановлюється зв'язок між відокремленими трудовими процесами, здійснюється їх об'єднання в єдиний сукупний трудовий процес. Кооперація відіграє дуже важливу роль при участі працівників ЕКП в огляді місць подій (ОМП) у тяжких та резонансних злочинах за умови браку часу, а також в разі виконання складних та нетипових досліджень.

Успішне функціонування системи поділу та кооперації праці в ЕКП неможливе без розроблення нормативних документів, що регламентують діяльність підрозділів та особового складу [9, с. 85]. Нормативна регламентація сприяє індивідуальній відповідальності за доручену справу, підвищенню активності та цілеспрямованої діяльності співробітників, виявленню повною мірою їхніх творчих здібностей.

Здійснення НОП в ЕКП треба починати насамперед з упорядкування діяльності її керівника, бо інакше спроби підлеглих осіб працювати за науковими засадами не матимуть успіху. Вони будуть натрапляти на різні перешкоди та труднощі.

Праця керівника ЕКП характеризується складністю, вирішенням великої кількості завдань в умовах браку часу та великого обсягу інформації, потребує значних розумових зусиль, сконцентрованості тощо, тому час керівника слід розподіляти особливо раціонально. Його праця, як і інших співробітників ОВС, багато в чому залежить від стану оперативної обстановки. Роботу керівника складно вкласти у точно визначені часові межі. Тому йому важливо вміти раціонально розподіляти робочий час залежно від особливостей роботи на конкретній ділянці, від індивідуального прояву працездатності впродовж робочого дня [10, с. 51].

Невід'ємним елементом організації всякої доцільної діяльності є планування. Воно забезпечує ритмічність роботи, своєчасність виконання передбачених заходів, раціональне використання часу, а зрештою і високу результативність праці.

Планування є важливішою рисою, однією з характерних ознак праці як цілеспрямованої продуктивної діяльності людини. У зв'язку з цим планування взагалі й особистої діяльності зокрема – неодмінна умова НОП.

Планування праці – це серцевина, стрижень організації праці [6, с. 228], це керівництво до реалізації мети і завдань, поставлених перед особовим складом ЕКП [11, с. 98]. Особливого значення плануванню надавав А.К. Гастев, який писав, що «навчитися планувати час це справжня трудова культурна перемога, яку можна здобути, не вдаючись ні до яких складних інструментів» [12, с. 32].

Теорією НОП і НОУП рекомендовано безліч форм і засобів планування, що забезпечують раціональну організацію робочого часу в ОВС (див.: [10, с. 51].

Робота ЕКП органічно пов'язана з інформацією, перебігом інформаційних процесів. З урахуванням специфіки роботи особовий склад ЕКП повинен мати чітке уявлення про інформацію, яка є основою управлінської діяльності та її використання в ЕКП [1, с. 314].

Якщо йдеться про інформацію, зазвичай мають на увазі її пасивну форму, тобто ту, що відображає тільки властивості систем або явищ, проте не слід забувати і про її активну форму та здатність бути причиною зміни властивостей, структури та складу системи [13, с. 26].

Для того щоб інформацію можна було успішно використати, вона має бути комунікативною, тобто зрозумілою, придатною для інформанта.

Інформаційне забезпечення ЕКП повинно здійснюватися через створення в ЕКП широкої інформаційної бази даних наукового, соціального, організаційного, спеціального, криміналістичного, методологічного, методичного, тактичного, правового характеру тощо. Тільки створення такого широкого фонду даних надасть можливість на справді науковому рівні вирішувати широке коло складних питань експертно-криміналістичного напрямку. Це обумовлено глибоко інформативним характером праці співробітників ЕКП та широким спектром досліджень і вирішуваних питань. Адже процес дослідження пов'язаний не тільки зі всебічним вивченням об'єктів дослідження, а й з оцінкою результатів дослідження, зіставленням об'єктів, аналізом особливостей і характерних прикладів, моделюванням подібних ситуацій тощо.

Здійснення роботи з виконання завдань, що розв'язують ЕКП, передбачає високий рівень дисципліни праці. Адже трудова діяльність працівників ЕКП тісно пов'язана між собою, і взаємозв'язки, що виникають при цьому, відіграють вирішальну роль.

Найбільш точним та узагальнювальним (основним) показником стану дисципліни праці є ступінь використання робочого часу, тобто часу, призначеного для безпосередньої трудової участі працівника упродовж встановленого законом робочого дня.

Найбільш універсальними поняттями, що складають дисципліну праці (її формами), зокрема співробітників ЕКП, є службова дисципліна, дисципліна спеціаліста-криміналіста,

дисципліна експерта. Кожна з них має багато форм вираження, проте єдиними є мета та способи їх здійснення. Рівень кожної з них залежить від ретельності, сумлінності, особистої відповідальності працівників за виконання посадових обов'язків.

Упровадження НОП дає можливість забезпечити чіткий ритм у трудовій діяльності підрозділу, і вже саме цим сприяє різкому скороченню, а зрештою і повній ліквідації порушень дисципліни, скороченню непродуктивних втрат і кращому використанню кожної хвилини робочого часу, дає змогу досягти ефективних кінцевих результатів – основного критерію дисциплінованої праці [14, с. 157].

Удосконалення діяльності ЕКП залежить також і від раціоналізації трудового процесу: від досконалості застосовуваних методів, кількості застосовуваних управлінських операцій, послідовності їх виконання й ефективності операційних методів [1, с. 657].

Раціоналізація трудових процесів є суттєвим чинником раціонального використання часу, хоча його й заведено розглядати як окремий напрям.

Організація трудової діяльності тісно пов'язана з поділом праці. Проте якщо поділ праці вирішує питання відносно того, що повинен робити працівник, організація процесів праці – як виконати доручену роботу.

Організація процесів праці пов'язана з визначенням раціонального змісту трудових процесів і встановленням найбільш раціональних систем і методів їх виконання.

Суть раціоналізації процесів праці зводиться до розчленування трудового процесу на складові елементи, аналізу їх з погляду раціональності, вдосконалення нераціональних елементів, виявлення надлишкових елементів та виключення їх з трудового процесу, визначення найбільш правильної послідовності дій, прийомів і операцій, котрі дають змогу досягти мети з найменшими витратами зусиль, засобів і часу [1, с. 658].

Можливість раціоналізації процесів праці керівників нерідко викликає сумнів, і частіше за все пояснюється безліччю завдань, що змінюються і які неможливо заздалегідь передбачати. Проте раціоналізація процесів праці керівників можлива і необхідна. Питання лише в тому, за якими напрямками вона відбуватиметься й в якій формі.

Специфіка праці керівників ЕКП полягає в тому, що зміст їхньої праці безпосередньо пов'язаний з опрацюванням й оцінкою інформації криміналістичного характеру (забезпеченням слідчих дій та оперативно-розшукових заходів), а отже, значною мірою визначається характеристиками елементів пошуково-пізнавальної та дослідницької діяльності на керованих ними об'єктах, використовуваних знарядь праці (спеціальна та криміналістична техніка), науково-технічних засобів, специфіки трудових процесів. Ефективність праці керівника багато в чому залежить і від того, як розподілено робочий час на виконання різного роду робіт.

Серед процесів праці керівників усіх рівнів найпоширенішим є прийняття рішення. Діяльність будь-якого керівника, по суті, пов'язана з безперервним пошуком і прийняттям рішень з тих чи тих питань управління. Керувати – це насамперед приймати рішення [9, с. 160].

Що стосується форм і способів регламентації трудових процесів керівників, їхня головна особливість полягає в тому, що велика частина цієї роботи належить до самоорганізації та саморегламентації і передбачає творчий підхід керівника до вибору методів роботи та розподілу часу.

Трудовий процес працівників ЕКП відбувається в певних організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних, психофізіологічних та естетичних умовах, які являють собою сукупність чинників середовища трудового процесу, що впливають на здоров'я та працездатність людини в процесі праці [4, с. 174].

Умови праці в ЕКП — це обстановка, в якій вона здійснюється, тобто характер обладнання й організації робочих місць, рівень дотримання санітарно-гігієнічних й естетичних норм, психологічний клімат у колективі. Створення належних умов праці є третім основним напрямом розвитку НОП в ЕКП. Головне його завдання полягає в забезпеченні високого рівня працездатності працівників і збереження протягом тривалого часу.

Робота у зазначеному напрямі передбачає забезпечення:

- необхідного рівня оснащення робочих місць (відповідною науковою, спеціальною та криміналістичною технікою, технікою управління), їх своєчасного обслуговування;
- достатніх розмірів робочих приміщень, їх раціональним плануванням, виділенням ізольованих кабінетів з урахуванням характеру та форм праці, гігієнічних й естетичних вимог;

- достатньої кількості повітря, світла, правильного поєднання пофарбування та інтер'єрів приміщень з їх освітленістю;

- нормального температурного режиму та вентиляції у приміщеннях;

- спокійної та безшумної обстановки у приміщеннях в робочий час;

- зручного розміщення необхідних наукових, спеціальних, технічних і техніко-криміналістичних засобів, документів, довідкових матеріалів;

- наявності в службових приміщеннях зручних меблів, пристосованих до характеру праці та фізичних даних працівника [1, с. 662].

Організаційно-технічні умови праці визначаються характером діяльності працівників ЕКП, особливістю технології, рівнем технічної оснащення, станом організації робочих місць та іншими чинниками, що залежать від організації праці в даному підрозділі [4, с.174].

Стан робочих місць, їх організація відповідно до напрямку визначають рівень організації праці в підрозділі. Крім цього, організація робочого місця безпосередньо формує обстановку, в якій перебуває працівник підрозділу, що впливає на його самопочуття, настрій, працездатність і, зрештою, на продуктивність праці. Тому це питання має велике практичне значення [6, с. 103].

Основу організації й обслуговування робочих місць складають прийняті форми поділу та кооперації праці в підрозділі. Критерієм ефективності функціонування робочих місць є рівень використання фонду робочого часу [15, с. 152].

Характерним для працівників ЕКП майже усіх посадових категорій є виконання ними трудових процесів як у службових кабінетах, так і в інших, найрізноманітніших місцях при участі у слідчих діях та оперативно-розшукових заходах (кабінети слідчих, квартири громадян, приміщення різних підприємств, установ, організацій, місця позбавлення волі, слідчі ізолятори тощо). Виконувати обов'язки доводиться і в екстремальних умовах: недостатньої освітленості, обмеженості в місці та часі; на висоті; високих і низьких температур; прямого контакту з небезпечними предметами та речовинами тощо. Ця обставина потребує розроблення засобів, що створюють умови для праці поза службовими приміщеннями, зокрема: спеціального одягу, взуття; засобів зв'язку, виявлення та фіксування слідів злочину; спеціальних комплектів наукової та криміналістичної техніки для роботи на огляді місць події; оргтехніки; транспорту і под. [1, с. 664].

Організація обслуговування робочого місця пов'язана з добором системи взаємодії конкретного робочого місця та працівника, зайнятого на ньому, з іншими робочими місцями і працівниками, покликаними забезпечувати його безперебійну та якісну роботу.

Обслуговування робочого місця допоміжними службами (підрозділами) сприяють працівникам виконувати свої функції. Для того щоб краще усвідомити особливості

такої взаємодії, необхідно знати види та функції обслуговування робочих місць і їхню структуру. Структура обслуговування утворюється з обслуговування засобів праці, предметів праці та працівника [6, с. 131].

Умови праці управлінського персоналу регулюються єдиними законодавчими актами, нормативними документами, стандартами. Однак наведені вище положення набувають специфічного змісту стосовно співробітників ЕКП. Зміст елементів умов праці персоналу ЕКП має свою специфіку, обумовлену його особливостями. Зокрема ця праця потребує не тільки великих витрат розумової енергії, витрат фізичних сил, а й, головним чином, ще й значних психічних навантажень. Отже, потрібний облік інтелектуальних, моральних та емоційних затрат.

Перелічені групи затрат особливо характерні для праці особового складу ЕКП, адже їхні співробітникам часто-густо доводиться перебувати в складних умовах оперативної обстановки. Компенсація таких витрат забезпечується застосуванням різних прийомів раціоналізації розумової діяльності, а також створенням для психіки персоналу ЕКП сприятливих умов на їхніх робочих місцях і поза ними [1, с. 664].

Оскільки в сучасних умовах дедалі більшого значення надається активізації людського чинника, зростає роль соціально-психологічних умов праці, бо вони сприяють підсиленню соціальної мотивації праці, прагненню до більш творчої віддачі спеціалістів [9, с. 187].

Розглянуті основні напрями НОП в ЕКП щодо створення сприятливих умов праці тісно взаємопов'язані і дають позитивні результати в разі їх поєднання.

Насамкінець зосередимо увагу на тому, що НОП в ЕКП – це копітка та багатогранна робота. Її успіх насамперед залежить від творчої та цілеспрямованої роботи керівників ЕКП у зазначених вище напрямках. Така робота не тільки дає можливість створити оптимальні умови для ефективної роботи цих підрозділів, а й, як результат, підвищити рівень боротьби зі злочинністю взагалі.

Список використаної літератури

1. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ. – К., 1999. – 702 с.
2. Мурашев С.В., Зуйков Г.Г. Научная организация управления и труда в следственном аппарате органов внутренних дел. – М., 1974. – 230 с.
3. Зуйков Г.Г. Научная организация управления органами внутренних дел. – М., 1984. – 266 с.
4. Организация управления промышленным производством. / О.В. Козлова, Л.А. Александров, М.А. Саркисов и др.; Под ред. О.В. Козловой, С.Е. Каменицера. – М.: Высш. шк., 1980. – 399 с.
5. Ипакян А.П., Туманов Г.А. Основы научной организации труда в органах внутренних дел. – М., 1972. – 53 с.
6. Рофе А.И. Научная организация труда. – М.: МИК, 1998. – 320 с.
7. Кутушев В.Г. Научная организация труда в органах внутренних дел. – Хабаровск, 1989. – 88 с.
8. Основы научной организации труда на предприятии / Под общ. ред. И.А.Полякова. – М.: Профиздат, 1987. – 376 с.
9. Зудина Л.Н. Организация управленческого труда. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 256 с.
10. Зуйков Г.Г. Научная организация труда в органах внутренних дел. – М., 1981. – 117 с.
11. Черпінський М.В. Наукова організація праці в школі. – К.: Рад. шк., 1972. – 126 с.
12. Гастев А.К. Как надо работать. – М.: Экономика, 1972. – 256 с.
13. Горский Ю.М. Информационные аспекты управления и моделирования. – М.: Наука, 1978. – 223 с.
14. Экономика труда / Под ред. Н.А.Иванова, Г.И.Мечковского. – М.: Высш. шк., 1976. – 423 с.
15. Кольцов Н.А. Научная организация труда. – М.: Высш. шк., 1983. – 303 с.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

УДК 159.9 + 623.454.25 + 343.983

В.Д. Захматов, доктор технічних наук,
професор, завідувач кафедри Національного
технічного університету України «КПІ»

В.І. Пащенко, начальник управління
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

ФОРМУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ-ВИБУХОТЕХНІКІВ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ У МЕЖАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЕКСПЕРТНОЇ СЛУЖБИ МВС УКРАЇНИ

Порушена проблема формування спеціальної та психологічної підготовленості фахівців при виконанні завдань з пошуку, розрядження, транспортування та знешкодження вибухових пристроїв і вибухових речовин. Рекомендовані найефективніші методи навчання для використання під час проведення психологічної підготовки.

Ключові слова: метод, ситуація, вибухові пристрої, вибухові речовини, знешкодження, психологічна підготовка.

Аналіз нинішньої оперативної обстановки як в Україні, так у всьому світі свідчить, що останнім часом проблема боротьби з тероризмом набула для правоохоронних органів першочергового значення. Одним із найнебезпечніших проявів діяльності злочинців є вчинення вибухів і мінування об'єктів. Такі злочинні прояви, як правило, призводять до людських жертв, руйнування матеріальних і духовних цінностей, породжують недовіру і ненависть між соціальними та національними групами, які часом неможливо побороти протягом довготривалого періоду.

У цих умовах важливу роль відіграють професійні навички та психологічна готовність фахівців експертної служби до виконання завдань з пошуку, розрядження, транспортування та знешкодження вибухових пристроїв і вибухових речовин. У загальному розумінні спеціальна психологічна підготовка — це підготовка, зміст якої обумовлений специфічними, професійними та психологічними особливостями здійснення ризикованих, небезпечних для життя виконавця та оточення певних дій з пошуку вибухових пристроїв, в разі їх виявлення — подальших маніпуляцій з ними.

Аналізуючи практичні дії фахівців-вибухотехніків, можна зазначити, що слабка психологічна підготовка негативно впливає на рівень їхньої професійної майстерності. Тому перед експертною службою постає необхідність у вдосконаленні такої підготовки

фахівців-вибухотехніків, на що, крім підтримання засвоєних умінь і навичок, повинні спрямовуватися заняття в системі службової підготовки.

Основними завданнями спеціальної та психологічної підготовки фахівців-вибухотехніків виступають:

- формування психологічної орієнтованості та професійного мислення;
- формування та розвиток професійно важливих вмінь і навичок;
- підвищення професійної психологічної стійкості;
- вивчення індивідуально-психологічних особливостей співробітників в процесі їхньої підготовки.

Для вирішення завдань спеціальної психологічної підготовки фахівців-вибухотехніків вирішальне значення мають методичні навички викладачів, керівників вибухотехнічних підрозділів, організація занять та їх практична спрямованість, ретельна підготовка та належне матеріально-технічне забезпечення, використання вітчизняного та закордонного досвіду з виконання відповідних практичних завдань, орієнтування на використання методичних рекомендацій ВТУ ДНДЕКЦ, залучення до занять психологів [1, с. 428].

Заняття проводять відповідно до чинних нормативних документів МВС України [2, с. 5–6; 3, с. 4], тобто з максимальним засвоєнням слухачами вимог щодо виконання заходів безпеки.

Під час проведення занять доцільно приділяти увагу добору практичних завдань і прикладів на реальних матеріалах діяльності вітчизняних вибухотехнічних підрозділів, тих подій, які трапилися за кордоном.

Для планування занять бажано використовувати орієнтовний тематичний план із спеціального курсу «Пошук та знешкодження вибухових пристроїв і речовин» [4, с. 14], в якому є перелік практичних тем, необхідних для формування готовності фахівців до виконання службових завдань.

Заняття мають спонукати слухачів аналізувати, прогнозувати, обґрунтовувати дії спеціалістів у складній обстановці та практично їх виконувати. Для кваліфікованої підготовки занять важливу роль відводять інформаційному забезпеченню вибухотехнічних підрозділів. Наприклад, за два останні роки підрозділам надані на електронних носіях (CD-дисках) збірники «Вибухи і пожежі» (№ 1 та № 2), 12 інформаційних бюлетенів вибухотехнічного управління, ряд методичних рекомендацій (понад 180 матеріалів). При ретельному та старанному вивченні зазначених матеріалів можливо на високому рівні організувати різноманітні за методами спеціальні психологічні навчання.

Під час навчання доцільно застосовувати такі методи.

Аналіз конкретних ситуацій

Основною метою цього методу практичного навчання є розвиток творчого мислення, яке дає змогу працівнику вибухотехнічного підрозділу самостійно й ефективно застосовувати знання під час вирішення складних завдань з розрядження або знищення вибухових пристроїв. Доцільно аналізувати конкретні ситуації, де слухачі виконують роль злочинців і спеціалістів-вибухотехніків з обґрунтуванням позицій тієї або тієї сторони та прийняттям відповідних рішень. При виборі ситуацій для практичних занять слід враховувати, що вони мають бути реальними, повчальними та практично спрямованими.

Головне – організувати обговорення навчальних питань і забезпечити високу активність слухачів.

Для цього рекомендується:

– залучати кожного слухача до всіх видів колективної роботи на занятті, застосовуючи експрес-запитання, наприклад: «А Ви як думаєте?», «Яка Ваша позиція?», «Яка Ваша думка про це?»;

– навчити кожного вміти слухати інших, обґрунтовано обстоювати свою думку, спростовувати неприпустиме рішення співрозмовника;

– намагатися, щоб кожен хто виступає наступним, давав оцінку виступу попереднього слухача.

Від кожного слухача вимагається правильно оцінити запропоновану ситуацію та прийняти необхідні рішення щодо організації вибухобезпеки та способів розрядження або знешкодження вибухових пристроїв.

Завдяки цьому методу, слухачі, використовуючи набуті знання та практичний досвід, навчаються приймати рішення, знаходити відповіді на питання оперативної практики.

Ігровий метод

Цей метод використовується в тих випадках, коли тема вміщує навчальний матеріал, який, будучи статичним за своїм характером, може розроблятися за ролями, тобто використовуються елементи гри.

До переліку таких занять можна віднести дії спеціалістів з підготовчого етапу (наказ МВС України від 18.07.96 № 473-96) для виконання завдань з пошуку, розрядження та знешкодження вибухових пристроїв, організації вибухобезпеки під час масових заходів, добору оптимальних місць евакуації та зосередження населення при отриманні повідомлення про загрозу вибухів і виявленні підозрілих предметів.

Ігровий метод – один із методів активного навчання слухачів для здобуття навичок прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, засіб тестування певних здібностей щодо навичок взаємодії зі слідчо-оперативними групами, представниками СБУ, Управління державної охорони (УДО), МНС, керівниками установ.

Особливість даного методу полягає в тому, що він дає змогу вести заняття у вигляді діалогу для розвитку у слухачів комунікативних здібностей, творчого мислення, відповідальності за свої дії та вчинки, самостійності та принциповості.

Метод мозкової атаки

Це один із основних методів, спрямованих на відпрацювання навичок прийняття рішень в екстремальних умовах або у випадках, коли наслідки дій з вибуховими пристроями важко передбачити. До останніх можна віднести розрядження або знищення вибухових пристроїв у екологічно та технологічно небезпечних місцях і при захопленні злочинцями заручників у місцях з катастрофічними наслідками від вибухів.

Суть методу полягає в колективному пошуку нестандартних прийомів шляхом висвітлення проблеми для розроблення виважених рішень.

Метод дає змогу розвивати у слухачів динамічність мислення. Головна мета його полягає в тому, щоб сформувати в них вміння зосереджуватись на вузькому актуальному завданні.

Ефективність методу досягається тоді, коли всі учасники дотримуються таких правил:

- намагання спільними зусиллями розв'язати складну проблему;
- свобода думок для висунення будь-яких ідей і версій;
- нешаблонне мислення для творчого пошуку в розв'язанні проблем;

– заборона у використанні відомих способів, прийомів розрядження та знищення вибухових пристроїв.

Під час занять у слухачів повинні формуватися оптимістичний настрій і впевненість у пошуку розв'язання проблеми.

Професійний тренінг

Це специфічна й ефективна форма практичних занять, яка передбачає відпрацювання питань у полігонних умовах, максимально наближених до реальних.

Основним методом проведення професійного тренінгу є імітаційне моделювання та розв'язання ситуацій, які виникають при пошуку, розрядженні, транспортуванні та знешкодженні вибухових пристроїв.

Для здійснення професійного тренінгу потрібен набір професійно орієнтованих ситуацій, які являють собою сукупність найбільш типових подій, що трапляються в практичній діяльності спеціалістів-вибухотехніків. На підготовчому етапі до практичних занять доцільно надавати завдання слухачам щодо виготовлення ними макетів саморобних вибухових пристроїв, які реально застосовувались злочинцями. Тим самим слухачі на етапі підготовки до практичних занять виконують роль умовних злочинців, що спонукає їх аналізувати дії злочинців при мінуванні об'єктів.

Професійні навички з пошуку та знешкодження вибухових пристроїв повинні формуватися фахівцями не тільки за рахунок організації перелічених занять, а й *самостійно*, завдяки постійній індивідуальній підготовці.

Самостійна підготовка має надзвичайно важливе значення для формування спеціальної та психологічної готовності фахівців-вибухотехніків з виконання професійних завдань. При організації самостійної підготовки слід враховувати, що фахівцями повинні відслідковуватися нові досягнення науки та техніки, на підставі яких вони удосконалюють здобуті навички та знання. Проте набуті знання та засвоєні навички стають складовою професіоналізму при виконанні завдань тільки після того, як перевірені фахівцями на особистому досвіді. Обґрунтована визначеність у діях експертів-вибухотехніків перебуває у прямій залежності від уміння організувати самостійну підготовку та втілити набуті знання у практичній діяльності.

Перевірка знань і навичок дає позитивний результат тоді, коли носить постійний характер. Однією із форм перевірки знань спеціалістів-вибухотехніків є об'єктивний контроль за допомогою комп'ютерної програми перевірки знань, яка розроблена в ДНДЕКЦ.

Отже, правильно спланований навчальний процес допоможе забезпечити формування спеціальної та психологічної постійної готовності фахівців-вибухотехніків до виконання покладених на них завдань.

Список використаної літератури

1. *Недержавна система безпеки підприємства як суб'єкт національної безпеки України*: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 16–17 трав. 2001 р.) / Редкол.: І.І. Тимошенко (голова) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 480 с.
2. *Інструкція про заходи безпеки при пошуку, розрядженні, транспортуванні, знешкодженні вибухових пристроїв та вибухових речовин або при загрозі вибуху*: Наказ МВС України від 12.06.96 №419. – К., 1996. – 15 с.
3. *Інструкція про організацію робіт щодо пошуку та знешкодження вибухових пристроїв і вибухових речовин*: Наказ МВС України від 18.07.96 № 493. – К., 1996. – 25 с.
4. *Пашенко В.І., Садченко О.О., Хомко Р.Л., Свистунов О.Я.* Програма спеціального курсу // Пошук та знешкодження вибухових пристроїв і речовин. – К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2003. – 15 с.

Л.Г. Бордюгов, первый заместитель
директора Донецкого научно-исследовательского
института судебных экспертиз
Министерства юстиции Украины

Ю.А. Кирьянов, кандидат технических наук,
заведующий лабораторией Донецкого научно-
исследовательского института судебных
экспертиз Министерства юстиции Украины

ИЗЪЯТИЕ И ОСМОТР ДОКУМЕНТОВ ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ О НАРУШЕНИЯХ ТЕХНИКИ БЕЗОПАСНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ГОРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Рассмотрен порядок изъятия и осмотра документов, содержащих объективные исходные данные о происшедшем событии, а также недопущения их изменения.
Ключевые слова: объективные, субъективные данные, досудебное следствие, изъятие, осмотр, анализ, следственное действие.

Событие всякого преступления есть один из материальных процессов действительности, который связан и взаимообусловлен другими процессами, событиями и явлениями, отражается в них и сам является отражением каких-то процессов [1, с. 23]. Совершение преступления, как и любого события, связано с изменением в окружающей среде. «Изменения в среде предшествуют наступлению события, наступление события, в свою очередь, вызывает изменение в окружающей среде...» [2]. Совершение преступления сопровождается изменением различных объектов, составляющих обстановку места происшествия. Любой из объектов, подвергшихся тем или иным изменениям в результате преступления, содержит информацию о различных сторонах расследуемого события. Специфика взаимодействия различных объектов при совершении преступления обусловлена множеством причин и условий, совокупность которых примерно одинаковый «набор» признаков, которые отображаются в следах взаимодействия. Иными словами, характер расследуемого события в значительной степени определяет специфику взаимодействия объектов и отображение их признаков в соответствующих следах. Обстановка в целом и всякий след является отражением события преступления, его внешним проявлением [3, с. 71].

Предъявляемые эксперту, в том числе и проводящему горнотехническую экспертизу, исходные данные для исследования можно условно разделить на носящие объективный и субъективный характер [4, с. 100–108].

К объективным относятся данные, которые фиксируют обстановку места происшествия, состояние оборудования, проветривания, противоаварийной защиты и другие, не требующие аналитической оценки происшедшего, а только констатирующие

фактическое положение. Объективные исходные данные содержат протоколы осмотра места происшествия, оборудования, используемая при исследовании нормативная и техническая документация, литература и другие источники информации.

К субъективным исходным данным следует отнести сведения, которые зависят от личного восприятия и оценки события участниками аварии, свидетелями, потерпевшими и другим кругом лиц, обладающих определенной информацией по исследуемым вопросам. Субъективные исходные данные содержатся в протоколах допросов, объяснительных записках, других материалах, содержащих данные «субъективного восприятия» события. Как правило, эти исходные данные могут быть использованы в процессе анализа и подготовки заключения только после предварительного сопоставления их между собой и сравнения с исходными данными объективного характера.

Практика производства судебных горнотехнических исследований по фактам нарушений правил охраны труда на предприятиях горнорудной промышленности свидетельствует о том, что порядок изъятия и осмотра документов при расследовании преступлений данной категории имеет исключительно важное значение при назначении экспертизы и во время подготовки заключения.

Изъятие и осмотр документов, согласно действующим процессуальным нормам, должен производиться только работниками следствия, так как законодательство запрещает эксперту самостоятельно собирать материалы, подлежащие исследованию, а также выбирать из представленных ему материалов дела исходные данные для производства экспертизы, если они отражены в материалах дела неоднозначно [5, с. 119].

Анализ обстоятельств происшествий на угольных предприятиях или фактов нарушений охраны труда в большинстве случаев позволяет досудебному следствию определить круг документов, подлежащих изъятию и осмотру, определить достаточное для производства экспертизы количество исходных данных.

Предоставление досудебным следствием исходных данных, которыми эксперт может руководствоваться в процессе исследования и подготовки заключения по поставленным вопросам, в основном, определяет, как свидетельствует практика, продолжительность проведения и качество экспертизы.

Нами предлагается рассмотреть порядок изъятия и осмотра документов, содержащих объективные исходные данные о происшедшем событии.

Основной задачей своевременного изъятия и осмотра документов является предотвращение возможности их уничтожения, внесения в них исправлений, дописок, замены подлинников и т. д. Перечисленные выше видоизменения документов, регламентирующих ведение работ, при выполнении которых допущены нарушения техники безопасности, значительно затрудняет исследование механизма происшествия, установление причин и обстоятельств события, виновных в этом лиц, а в отдельных случаях выполнение этой работы становится невозможным.

Специфика горнотехнических происшествий показывает, что работникам судебных органов, как правило, не обладающим специальными познаниями в горном деле, весьма сложно оценить происшествие с технической точки зрения и определить законность действий участников. Вследствие этого при расследовании уголовных дел фактам происшедших аварий, несчастных случаев, нарушений правил техники безопасности зачастую требуется изучение этих материалов и подготовка заключения горнотехническими экспертами.

Расследование преступлений данной категории, в основном, проводится работниками прокуратуры. Существующий в настоящее время порядок расследования происшествий на горных предприятиях, к сожалению, не обеспечивает своевременного изъятия необходимых для исследования документов, которые могут способствовать объективному рассмотрению и установлению обстоятельств и причин события.

В случае необходимости добыть дополнительные материалы для производства экспертизы не представляется возможным из-за видоизменения места происшествия, а иногда и технической документации даже в ближайшие часы после происшествия.

Анализ проведенных в Донецком научно-исследовательском институте судебных экспертиз исследований уголовных дел по фактам нарушений правил техники безопасности на предприятиях угольной промышленности свидетельствует о том, что сроки от момента происшествия до поступления материалов для производства экспертиз иногда составляют более года, хотя по итогам расследования несчастного случая владелец предприятия, согласно требований Закона «Об охране труда», составляет в течение десяти дней акт по установленной форме и в пятидневный срок после окончания расследования должен выслать в прокуратуру по месту нахождения предприятия следующие материалы:

- копию решения Кабинета Министров Украины или приказ органа государственного надзора за охраной труда о создании комиссии по специальному расследованию;
- акт специального расследования;
- копии актов по форме Н-1 на каждого пострадавшего отдельно;
- протокол осмотра места происшествия несчастного случая;
- эскиз места несчастного случая, необходимые планы, схемы, фотоснимки места несчастного случая, поврежденных объектов, оборудования, приспособлений и др.;
- заключение экспертизы (научно-технической, медицинской), если она проводилась по решению комиссии по специальному расследованию;
- объяснения и протоколы опроса пострадавших, очевидцев и других причастных к несчастному случаю работников;
- копии документов о прохождении пострадавшим обучения и инструктажа по охране труда;
- медицинское заключение о причинах смерти или характере травмы пострадавшего, а также о наличии в его организме алкоголя и наркотиков;
- справка о материальном ущербе, причиненном несчастным случаем;
- протоколы заседаний и решения комиссии по специальному расследованию, в том числе о распределении функций среди членов комиссии, назначении экспертной комиссии, предоставлении пострадавшему (им) материальной или иной помощи, а также о лицах, подлежащих опросу;
- копии предписаний, касающиеся несчастного случая, выданных собственнику предприятия работниками органов государственного надзора за охраной труда перед несчастным случаем и во время его расследования;
- копии приказа собственника предприятия, которым, в соответствии с предложением комиссии по специальному расследованию, должны быть утверждены мероприятия по предупреждению подобных случаев в дальнейшем, а также привлечены к ответственности должностные лица, допустившие нарушения требований нормативных актов по охране труда.

Кроме того, о каждом групповом несчастном случае, несчастном случае со смертельным исходом, об авариях первой и второй категорий собственник предприятия обязан немедленно уведомить прокуратуру по месту нахождения предприятия.

Таким образом, у следственных органов имеются объективные, закрепленные в законодательном порядке, предпосылки для своевременного изъятия необходимых для расследования и установления истины документов.

В настоящее время имеются разработанные методики, в которых изложена классификация аварий, несчастных случаев и профессиональных заболеваний. Они содержат единые методические принципы и требования к порядку учета, анализа причин возникновения и последствий этих происшествий на предприятиях угольной промышленности. В соответствии с заложенными в этих методиках принципами исследования для каждой категории событий существует определенный круг документов, регламентирующий порядок ведения работ при выполнении технологической операции или процесса в целом, при выполнении которых допущены нарушения правил безопасности и наступление нежелательных последствий.

При расследовании дел данной категории документы, подлежащие изъятию и осмотру, условно могут быть разделены на необходимые для исследования любого преступного нарушения правил охраны труда и обусловленные специфическими условиями конкретного вида происшествия.

К **первой группе** документов, подлежащих изъятию и осмотру, в частности, принадлежат:

– книга регистрации аварий и несчастных случаев на данном предприятии, а также акты специального расследования и приказы по допущенным ранее аналогичным событиям;

– учетная карточка потерпевшего, а при необходимости удостоверение и протокол экзаменационной комиссии, принимавшей у него экзамен по присвоению квалификации или по безопасным методам работы;

– книги первичного и текущего инструктажей по безопасным методам работ, документы (приказы, распоряжения руководства предприятия), которые могут свидетельствовать о состоянии техники безопасности в целом на предприятии;

– книги нарядов участков и наряды-путевки горных мастеров, в сменах которых допущены эти происшествия;

– техническая и технологическая документация выполнения работ и процессов, при которых допущены происшествия;

– техническая документация и протоколы обследования технического состояния оборудования, которое использовалось при выполнении работы, при которой допущено исследуемое происшествие;

– книги предписаний контролирующих организаций и надзора предприятия по устранению нарушений требований охраны труда, зафиксированные ими на объекте, где допущено происшествие.

Перечень подлежащих изъятию документов **второй группы** зависит от конкретного вида происшествия и в каждом конкретном случае различен. Для определения перечня этих документов, как правило, требуются специальные познания в области горного дела и желательна консультация специалиста, владеющего этими познаниями. Тем более, что такая консультация не противоречит действующим процессуальным нормам и с разрешения лица или органа, назначившего экспертизу, эксперт имеет право присутствовать при проведении допросов и выполнении других следственных действий, задавать вопросы и заявлять ходатайства, касающиеся экспертизы.

Законодательством закреплена возможность участия в следственных действиях как одного специалиста, так и группы специалистов. Необходимость привлечения двух и более специалистов для расследования уголовных дел по фактам нарушений прав охраны труда на горных предприятиях диктуется многообразием решаемых следств

вопросов и многопрофильностью знаний горного дела, которые применяются при установлении обстоятельств, причин возникновения и последствий исследуемого события.

Во многих случаях при производстве одного следственного действия необходимо совместное и одновременное, а не раздельное и последовательное, участие нескольких специалистов. Иногда для получения всестороннего, целостного представления об аварии требуются специальные познания и навыки специалистов не только различных направлений горного дела, но и других наук, в том числе криминалистики.

Изъятие и осмотр документов проводится с соблюдением уголовно-процессуального законодательства Украины и обязательным составлением протокола. В протоколе указывается дата, время и место производства выемки и осмотра, кем, с участием и в присутствии кого, какие документы изъяты и осмотрены, наименование каждого документа, его индивидуальные признаки, средства, которые применялись при осмотре, и результаты их применения. Протокол в установленном законом порядке после оформления подписывается понятыми, всеми участниками изъятия и осмотра, а также следователем.

Изъятые документы подлежат бережному хранению, на них недопустимо делать пометки, исправления, замечания и т.д. Документ должен быть сохранен в первоначальном виде, в котором он находился при изъятии без повреждений и изменений.

При производстве изъятия и осмотре документов желателен участие специалиста, обладающего познаниями в горном деле, поскольку он может в зависимости от обстоятельств происшествия с учетом дальнейшей перспективы производства по нему экспертизы определить перечень необходимой документации по срокам ее издания и значимости для решения вопросов следствия.

Таким образом, изъятие и осмотр документов является одним из важнейших первоначальных следственных действий при расследовании преступлений о нарушении законов и правил по охране труда и технике безопасности на предприятиях горнорудной промышленности.

Своевременное выполнение этого следственного действия дает возможность получить необходимые для расследования доказательства, а при назначении горнотехнической экспертизы сократить срок ее производства, повысить качество и полноту ответов на поставленные вопросы за счет исключения затрат времени на собирание дополнительных материалов, необходимых для исследования.

В целом выполнение данной работы на высоком профессиональном уровне должно способствовать сокращению сроков расследования преступлений данной категории и повышению качества принимаемых по ним решений.

Список использованной литературы

1. Белкин П.С., Винберг А.И. Криминалістика: Общеіоретическіе проблемы. – М.: Юрид. літ., 1973. – 173 с.
2. Корюкін В.І. Вероятность и информация // Вопр. філософії. – 1965. – №8. – С.43.
3. Ільченко Ю.І. Понятие следа и классификация следов // Проблемы криминалістики и судебной экспертизы. – Алма-Ата, 1965. – 211 с.
4. Бордюгов Л.Г., Кирьянов Ю.А. Изъятие и осмотр документов для производства экспертиз по делам о нарушениях правил техники безопасности на предприятиях горной промышленности // Вопросы судебной медицины и экспертной практики: Сб. науч. тр. / Донец. отд-ние Укр. науч. об-ва судебных медиков и криминалистов. – Донецк, 1997. – Вып. 5. – С. 100 – 108.
5. Назначение и производство судебных экспертиз: Пособие для следователей, судей и экспертов / Под ред. Аринушкина, А.Р. Шляхова. – М.: Юрид. літ., 1988. – 318 с.

УДК 343.132 + 343.542.1

В.В. Седнев, заведуючий сектором
Донецького науково-дослідницького
інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

А.П. Чабаненко,
іскусствознавець Донецького науково-дослідницького
інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

Э.В. Никитина, молодший науковий
сотрудник Донецького науково-дослідницького
інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКСПЕРТНОЙ ОЦЕНКИ ПОРНОГРАФИИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Рассмотрена проблема экспертной оценки порнографии в уголовном кодексе, а также определение самого понятия "порнография" в криминально-релевантных терминах. Сделана попытка систематизации признаков порнографического содержания.

Ключевые слова: объективные критерии, экспертная оценка, дефиниция, дифференциация понятия, признак.

Ефективне і своєчасне рішення задач, які стоять перед експертними підрозділами органи дознання, слідства і суда, неможливо без постійної і неотступної діяльності по удосконаленню існуєчих і створенню нових експертних методик. Методологічні проблеми розробки і удосконалення експертних методик відображені в працях Л.Е. Ароцкера (1975), Р.С. Белкіна (1987, 1988, 1989), М.Е. Бондарь (1992), А.И. Винберга (1977), В.Я. Колдіна (1969, 1989), Ю.Г. Корухова (1983, 1984, 1988), А.Р. Шляхова (1961, 1969, 1977, 1979, 1980) і багатьох інших. В результаті багаторічних досліджень виділена сутність експертної методики, яка «являється програмою рішення експертної задачі» і «включає в свій склад ряд послідовних практичних і умовних операцій, направлених на установлення своїх і зв'язів дослідюваних об'єктів» [2, с.177].

За останні роки нами відзначається значительний ріст (по даним ДНІІСЭ, втрое в 2001 році по порівнянню з 1999 роком) напрямків правоохоронними органами різного роду предметних доказательств (відеокасети, журнали, колоди карт і др.) для дослідження їх на предмет вмісту матеріалів порнографічного характеру. Формуючи дане напрямлення експертних досліджень і пропонуючи методику віднесення матеріалів до порнографічних, ми враховували методологічні роботи М.Е. Бондаря [2, с.177–179], А.Ф. Волобуєва [3, с.4–6], Г.А. Зорина [6, с.5–65], М.Г. Щербаковського і А.А. Кравченко [11, с.5–12].

Прежде всего, было необходимо определить само понятие «порнография» в криминально-релевантных терминах. Как известно, одно из первых официальных на

определений дано в 1913 г. в Париже на первом международном конгрессе по борьбе с порнографией: «*порнографией является все, что имеет непристойный характер, что расположением лиц, поз, рисунка обнаруживает специальное стремление породить нездоровые представления и своим содержанием выдает желание автора вызвать похотливые и развратные мысли*» (см.: [7, с. 99]). Кроме того, указанный конгресс принял ряд резолюций, объявляющих, в том числе, наказуемыми продажу и передачу порнографических произведений для постоянного или временного пользования.

Приведенное определение является весьма расплывчатым, поскольку в термин «*непристойность*» можно вкладывать разный смысл, и тем более это относится к «*похотливым мыслям*». Четкое определение порнографии не выработано до сих пор, и сформулировать его, по-видимому, достаточно сложно [1, с.207]. Мнения сексологов о том, что считать порнографией, существенно расходятся, а восприятие порнографических изображений и описаний очень субъективно [10, с.277].

Американские исследователи (R.Crook, K.Baur, 1990) в общем виде относят к порнографическим изображения, письменные или устные материалы, показывающие или описывающие сексуальное поведение или половые органы и вызывающие сексуальное возбуждение [7].

Авторы, однако, сами признают, что такое определение является слишком широким: под него попадают как рекламная продукция с сексуальной ориентацией, так и откровенные изображения половых органов, полового акта и сцен сексуального насилия, в том числе убийства и истязания. В законодательстве наибольшие противоречия вызывает определение «*непристойности*», т.е. того, что вызывает резкое неприятие и отвращение с общественной или личной точки зрения [8, с.51–73].

В украинском законодательстве преступным считается нарушение принципов половой морали посредством ввоза или распространения предметов порнографического характера, к которым относятся произведения, предназначенные для возбуждения нездорового полового влечения путем вульгарного, грубо натуралистического или противоестественного отображения половых органов, сексуальных отношений [12, с.761]. В таком качестве могут выступать рассказы, стихи и другие произведения непристойного порнографического содержания в печатном, машинописном, рукописном виде, изображения (воспроизведение действий) порнографического характера на фотоснимках, рисунках, скульптурных композициях, в кино- или видеофильмах и т.д. Законодателем указывается, что изготовление, распространение и сбыт порнографических предметов является опасной формой нарушения принципов половой морали: создавая искаженное представление об интимных отношениях между полами, особенно у молодежи, они наносят серьезный вред нравственности.

Приведенное определение порнографии также трудно назвать достаточно четким, поскольку «*вульгарное, натуралистическое отображение*», как и «*непристойное*», нельзя считать объективной характеристикой, позволяющей с необходимой точностью отразить отношение к такому сложному явлению, как сексуальная сфера. Неясно, что считать «*нездоровым влечением*». То, что у одного человека возбуждает влечение, у другого может вызвать отвращение. Это зависит, в частности, от типа сексуальной культуры [7, с.101; 5, с. 15].

Таким образом, оценка порнографии как однозначно негативного явления в жизни общества затрудняется слабой разработанностью объективных критериев отграничения

порнографии от эротической продукции. Верховным судом США были установлены три критерия для определения непристойности: первый — порнографический материал должен возбуждать похотливый интерес к сексу; второй — он должен вызывать явное неприятие и отвращение, исходя из современных норм данной общественной группы; третий — материал не должен представлять какой-либо литературной, художественной, политической или научной ценности [4, с. 415].

Мы считаем, что разрабатываемая нами для задач судебно-экспертного исследования методика должна основываться на понимании того, что порнография предполагает самодостаточную по смыслу, исключительно циничную натуралистическую фиксацию физиологических сторон сексуальных отношений [3, с. 4; 9, с. 307–311; 11, с. 5–12]. При этом под понятием «*натуралистическая фиксация*» следует понимать не изображение интимных отношений полов актерскими средствами, а фиксацию реально происходящего полового акта во всех его физиологических особенностях. Это касается как текстовых, так и изобразительных материалов, лишенных каких-либо эстетических качеств, а также, в определенных случаях, художественной и культурно-исторической ценности.

При рассмотрении дефиниции и дифференциации понятия «порнография» применительно к различным исследуемым объектам главным критерием является наличие (отсутствие) художественно-образного осмысления и отображения всего комплекса любовных, в том числе и сексуальных, чувств, переживаний, естественно возникающих между людьми. Полное же отсутствие элементов художественности в содержании материалов, претендующих на раскрытие интимной сферы жизни человека, обычное примитивное воспроизведение сцен, главной целью которых является однозначно откровенное возбуждение низменных физиологических инстинктов, достигаемой путем откровенного документирования подобных сцен, часто с акцентом на показе эпизодов, воспроизводящих противоестественные, извращенные варианты секса, позволяет отнести подобные материалы к порнографии.

Отмечены варианты, когда в рамках одного материала, представленного на исследование и не имеющего отношения к порнографии, наблюдаются порнографические включения (например, отдельные фрагменты и клипы на видеокассетах, публикации в печатных изданиях, отдельные карты в колоде игральных карт). Мы полагаем, что в таком случае данный материал относится к порнографическому, поскольку исследование рассматривает его как единицу соответствующей тиражируемой продукции.

Таким образом, в отдельном конкретном случае признаками порнографического содержания могут являться:

1. Демонстрация в том или ином виде (указания на обложке, показ перед видеозаписью и др.) предупреждений о том, что данная продукция предназначена только для частного просмотра лицами старше 18 лет.

2. Отнесение продукции ее создателями к категориям «X», «XX», «XXX» (порнопродукция).

3. Анонимность создателей продукции, отсутствие полных списков действующих лиц и исполнителей, использование псевдонимов для обозначения исполнителей.

4. Самоцельность показа сексуальных сцен, т.е. их демонстрация вне какой-либо художественной задачи, о чем свидетельствуют следующие признаки:

- отсутствие собственно художественного, духовного, психологического, социального содержания, художественной идеи и замысла, авторской и/или режиссерской композиции художественных признаков ее воплощения;

- основное время уделяется показу в натуралистической форме физиологии совокупления, что и предстает в качестве главной цели;
- связь между отдельными сценами и эпизодами имеет чисто условный характер, т.е. бессодержательна и не может считаться художественным сюжетом;
- персонажи предстают в качестве обезличенных представителей пола, не имеющие характеров, которые заменены темпераментом;
- однозначность психологической интерпретации изображаемых сцен, т.е. отсутствие в них какого-либо иного смысла, кроме непосредственно натуралистического;
- преимущественное использование крупного плана и направленного освещения, прямых ракурсов съемки при показе половых органов и сцен полового акта.

Предлагаемая методика успешно апробирована в судебно-экспертной, дознавательной, следственной и судебной практике и может быть рекомендована для использования судебно-экспертными учреждениями Министерства юстиции Украины.

Список использованной литературы

1. Арезил Л., Штарке К. Эротика: Лексикон / Под общ. ред. Г.С. Васильченко. – М.: Республика, 2001. – 383 с.
2. Бондарь М.Е. Экспертная методика как одна из основных категорий общей теории и практики судебной экспертизы: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1992. – 206 с.
3. Волобуев А.Ф. Загальні положення криміналістичної методики / Харків. ун-т внутр. справ. – Х., 1996. – 36 с.
4. Гитин В., Скорняков Е. Феномен порнографии. – Харьков: Торсинг, 2002. – 432 с.
5. Гульман Б.Л. Сексуальные преступления. – Харьков: Рубикон, 1994. – 270 с.
6. Зорин Г.А. Криминалистическая методология. – Минск.: Амалфея, 2000. – 608 с.
7. Кришталь В.В., Григорян С.Р. Судебная сексология / Харьк. акад. сексолог. исслед. – Харьков, 1999. – С. 100.
8. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.
9. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2000. – С. 307–311.
10. Старович З. Судебная сексология. – М.: Юрид. лит., 1991. – 333 с.
11. Щербакоевский М.Г., Кравченко А.А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании / Харьк. ун-т внутр. дел. – Харьков, 1999. – 78 с.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, Івронюка. – К.: Каннон: А.С.К., 2002. – 1103 с.

УДК 343.982.34

Г.К. Авдеева, заведующая лабораторией
Харьковского научно-исследовательского института
судебных экспертиз Министерства юстиции
Украины им. М.С. Бокариуса

С.В. Волобуева, старший научный сотрудник
Харьковского научно-исследовательского института
судебных экспертиз Министерства юстиции
Украины им. М.С. Бокариуса

К ВОПРОСУ ОБ УСТАНОВЛЕНИИ МЕХАНИЗМА ОБРАЗОВАНИЯ СЛЕДОВ РУК

Рассмотрен перечень диагностических задач, решаемых при проведении дактилоскопических экспертиз, а также определены пути их решения. Описаны основные этапы установления механизма образования следов рук.

Ключевые слова: криминалистическая диагностика, петлевые узоры, механизм следообразования, папиллярные линии, группа следов.

Следы папиллярных узоров рук человека и в настоящее время составляют значительную часть трасологических объектов, исследуемых в экспертных учреждениях Министерства юстиции и Министерства внутренних дел Украины, а также других стран.

Существует три вида задач судебной криминалистической экспертизы: идентификационные, ситуационные и диагностические. Все три вида задач неразрывно связаны между собой и, в основном, не могут решаться обособленно друг от друга.

Идентификационная задача в дактилоскопической экспертизе направлена на установление тождества личности по совокупности общих и частных признаков, отообразившихся в следах.

Ситуационная задача экспертизы состоит в установлении механизма происшествия или его элементов, исходя из результатов исследования ситуации по следам.

Криминалистическая *диагностика* устанавливает фактические обстоятельства на основе самих материальных объектов, их следов, иных отображений физических процессов, сопутствующих совершению преступления, путем исследования: свойств и состояния объекта; отображений объекта; результатов действия (события); соотношений (связей) фактов (событий, действий) [1, с. 58].

Наибольшее внимание в дактилоскопических исследованиях уделялось и уделяется решению идентификационных задач. Разработке методик решения идентификационных задач посвящено значительное количество научных работ (например, [2; 3, с. 4]). По вопросам решения диагностических и ситуационных задач дактилоскопической экспертизы существуют лишь отдельные публикации [4, с. 91; 5]. До настоящего времени не проведена систематизация и классификация диагностических признаков следов рук, не разработан комплекс методов и методик диагностических исследований этих объектов.

В последнее время все чаще на разрешение дактилоскопических экспертиз ставятся диагностические вопросы. В основном, такие вопросы возникают во время судебного следствия при рассмотрении дел о незаконном ношении огнестрельного оружия и наркотических веществ. Поэтому, по мнению авторов, освещение вопросов,

связанных с решением диагностических задач дактилоскопической экспертизы, является актуальным.

К вопросам, решаемым в рамках диагностических задач, можно отнести следующие:

- какой рукой и какими пальцами оставлены следы;
- каков срок сохранения следов рук на стекле (дереве, бумаге, металле и др.);
- изъяты ли на представленную на исследование дактилопленку следы рук с поверхности предмета (указать какого);
- перенесены ли следы на поверхность объекта (указать какого) с поверхности другого объекта;
- образованы ли следы рук на исследуемом объекте при захвате предмета рукой, касании или других действиях;
- является ли человек, оставивший следы, левшой или правшой;
- характерен ли механизм образования следов для действия (указать какого);
- является ли след негативным или позитивным и др.

Экспериментально установлено, что следы рук при помощи дактилоскопического порошка и дактилопленки можно перенести с одной поверхности на другую с частичной потерей признаков, однако следы могут остаться пригодными для идентификации. Перенесенные на другую поверхность следы становятся «плоскими», папиллярные линии теряют объем.

Известно, что при изъятии с поверхности какого-либо объекта следов рук, предварительно обработанных дактилоскопическим порошком, на дактилопленке, помимо следов, отображаются общие и частные признаки следовоспринимающей поверхности. Их сравнительное исследование с экспериментальными отпечатками следовоспринимающей поверхности дает возможность определить, с этой ли поверхности изъяты следы, не перенесены ли следы с другой поверхности на исследуемую.

В отпечатках пальцев правой руки ульнарными будут петлевые узоры, ножки петель которых направлены вправо, а в отпечатках левой руки – влево. В отпечатках пальцев правой руки радиальными будут петлевые узоры, ножки петель которых направлены влево, а в отпечатках пальцев левой руки – вправо. Этот признак используется на практике при определении руки и пальца, которыми оставлены следы: правые петлевые узоры соответствуют правой руке, а левые – левой (за исключением 30 % для указательных пальцев).

Сглаженность папиллярных узоров в большинстве случаев свидетельствует об особенностях трудовой деятельности или о старческом возрасте лица, оставившего следы. Следует также учитывать, что степень выраженности папиллярных линий в следах может зависеть и от состава следообразующего вещества, механизма следообразования и особенностей следовоспринимающей поверхности [6].

Форма и размеры следов рук анализируются при исследовании одиночных следов ногтевых фаланг пальцев и групповых следов при захвате и нажиме. Необходимо особо отметить, что количество папиллярных линий остается неизменным при любой деформации узора в процессе следообразования.

Размер пальцев зависит от величины их ногтевых фаланг и соответствует отпечаткам при сходном механизме следообразования. По размерам следов можно отличить следы большого пальца от следов других пальцев (например, мизинца). След большого пальца имеет овальную форму, след указательных пальцев имеет скос в верхней части (для правой руки – слева, для левой – справа).

Форма следов в сочетании с размерами в отдельных случаях позволяет определить механизм следообразования, а также дифференцировать руку и конкретный палец.

Механизм слеодообразования в дактилоскопии – это процесс контактного взаимодействия несущего определенный устойчивый узор слеодообразующего объекта (руки человека) и поверхности следовоспринимающего объекта (материального тела, обладающего определенными свойствами). Механизм взаимодействия объектов при слеодообразовании определяется сочетанием величины и направления усилий, с которыми осуществляется контакт слеодообразующих и следовоспринимающих объектов.

Проявление определенных закономерностей в процессе слеодообразования носит ситуационный характер.

В результате различных действий человека (при снаряжении оружия и стрельбе из него, при вскрывании замков, открытии окон и шкафов, распитии напитков и др.) на поверхности объектов, с которыми он контактирует, образуются следы рук, характерные для захвата, удержания предмета рукой, нажима и касания.

Захват предмета рукой, как правило, осуществляется тремя или четырьмя пальцами. Основную роль выполняет большой палец, а также противостоящие ему указательный и средний пальцы. При полном захвате предмета рукой участвуют также безымянный палец и мизинец, хотя роль мизинца в захвате ничтожна, так как он не выполняет никакой функции. Следовательно, при захвате предмета рукой в нормальных условиях на следовоспринимающих поверхностях остаются отпечатки большого, указательного, среднего, безымянного пальцев, а иногда и мизинца.

При **удержании** рукой объекта небольшой толщины (книги, папки с бумагами и др.) в слеодообразовании могут принимать участие указательный, средний, безымянный пальцы и мизинец, отпечатки которых отобразятся на одной из сторон объекта. На противоположной стороне объекта могут отобразиться отпечаток тенара I (возвышения, образованного под большим пальцем) и отпечаток боковой поверхности большого пальца.

При определенных условиях захват объекта может быть осуществлен не ногтевыми фалангами пальцев, а средними, основными, а также прилегающей к ним частью ладонной поверхности. В этом случае следы, оставленные средними и основными фалангами пальцев, а также ладонной поверхности, будут достаточно четкими вследствие сильного (плотного) контакта, а отпечатки ногтевых фаланг могут быть слабыми, как при касании, либо отсутствовать вообще.

Кроме того, если объект имеет достаточно большие размеры и его сложно удерживать в одной руке (кипа бумаг, коробка), то в процессе захвата и удержания участвуют, как правило, две руки, а именно их ладонные поверхности. Следы ладоней в этом случае располагаются на противоположных поверхностях объектов. Так как ладонная поверхность руки согнута, то расстояние между флексорными линиями будет значительно меньше, чем в естественном положении, т. е. след руки отображается в деформированном виде.

Нажим предусматривает контакт одного или нескольких пальцев либо ладоней рук с определенным усилием в направлении, как правило, перпендикулярном к поверхности следовоспринимающего объекта или под некоторым углом.

Форма отпечатка безымянного пальца в следах нажима близка к прямоугольной, а мизинца – к овальной.

Нажим без усилия может быть рассмотрен как **касание**.

Неоднократно на исследование в ХНИИСЭ поступало огнестрельное оружие со следами рук на поверхности магазина. На разрешение экспертам был поставлен ряд диагностических задач по установлению механизма образования следов, сроков их сохранения, установления факта перенесения следов с другой поверхности и ответ на вопрос: «Оставлены ли данные следы при снаряжении магазина патронами»

Експертами был изучен механизм образования следов при снаряжении магазина и установлено, что на поверхности магазина отображается большая часть ладонной поверхности, прилегающей к пальцам, участвующим в захвате, а также – ногтевая фаланга большого пальца, указательного, среднего, безымянного и, возможно, мизинца.

Если человек правша, то в процессе снаряжения магазина патронами на нем будут отображены отпечатки пальцев левой руки. Если человек левша, то, наоборот, отобразится отпечаток правой руки.

Согласно литературным данным, левшами являются до 30 % населения. Наличие следов левой руки на объектах еще не означает, что человек левша, однако наличие следов левой руки на предметах, предназначенных для манипулирования правой рукой (например, удержание инструмента в руке) может указывать на это.

В процессе дактилоскопического исследования группы следов эксперт сначала проводит идентификационные исследования, затем группирует следы, связанные одним общим следовым контактом. Для объединения следов в одну группу наряду со взаимным расположением следов важно уяснить механизм следообразования, связанный с работой кисти руки. Это позволяет сгруппировать следы, расположенные на разных поверхностях следовоспринимающего объекта (например, стекла), исходя из механизма удерживания предмета на весу, захвата жестко зафиксированного предмета и других.

Группировке подвергаются не только пригодные для идентификации личности следы рук, но и непригодные. Последние могут служить для локализации пригодных следов и, в конечном итоге, для установления механизма следообразования. К группировке следов нужно относиться с большой осторожностью, поскольку очень часто следы, расположенные рядом и в полном соответствии с анатомическими особенностями строения кисти руки, принадлежат разным лицам. Группировка следов, в первую очередь, позволяет ответить на вопрос: «Какой рукой и какими пальцами оставлены следы?».

Если имеются два или более следа пальцев руки человека, то по их форме, размерам, взаимному расположению и расстоянию между следами в ряде случаев можно определить, что следы оставлены двумя или более расположенными рядом пальцами одной руки. В этом случае частные признаки (идентификационная значимость) указанных следов пальцев руки могут быть рассмотрены в совокупности.

В каждом случае решения диагностической задачи при выполнении дактилоскопической экспертизы обязательным является проведение экспертного эксперимента с целью установления конкретного факта и причинной связи между фактами, выяснения механизма следообразования, получения образцов для сравнительного исследования. Результаты экспертного эксперимента получают доказательственное значение лишь при их отражении в заключении эксперта.

Список использованной литературы

1. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 332 с.
2. Селиванов Н.А. Возможности дактилоскопической идентификации по отображениям пор // Соц. законность. – М., 1974. – №16. – С. 18.
3. Эджубов Л.Г., Брудковский Б.С. Количественный метод определения пригодности следов папиллярных узоров для идентификации. – М., 1975. – 16 с.
4. Каплунов И.М. О возможности использования отпечатков рук для диагностики некоторых системных заболеваний // Проблемы судебной экспертизы. – Ташкент, 1979. – 140 с.
5. Грановский Г.П. Ситуалогическое исследование места происшествия // Программированные и ситуалогические методики трасологических исследований: Сб. науч. тр. – М.: ВНИИСЭ, 1980. – С. 104.
6. Авдеева Г.К., Волобуева С.В. К вопросу об определении идентификационного периода следов рук на различных предметах-носителях // Новые направления криминалистических исследований в практике судебной экспертизы: Тез. науч.-практ. сем. (Киев, 24–25 апр. 2001 г.). – К.: КНИИСЭ, 2001. – С. 25–30.

УДК 343.983:543.442.3

О.П.Замошець, заступник начальника
відділу Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

Г.В.Лінючев, заступник начальника відділу
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

В.В. Приступа, головний спеціаліст
Державного науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру МВС України

ДОСЛІДЖЕННЯ АМФЕТАМІНІВ МЕТОДОМ РЕНТГЕНІВСЬКОЇ ДИФРАКТОМЕТРІЇ

Проаналізовано можливості використання рентгенофазового аналізу для експертного дослідження синтетичних наркотичних засобів, що містять у своєму складі амфетаміни. На підставі узагальнення літературних даних та експериментальних досліджень з'ясовано доцільність застосування розглянутого методу для отримання інформації про склад кристалічних компонентів об'єктів форм синтетичних наркотиків для виявлення додаткових родових та групових ознак об'єктів, що порівнюються, з метою встановлення можливості їх походження із спільного джерела.

Ключові слова: амфетамін, рентгенівська дифрактометрія, рентгенофазові дослідження, об'єкт дослідження.

Амфетаміни та інші аналогічні сполуки мають антидепресантні та збуджуючі властивості і часто є першими наркотичними засобами, якими починають зловживати підлітки для досягнення фізичного, емоційного збудження та підвищення впевненості в собі. Зловживання ними неминуче призводить до формування залежності [1, с. 48].

У незаконному обігу ці речовини перебувають у вигляді порошків різного кольору (білого, рожевого, жовтого, коричневого), таблеток із різноманітними зображеннями або без них, капсул [2, с. 3].

Готові до вживання амфетаміни у своєму складі містять, крім активного компонента, значну кількість наповнювачів. Як правило, це речовини, що не мають наркотичної дії і слугують для розведення і збільшення маси речовини. Наповнювачами можуть бути глюкоза, лактоза, цукроза, кофеїн, парацетамол, анальгін. Часто до складу амфетамінів входять кальцит, крохмаль та ін. Визначення складу наповнювачів може мати суттєве значення для встановлення особливостей технологічних процесів виготовлення та джерел походження наркотичних засобів.

Переважає більшість речовин, які використовуються для виготовлення наркотичних засобів, що містять амфетаміни (діюча речовина, найпоширеніші наповнювачі), має кристалічну структуру. Це дає можливість використовувати для їх дослідження метод рентгенівської дифрактометрії, що базується на явищах взаємодії рентгенівського випромінювання з кристалічною решіткою речовини. Метод дає змогу одночасно ідентифікувати декілька компонентів, що входять до складу суміші і, крім того, розрізняти поліморфні модифікації хімічно еквівалентних речовин.

Ці переваги методу рентгенівської дифрактометрії знайшли застосування в аналізі фармацевтичних препаратів. Наприклад, у літературі наведено рентгенограми та таблиці

рентгенодифракційних даних багатьох лікувальних речовин, які широко застосовують у медицині, зокрема їх поліморфних форм [3, с. 8–12]. Так, описано чотири суттєво відмінні за дифрактометричними даними модифікації бутадіону, дві – кофеїну тощо.

На можливість використання рентгеноструктурного аналізу для криміналістичного дослідження наркотичних речовин звернуто увагу й О.Р. Россинською [4, с. 165], в роботі якої наведено таблиці міжплощинних відстаней та інтенсивностей дифракційних максимумів низки фармацевтичних препаратів, а також двох форм героїну. Рентгенофазові дослідження синтетичних і напівсинтетичних наркотиків з використанням автоматизованої бази дифрактометричних даних PDF-2 проводять у Центральній криміналістичній лабораторії Головного управління поліції Республіки Польща.

Разом з тим, аналіз опублікованих результатів показує, що мають місце значні розбіжності в експериментальних даних, відомих з різних джерел. Наприклад, у табл. 1 показані міжплощинні відстані парацетамолу та відносні інтенсивності шістьох основних дифракційних максимумів, які експериментально отримані Ф.В.Бабиловим і І.Я.Андроником [3, с. 58], О.Р. Россинською [4, с. 181] та одним з авторів цієї статті.

Таблиця 1

Порівняльні дані міжплощинних відстаней та інтенсивностей дифракційних максимумів

Таблетки з логотипом "S"								
№ пор.	d, Å	I, %	№ пор.	d, Å	I, %	№ пор.	d, Å	I, %
1*	7,428	10	7*	3,286	3	13**	1,926	1
2*	4,337	1	8**	3,207	100	14**	1,921	1
3**	3,843	8	9**	2,835	2	15**	1,909	15
4*	3,757	2	10**	2,489	13	16**	1,872	17
5*	3,698	3	11**	2,280	20	17**	1,623	3
6*	3,359	4	12**	2,089	16	18**	1,601	8

Як видно з табл. 1, розбіжності у визначенні міжплощинних відстаней тієї самої речовини іноді досягають 0,1 Å, інтенсивностей – до 20%, що за умови коректно проведеного дослідження не може бути пояснено похибкою експерименту або різним ступенем текстурування зразків. Пояснення цих явищ може полягати в тому, що кристалографічні параметри багатьох кристалічних речовин органічної природи залежать від особливостей технологічних процесів їх одержання, а також зовнішніх факторів (тривалість зберігання, температура, вологість).

Оскільки до складу амфетамінів, як правило, входить один або декілька кристалічних наповнювачів органічної природи, вплив зазначених процесів на характер рентгеновської дифракції створює принципову можливість отримання певної інформації щодо умов виробництва та зберігання цих речовин.

Очевидно, що встановлення безпосередніх причин тих чи тих змін у положеннях та інтенсивностях дифракційних максимумів можливе за умов великого обсягу експериментальних і теоретичних досліджень, але вже саме порівняння дифрактограм двох чи декількох зразків дає змогу виділяти їх спільні родові, групові та індивідуальні ознаки, які можуть у комплексі з інформацією, отриманою іншими дослідницькими методами, використовуватися для вирішення криміналістичних завдань.

З метою вивчення можливості практичного застосування методу рентгенівської дифрактометрії для визначення складу амфетамінів проведено низку експериментальних досліджень, під час яких: вибирали оптимальні умови експерименту; перевіряли відтворюваність отриманих результатів; вивчали можливості ідентифікації речовин за наявними дифрактометричними даними; визначали відхилення в отриманих результатах у межах групи зразків спільного походження, а також їх зміни під дією деяких зовнішніх чинників.

Експериментальна частина

Дослідження проводили на рентгенівському дифрактометрі ДРОН-4-13. Джерело випромінювання – рентгенівська трубка 0,8БСВ21-Сu, напруга – 30 кВ, сила струму 25 мА, фільтр – Ni 0,1мм. Зйомка здійснювалась у кутовому діапазоні 2 θ від 7,5 до 60 $^\circ$ з кроком 0,05 $^\circ$. Час набору імпульсів варіювали від 3 до 10 с. Для приготування зразків брали наважку речовини близько 10 мг. Після розтирання в агатовій ступці зразок рівномірно розподіляли тонким шаром по площині зворотньої поверхні стандартної ковоти гоніометричної приставки ГП-13. Для закріплення використовували невелику кількість вазелінової олії. Зйомка проводилася з обертанням зразка навколо нормалі до відбиваючих площин.

Досліджували дві групи таблеток, до складу яких входить амфетамін сульфат, а також порошок, що містить 3,4-метилендіоксиметамфетамін (МДМА).

Нижче наведено дифрактометричні дані, отримані для таблетки білого кольору із зображенням "\$" (табл. 2), таблетки жовтого кольору із зображенням логотипу "Mercedes" (табл. 3) та порошку МДМА (табл. 4). Для встановлення фазового складу використовували дані робіт [3, 4], картотеки JCPDS з програмного пакету "Comphus Lab" (Росія, СПб., 1991), а також дифрактограми, отримані співробітником ЦКЛ Головного управління поліції (Польща) д-ром Адамом Мазуреком.

Таблиця 2

Рентгенодифракційні дані

Таблетки з логотипом "Mercedes"								
№ пор.	d, Å	I, %	№ пор.	d, Å	I, %	№ пор.	d, Å	I, %
1*	6,631	4	6**	3,031	100	11**	1,926	1
2*	5,652	13	7**	2,831	2	12**	1,910	17
3*	5,153	11	8**	2,491	12	13**	1,873	24
4*	4,483	6	9**	2,281	24	14**	1,625	3
5**	3,849	15	10**	2,092	22	15**	1,602	10

* Дифракційні максимуми кофеїну.

** Дифракційні максимуми кальциту.

Таблиця 3

Рентгенодифракційні дані

Таблетка "Mercedes" (зразок 1)		Таблетка "Mercedes" (зразок 2)	
d, Å	I, %	d, Å	I, %
5,653	65	5,652	61
5,159	64	5,153	57
4,152	69	4,152	67
3,851	100	3,849	100

ційні максимуми амфетаміну сульфату;

кційні максимуми кальциту.

Таблиця 4

Рентгенодифракційні дані

Порошок МДМА								
d, Å	I, %	№ пор.	d, Å	I, %	№ пор.	d, Å	I, %	
7,059	25	12*	3,732	22	23*	2,742	1	
5,598	15	13	3,603	6	24*	2,691	4	
5,396	18	14*	3,536	4	25*	2,562	3	
4,810	34	15*	3,471	5	26*	2,515	1	
4,629	42	16	3,299	10	27*	2,473	4	
4,536	50	17*	3,247	8	28*	2,430	6	
4,427	100	18*	3,163	2	29*	2,389	8	
4,256	10	19*	3,116	6	30*	2,351	5	
4,1678	79	20*	3,062	5	31*	2,325	4	
3,900	11	21*	2,872	4	32*	2,282	3	
3,837	3	22*	2,827	6	33*	2,256	3	

ційні максимуми лактози моногідрату.

з наведених результатів, дифрактограми об'єктів дослідження в основному максимумами, що належать домінуючому наповнювачу. Так, у перших двох максимуми належать кальциту, у третьому – моногідрату лактози. При цьому низького процентного вмісту активного компонента максимуми, що йому належать взагалі нівелиюватися (див. табл. 2). У цьому зразку поряд з кальцитом ще кофейн. При вищому вмісті діючої речовини відповідні максимуми з'являються. У табл. 3 перші чотири позиції належать амфетаміну. У табл. 4 показано максимуми, які ймовірно належать МДМА (відповідних літературних даних щодо нього немає).

Для порівняння дифрактограм, отриманих від зразків, які належать до однієї групи об'єктів, було зроблено відхилення у значеннях міжплощинних відстаней та інтенсивностей максимумів не перевищують похибки визначення. У табл.5 наведено значення для чотирьох максимумів двох зразків амфетаміну (інтенсивність відносно першого максимуму кальциту).

Порівняльні дані двох зразків однієї групи

№ пор.	Таблетка "Mercedes" (зразок 1)		Таблетка "Mercedes" (зразок 2)	
	d, Å	I, %	d, Å	I, %
1	5,653	65	5,652	61
2	5,159	64	5,153	57
3	4,152	69	4,152	67
4	3,851	100	3,849	100

Досліджено також можливі зміни рентгенодифракційних характеристик вказаних об'єктів. Зразки витримували при температурах 50 та 100 °С протягом 1 год і, після охолодження на відкритому повітрі, досліджували при стандартних умовах експерименту. Суттєвих змін у дифрактограмах при цьому не виявлено.

Як результат проведених експериментальних досліджень показано принципову можливість застосування методу рентгенівської дифрактометрії для встановлення складу кристалічних наповнювачів неорганічної й органічної природи, які входять до складу амфетамінів. Виявлення та ідентифікація самої діючої речовини виявилися можливими лише у випадках її значного вмісту. Встановлено стійкість рентгенодифрактометричних параметрів найпоширеніших форм амфетамінів у межах однієї й тієї ж групи об'єктів, а також їх стабільність в умовах зростання температури до 100 °С з наступним охолодженням до кімнатної температури, тобто їх незалежність від умов зберігання, близьких до нормальних.

Отримані результати дають можливість стверджувати перспективність використання рентгенофазового аналізу як одного з етапів комплексного дослідження амфетамінів, а також, ймовірно, інших синтетичних і напівсинтетичних наркотичних засобів для вирішення питань про спільну групову належність та єдине джерело походження цих об'єктів експертизи.

Список використаної літератури

1. Юнак В.Ю. Наркоманія – дорога в безодню. – К.: Здоров'я, 2001. – 160 с.
2. Удод А.П. Наркотичні засоби, психотропні речовини та їх розпізнавання. – К.: РВВ МВС, 1997. – 36 с.
3. Бабілев Ф.В., Андроник І.Я. Дифрактограммы кристалических лекарственных веществ. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 156 с.
4. Россинська О.Р. Рентгеноструктурний аналіз в криміналістиці і в судовій експертизі / За заг. ред. В.Г. Гончаренка. – К.: НМК ВО, 1992. – 220 с.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 343.982.34

І.П. Красюк, кандидат юридичних наук,
начальник Державного науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
ВС України

100 РОКІВ ТОМУ В УКРАЇНІ ВІДКРИТО ПЕРШУ ДАКТИЛОСКОПІЧНУ УСТАНОВУ

Зрозуміло, історія зацікавленості людини папілярними візерунками на руках сягнула за межі не одного століття. Про це, наприклад, говорять малюнки кисті руки, залишені ще доісторичними людьми на стінах печер у Мексиці та Франції. Відомо, що давні ассірійці, єгиптяни, китайці, японці використовували відбитки пальців рук як особисту печатку під час складання різноманітних угод.

Наприкінці 80-х років XVII ст. пальцевими візерунками цікавився професор Болонського університету Марчело Мальпігі, який згадував про них у своїх творах, але так і не зважився коментувати їх походження та призначення. Можливо, першим науковим трактатом з цього питання слід вважати працю Ж.Е. Пуркін'є з Бреславського університету, написану в 1823 р. Він розподілив усі пальцеві узорі на дев'ять типів і висунув гіпотезу про зв'язки візерунків з дотиком, але не замислювався над тим, чи відображають вони індивідуальність людини.

Серйозної уваги цей феномен заслужив лише наприкінці XIX ст.: англійський чиновник Вільям Гершел, який працював тоді в Британській Індії, вперше помітивши дивні сліди, що залишаються після того, як брудні людські руки і пальці торкалися дерева, паперу чи скла, згодом дійшов висновку про новий метод ідентифікації людини, про що й заявив у 1877 р. [1].

У таких випадках говорять: не було щастя, то нещастя допомогло. Справа в тому, що В.Гершел упродовж 15 років стояв перед проблемою видачі заробітку великій кількості індійських вояків, які, на перший погляд європейця, всі були однакові на обличчя, досить часто мали однакові імена, не вміли писати, але вміло використовували ці недоліки для махінацій при одержанні грошей. Картки з відбитками пальців, заведені на кожного з цих вояків, і допомогли вирішити доволі непросту проблему (див.: [1]).

Ідею використання капілярних візерунків для ідентифікації людини висловив, навіть не здогадуючись про існування В.Гершела та його спостережень, лікар-шотландець Генрі Фолдс, який на той час працював у Токіо. Г.Фолдс зібрав велику кількість відбитків пальців з метою вивчення різноманітності пальцевих візерунків. На початку цієї роботи його цікавило, чи існують відмінності ліній у відбитках пальців рук представників різних народів. Згодом – чи передаються ці візерунки від одного покоління до іншого. Наступні ж дослідження дали йому можливість дійти висновку, на підставі якого в статті, надісланій у 1880 р. до англійського журналу «Нейчер» («Природа»), він зокрема писав: «У 1879 р.

мені довелося розглядати декілька доісторичних глиняних черепків, знайдених в Японії, і я звернув увагу на окремі відбитки пальців, що, скоріш за все, залишилися на посудинах, коли глина була ще вологою. Порівняння цих відбитків з новими, сучасними, дало мені привід почати серйозно працювати над цією проблемою... Загальний тип візерунків пальців не змінюється протягом всього життя, а отже може служити для ідентифікації краще, ніж фотографія» [2, с. 37].

А виступ відомого англійського антрополога Френсіса Гальтона на засіданні наукового «Королівського товариства», в якому він висловився відносно великомасштабних перспектив нового методу, стає поштовхом для серйозних досліджень у цій сфері.

Можливо, в тому є доля випадку, але в практику поліцейських установ дактилоскопію ввели у 1897 р. саме в індійській Бенгалії, де проводив свої перші спостереження В.Гершел, але вже завдяки старанням генерального інспектора місцевої поліції Едварда Генрі. За її допомоги на території цієї провінції в 1889 р. було ідентифіковано 345, а в 1899 р. – 569 злочинців. У той же час Е.Генрі почав вивчати питання щодо можливості використання знайдених на місці злочину відбитків пальців як речових доказів [2].

На початку ХХ ст. дактилоскопія починає використовуватися поліцейськими різних країн, серед яких Бразилія, Болівія, Чілі, Бельгія, Австрія, Німеччина, Англія.

Саме службові поїздки в 1901 р. до Англії та Франції, а в 1903 р. – до Німеччини Георгія Михайловича Рудого, який на той час очолював розшукову частину Київської міської поліції, відіграли вирішальну роль у реорганізації цього підрозділу, а в подальшому і введенні дактилоскопічної реєстрації злочинців. Саме з його ініціативи в січні 1904 р. в Києві, до речі, вперше в Російській імперії, було створене дактилоскопічне бюро, в якому лише впродовж першого року існування і діяльності дактилоскопіювали близько 2 тис. затриманих.

Ось так, завдяки своєму розуму, завзяттю та працелюбству, бажанню пізнати нове і прогресивне, син селянина Г.М.Рудий, що народився в Київській губернії, заслужив право називатися «батьком української дактилоскопії» [3].

Відтоді дактилоскопія твердо зайняла своє значне місце у боротьбі зі злочинністю, а в 1914 р. в Монако на Міжнародному поліцейському конгресі було прийняте рішення про використання цього методу як інтернаціонального методу реєстрації.

Відомі події 1917 р. в Росії на деякий час призупинили вдосконалення дактилоскопічної реєстрації та ідентифікації: були ліквідовані поліцейські карно-реєстраційні установи, в яких виконувалися дактилоскопічні експертизи, фактично не діяли кабінети судової експертизи [4]. Але вже на початку 20-х років учені і практики продовжили свою діяльність. Завдяки науковцям, серед яких К. Боневі, В.І.Громов, Г.І.Данилевський, Ю.М.Кубицький, С.Н.Матвеев, С.М.Потапов, І.М. Якимов, інтенсивно розробляються теоретичні питання, продовжується робота з інформаційного впровадження дактилоскопії. Видається низка підручників, в яких зокрема представлена і дактилоскопія, та посібників для практичних працівників. Ці видання відіграли значну роль у підготовці кадрів, дали змогу розширити коло осіб, які професійно працюють в області дактилоскопії.

В Україні в Центральному управлінні карного розшуку почав функціонувати науково-технічний відділ, до складу якого увійшло й реєстраційно-дактилоскопічне відділення.

У листопаді 1923 р. було прийняте рішення про утворення обласних кабінетів науково-судової експертизи в Києві, Харкові й Одесі.

Упродовж наступних десятиліть ця сфера криміналістики широко використовувалася не лише як надійний та ефективний метод ідентифікації та реєстрації, а й профілактики злочинності. Уже в 1958 р., за даними оперативно-слідчої практики органів мі-

Української РСР, майже 35 % становили саме дактилоскопічні експертизи та дослідження. Особлива увага надається дослідженню та використанню в практичній діяльності нових методів виявлення і фіксації слідів пальців рук.

Наприкінці 70-х років дактилоскопія як метод ідентифікації та реєстрації досягла своїх максимальних можливостей при ручному варіанті роботи з базами даних. Зростала кількість слідів рук, вилучених з місць подій, збільшувалося навантаження на криміналістів, що негативно впливало на ефективність розкриття злочинів.

З розвитком науково-технічного прогресу виникла ідея використовувати для дактилоскопічної реєстрації та розкриття злочинів сучасні ЕОМ. Ця ідея і дала поштовх до зародження нового напрямку, який і стає провідним наприкінці першого сторіччя існування дактилоскопії – автоматизації процесів обробки дактилоскопічної інформації, створення дактилоскопічних пошукових систем. Піонерами у створенні єдиних масивів дактилоскопічної інформації стали Німеччина, Ізраїль, Швейцарія, Франція, Угорщина.

В Україні такі системи вперше з'явилися в 1989 р. в Київській, Луганській, Миколаївській областях, місті Києві та Республіці Крим. Сьогодні ж вони функціонують у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі та в усіх підрозділах експертної служби МВС України.

Автоматизація дактилокартотек і слідотек дала можливість лише у 2003 р. встановити понад 2 тис. осіб, причетних до вчинення злочинів. Усього ж протягом минулого року спеціалістами служби виконано близько 85 тис. дактилоскопічних експертиз та понад 66 тис. досліджень, що становить відповідно 38,4 і 20,2 % від загальної кількості експертиз і досліджень, виконаних працівниками експертної служби МВС України.

Криміналістичні дактилоскопічні обліки нині виконують і важливу соціальну функцію, допомагаючи встановлювати особи зниклих безвісти, раптово померлих і тих, що стали жертвами катастроф або стихійного лиха. В 2003 р. працівниками експертної служби МВС України було встановлено понад 1,5 тис. таких осіб.

Сьогодні ця галузь криміналістики досягла доволі значного рівня розвитку і залишається найрозвиненішим видом експертних досліджень, адже серед різноманітних слідів, що вилучаються з місць вчинення злочинів, понад 50 % становлять саме сліди рук.

Список використаної літератури

1. Белкин Р.С., Сегай М.Я. Равен самому себе. – К.: Либідь, 1991. – 144 с.
2. Торвальд Ю. Век криминалистики: Пер. с нем. / Под ред. и вступ. ст. Ф.М.Пешетникова. – 3-е изд. – М.: Прогресс, 1991. – 323 с.
3. Чисніков В.М. Г.М. Рудий – майстер поліцейського розшуку // Іменем закону. – 2003. – № 3.
4. Комаринец Б.М. Некоторые вопросы развития советской криминалистической экспертизы // Тр. центрального и-исслед. ин-та судебных экспертиз. – 1970. – №2. – С. 47–48.

Рецензії

**КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ:
СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Удосконалення життя держави та суспільства неможливе без підвищення результативності боротьби зі злочинністю. Сказане, у свою чергу, пов'язане з вирішенням комплексної проблеми, що містить правові, організаційні, науково-методичні та інші аспекти. У цьому процесі не останнє місце посідає й криміналістика. Найважливіше її завдання – забезпечення боротьби зі злочинністю відповідними потребам практики засобами, прийомами та методами отримання доказової інформації.

Звідси невідомий інтерес учених і практиків до питань криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, вироблення його засад основ, розгляду сучасного стану, перспектив тощо. У цьому плані здається цілком актуальною та своєчасною монографія А.В. Іщенко, І.П. Красюка, В.В. Матвієнка «Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів» (К., 2002).

Одними з перших у криміналістиці автори монографії розглядають актуальні й достатньо складні питання криміналістичного забезпечення практики боротьби зі злочинністю. Роблять вони це на основі комплексного підходу, починаючи з аналізу терміна «забезпечення», з точки зору його філологічного сенсу, його поняття в різноманітних галузях науки, та, зокрема, в криміналістиці. Підбиваючи підсумки, вони дійшли висновку: криміналістичне забезпечення методикою розслідування окремих видів злочинів – це складне, багатопланове, комплексне поняття, головним змістом якого є самостійна специфічна діяльність учених-криміналістів і практиків з розроблення нових, пристосування відомих науково-технічних досягнень, а також їх впровадження у практику розслідування злочинів з метою оптимального вирішення її завдань (с. 17).

Далі автори розглядають питання періодизації криміналістичного забезпечення методикою розслідування злочинів. На основі аналізу літературних джерел, а також власних наукових розроблень та практичного досвіду, ними деталізована діяльність щодо забезпечення практики криміналістичними рекомендаціями. На думку авторів, криміналістичне забезпечення являє собою систему операцій, що складається з десяти етапів, які послідовно змінюють один одного (с. 21–35).

Оскільки в межах рецензії докладніше зупинитися на змісті кожного етапу неможливо, зазначимо лише деякі, найцікавіші з них. На думку авторів монографії, першими етапами забезпечення розкриття та розслідування злочинів є вивчення потреб практики, визначення й осмислення проблеми, формування мети, завдань, шляхів, засобів і методів їх вирішення.

Як окремий етап автори виділяють експериментальну перевірку розроблених засобів, прийомів, методів, методик, технологій (с. 32-33). Це по суті правильно й заслуговує на схвалення. Використання означеного етапу дасть можливість перевірити засоби (прийоми, методи і т.ін.) на відповідність їх вимогам законності, науковості, етичності, безпеки тощо. Крім того, експериментальна перевірка може дати відповіді на питання: наскільки ефективні отримані результати в реальних умовах, наскільки вони ефек-

порівняно з наявними, наскільки вони забезпечують виявлення, фіксацію, вилучення та дослідження інформації про злочинну діяльність. Наукове обґрунтування виокремлення зазначеного етапу в здійсненні криміналістичного забезпечення розслідування злочинів є безсумнівним успіхом авторів книги і підвищує її цінність для теорії та практики.

У монографії привертає увагу обґрунтування авторами ідеї про те, що у справі посилення боротьби зі злочинністю надто важливими є збирання й опрацювання даних про ефективність використання впроваджених засобів цієї боротьби (с. 34). У свою чергу, ця рекомендація вчених відкриває перед практиками можливість вдосконалення засобів, прийомів і методів боротьби зі злочинністю.

Особливу увагу в монографії приділено всебічному дослідженню одного з елементів структури криміналістичного забезпечення – науковому забезпеченню. Саме крізь призму цього елемента піддаються аналізу дисертаційні дослідження криміналістів.

Відомо, що серед джерел інформації про результати наукових досліджень особливе місце належить дисертаціям. Вони являють собою не просто результати наукових досліджень, а й дають систематизоване викладення самої проблеми, її актуальності для теорії та практики, обґрунтовують новизну отриманих результатів.

Поклавши в основу таке розуміння проблеми, автори проаналізували значний масив виконаних дисертаційних досліджень (захищених як у СРСР, так і в Україні) за період з 1938 р. по 90-ті роки, розосередили їх на групи за хронологічною ознакою, а також залежно від засобу вчинення злочинів, галузі, де вони відбулися, та кваліфікації дій звинувачених.

Підсумок цього аналізу цікавий, проте не втішний. Так, найбільш розробленими напрямками наукових досліджень виявилися методики розслідування: розкрадення державного та колективного майна; злочинів проти суспільної безпеки, громадського порядку і здоров'я населення; загальні проблеми методики розслідування окремих видів злочину; злочинів проти особи (с. 89–91). У той же час з поля зору дослідників випали не просто окремі методики, а й цілі розділи криміналістичної методики. Наприклад, до нині не досліджені методики розслідування злочинів проти правосуддя, проти порядку управління (с. 92). У межах даних груп злочинів А.В. Іщенко, І.П. Красюк, В.В. Матвієнко виділили окремі напрями досліджень, зокрема розслідування примушення давати показання, втручання у вирішення судових справ, створення непередбачених законом воєнізованих формувань (с. 93).

Не зупиняючись на досягнутому, автори спробували визначити пріоритетні напрями у вже наявних методиках розслідування злочинів. У результаті були отримані досить цікаві дані. Зупинимось детальніше на деяких з них. Так, у методиці розслідування злочинів проти держави, вони рекомендують звернути більш пильну увагу на питання криміналістичного забезпечення розслідування державної зради, насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, шпигунства, посягання на територіальну цілісність України (с. 95). У методиці розслідування злочинів проти життя, здоров'я, волі та гідності особи недостатньо розроблені питання розслідування незаконних абортів, доведення до самогубства, зараження венеричною хворобою, залишення в небезпеці чи небезпечній для життя обстановці та ін. (с. 97).

Відмічається авторами й недостатнє розроблення методики розслідування злочинів проти політичних і трудових прав громадян. Даний вид злочинів став найактуальнішим саме в останні роки. Відсутність методик розслідування перешкоджання здійсненню вільного права, підлог виборчих документів, порушення таємниці голосування,

законодавства про референдум тощо (с. 98) може негативно відбитися на захисті конституційних прав людини.

Крім того, у роботі розглянуто перспективні напрями криміналістичного забезпечення методики розслідування злочинів проти власності (с. 96, 98), господарських злочинів (с. 99), посадових злочинів (с. 100), злочинів проти суспільної безпеки, громадського порядку та народного здоров'я (с. 101), військових злочинів (с. 102).

Науковий матеріал у монографії розміщено технічно грамотно. Масив дисертацій вдало розміщено в таблицях, що дає змогу швидко й легко виявляти дані, що цікавлять користувача під час роботи з книгою.

Автори витратили значні зусилля у підготовці бібліографії, що налічує 733 джерела, це озброює читача можливістю оперативної підібрати необхідну літературу за питаннями, що його цікавлять.

Робота написана на високому теоретичному рівні і може слугувати взірцем наукового підходу до вирішення складних теоретичних та практичних проблем. А.В. Іщенко, І.П. Красюк, В.В. Матвієнко вдало дослідили складну і маловивчену проблему криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності як комплекс наукових, правових, організаційних та інформаційних засобів оптимізації боротьби зі злочинністю.

Високо оцінюючи монографію загалом, висловимо і низку зауважень щодо її змісту. Так, автори зазначають, що розроблення засобів, прийомів, методів, рекомендацій та технологій роботи з доказовою інформацією – прерогатива науки криміналістики (с. 7, 13). Проте, вирішенням цих питань займається й теорія доказів.

Крім того, авторами висловлюється не зовсім вдала, з нашого погляду, думка про те, що криміналістичне забезпечення спрямовується лише на озброєння конкретних осіб, адже це може тлумачитися як певне обмеження для інших адресатів (с. 16). Далі, заперечуючи сказане, вони указують на такий його елемент як впровадження у практику розслідування злочинів (с. 17), тобто по суті зв'язують криміналістичне забезпечення з діяльністю осіб, які здійснюють боротьбу зі злочинністю.

Зауваження носять поодинокий характер і на загальну високу оцінку монографії не впливають. Вихід її у світ – новий крок у розв'язанні проблем криміналістичного забезпечення розслідування злочинів.

Ю.П. Аленін, А.Б. Марченко

ПОРЯДОК ЗАТВЕРДЖЕННЯ ТЕМ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ЗАВЕДЕНИЙ У ПРАКТИЦІ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Багаторічний досвід роботи Вченої ради Національної академії внутрішніх справ України свідчить, що переважна більшість здобувачів наукового ступеня відчуває дефіцит інформації щодо процедури затвердження тем дисертаційних досліджень. Здебільшого це пояснюється браком загальних нормативних правил регулювання цієї початкової стадії процесу підготовки дисертацій. Саме тому вважаємо за доцільне впорядкувати відповідну практику, що склалася у Національній академії, із аналізом посталих питань, донести відповіді на них до широкого кола дослідників-початківців і працівників розгалуженої мережі наукових установ.

Так, відповідно до «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.97 № 644 (п.11), *теми дисертацій мають бути пов'язані, як правило, з напрямами основних науково-дослідних робіт наукових установ і організацій та затверджені вченими (науково-технічними) радами для кожного здобувача персонально з одночасним призначенням наукового консультанта (докторська дисертація) чи наукового керівника (кандидатська дисертація).*

Зауважимо, що обрання теми дисертації та її затвердження — не лише формальний акт, а результат проведеної здобувачем пошукової і дослідницької роботи, який дає змогу обґрунтувати певний напрям наукового пошуку, визначити загальну мету дослідження та поставити проміжні наукові завдання.

На сьогодні деякі теми дисертацій далекі від потреб практики, а розроблені численні теоретичні конструкції та структурні моделі іноді не підкріплені обґрунтуванням їхньої практичної необхідності, лише вносять різнобій і плутанину в окремі науки. Отже, з метою посилення практичної спрямованості дисертаційних досліджень їхню тематику в Національній академії коригують відповідно до пріоритетних напрямів оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ.

Водночас з метою уникнення дублювання тем дисертацій здобувачам пропонують керуватися, обираючи тему дослідження, щорічними довідковими виданнями Академії правових наук України з узагальненим переліком дисертаційних досліджень з проблем держави та права.

Здобувач наукового ступеня подає до відділу організації наукової роботи інформацію про обрану тему дослідження та наукового керівника (консультанта) для включення до порядку денного засідання ради з наукової роботи не пізніше як за 10 днів до засідання.

До рапорту керівника наукового підрозділу на ім'я голови Вченої ради про включення в порядок денний питання про затвердження теми дисертації та наукового керівника (консультанта) мають додаватись:

- план та обґрунтування обраної теми, структури і змісту дисертаційного дослідження;

- витяг з протоколу засідання кафедри (наукового підрозділу) із клопотанням перед Вченою радою про затвердження теми дисертаційного дослідження, наукової спеціальності та наукового керівника (консультанта);
- довідка наукового керівника (консультанта) про згоду на здійснення наукового керівництва (консультування) з обраної теми та наукової спеціальності здобувача;
- довідка про включення наукової теми до плану науково-дослідної роботи кафедри (наукового підрозділу).

У випадках, коли спеціальності наукового керівника (консультанта) та дисертаційного дослідження здобувача не збігаються, бажаним є подання науковим керівником (консультантом) додаткової інформації про перелік наукових праць останнього (2–3 назви) за спеціальністю (профілем) дисертації здобувача.

Для здобувачів наукового ступеня, які працюють над дисертаціями поза ад'юнктурою, бажаним є також подання довідкової інформації про наявний доробок у дослідженні проблеми (наявність наукових статей, виступів на конференціях, обговорених матеріалів дослідження тощо).

Рада з наукової роботи приймає тему дисертаційного дослідження для попереднього розгляду за наявності зазначених вище документів, які зберігаються в навчальній справі здобувача. Попереднє обговорення наданих пропозицій радою з наукової роботи Національної академії відбувається із залученням фахівців кафедр та інших наукових підрозділів. За результатами обговорення радою приймається рекомендаційне рішення. Детальніше процедуру проведення засідання ради з наукової роботи під час обговорення тем дисертаційних досліджень визначає відповідне Положення.

Розгляд Вченою радою питання про затвердження тем дисертаційних досліджень і призначення наукових керівників (консультантів) здійснюється протягом місяця з моменту надходження документів за результатами попереднього обговорення радою з наукової роботи. Відповідне рішення Вченої ради закріплює результати попереднього обговорення і є остаточним.

Щороку інформація про затверджені теми дисертацій і призначених наукових керівників (консультантів) у формалізованому вигляді подається до Академії правових наук України для узагальнення та обов'язкової реєстрації.

Редколегія

НОВА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ КРИМІНАЛІСТІВ

1. *Актуальные проблемы криминалистики и судебной экспертизы: В 2. ч. / Саратов. юрид. ин-т МВД России; Под ред. А.А. Шнайдера – Саратов, 2001. – Ч. 2. – 143 с.*
2. *Криминалистическое исследование металлических предметов антиквариата: Учеб. пособие / Б.Н. Антропов, Н.В. Иванов, А.И. Колмаков и др. – М.: ГУ ЭКЦ МВД России, 2001. – 96 с.*
3. *Анчабадзе Н.А., Коновалов Г.Г., Кочубей А.В., Симаков В.П. Методы и средства экспертных исследований: Курс лекций: Учеб. пособие для курсантов вузов по спец. «Судебная экспертиза». – Волгоград: Волгогр. акад. МВД России, 2001. – 87 с.*
4. *Бадалов Д. С., Крючкова П.В., Сорк Д.М., Фонарева Н.Е. Методика проведения экспертизы рекламы / Междунар. конфедерация обществ потребителей. – М., 2001. – 223 с.*
5. *Судебная медицина: Учеб. для вузов / Л.О. Барсегянц, В.Н. Крюков, А.А. Солохин и др. – 2-е изд., стер. – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – 376 с.*
6. *Бахін В.П., Михайлов М.А. Кримінальний вибух: поняття, характеристика, аналіз, розслідування / Нац. акад. внутр. справ України; За ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К., 2001. – 132 с.*
7. *Бирюков В.В. Научные и практические основы использования компьютерных технологий для фиксации криминалистически значимой информации / Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск, 2002. – 262 с.*
8. *Бирюков В.В. Цифровая фотография: перспективы использования в криминалистике / Луган. ин-т внутр. дел. – Луганск, 2000. – 138 с.*
9. *Будник В.Е., Чернобай В.В. Судебно-медицинская экспертиза живых лиц: Лекция / Краснодар. юрид. ин-т. – Краснодар, 2000. – 48 с.*
10. *Вандер М.Б. Применение научно-технических средств при расследовании преступлений: Конспект лекций / Санкт-Петербург. юрид. ин-т Генеральной прокуратуры Рос. Федерации. – СПб., 2000. – 60 с.*
11. *Вопросы совершенствования преподавания экспертно-криминалистических дисциплин: Межвуз. сб. науч. статей / Саратов. юрид. ин-т МВД России; Под ред. Б.Н. Морозова. – Саратов, 2001. – 135 с.*
12. *Втюрин А.В., Букаев Н.М. Тактические особенности розыска похищенного огнестрельного оружия: Учеб. пособие / Сургут. гос. ун-т. Юрид. фак. – Сургут: Изд-во ОмГАУ, 2000. – 89 с.*
13. *Гамидуллаев С.Н., Соложенцев В.А., Симонова В.Н., Николаева С.Л. Основы таможенной экспертизы: Учеб. пособие по дисциплине «Основы таможенной экспертизы» / Рос. таможенная акад. Санкт-Петербург. фил. им. В.Б. Бобкова. – СПб., 2001. – 106 с.*
14. *Герасименко О.І. Судово-медичний російсько-український словник-довідник. – К.: Право, 1997. – 361 с.*
15. *Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; В.М. Глібко, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.; За ред. В.Ю. Шепітька. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – 682 с.*
16. *Гобеев А.С. Криминалистическое исследование холодного оружия: Лекция / МВД Рос. Федерации. Волгогр. акад. – Волгоград, 2001. – 32 с.*
17. *Криміналістичне дослідження слідів рук: Наук.-практ. посіб. / О.П. Дубовий, В.Я. Лукашенко, Я.В. Рибалко та ін.; Держ. наук.-дослід. експертно-кримінал. центр МВС України. Наук.-дослід. бюро судових експертиз «Сантодор»; За ред. П.Ю. Кондратьєва – К.: Атіка, 2000. – 148 с.*

18. *Експертиза* товарів: Опорний конспект лекцій для студ. спец. 7.050301, 7.050302, 7.050303 всіх форм навчання. Ч. 1: Загальнотеоретичні основи експертизи товарів / Укоопспілка. Львів. комерц. акад.; Уклад. І.В. Ємченко – Л.: Вид-во ЛКА, 2002. – 56 с.

19. *Ермолаев С.А., Мельников И.Н., Орлов Ф.П.* Естественно-научные методы и технические средства экспертного исследования: Учеб. пособие / Саратов. юрид. ин-т МВД России. – Саратов, 2000. – 152 с.

20. *Общие положения по назначению и производству компьютерно-технической экспертизы: Метод. рекомендации* / В.С. Зубаха, А.И. Усов, Г.В. Саенко и др.; Гос. учреждение «Экспертно-криминал. центр МВД РФ». – М., 2001. – 72 с.

21. *Ієрусалимов І.О.* Забезпечення використання науково-технічних досягнень у слідчій діяльності: Навч. посіб. / Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Наук. світ, 2000. – 68 с.

22. *Ієрусалимов І.О., Алексєєв О.О.* Інформаційне забезпечення використання науково-технічних досягнень в слідчій діяльності: Навч. посіб. / Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Наук. світ, 2001. – 45 с.

23. *Іщенко А.В., Карпов Н.С., Кондратьєв Я.Ю.* Наукове забезпечення протидії злочинності: Посібник / Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Просвіта, 2002. – 224 с.

24. *Іщенко А.В., Красюк І.П., Матвієнко В.В.* Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів / Нац. акад. внутр. справ України; Держ. наук.-дослід. експертно-криминал. центр МВС України; За заг. ред. В.Д. Суценка. – К., 2002. – 212 с.

25. *Установление модели кузова автомобиля «Мерседес-Бенц» по отделившимся фрагментам рассеивателей внешней осветительной и светосигнальной арматуры: Учеб. пособие* / В.Е. Капитонов, П.А. Родионов, С.И. Зудин и др.; Гос. учреждение «Экспертно-криминал. центр МВД РФ». – М., 2000. – 17 с.

26. *Комиссаров А.Ю., Пахомов А.В., Соколов С.В.* Предупреждение экспертных ошибок при проведении криминалистической почерковедческой экспертизы: Метод. рекомендации / Гос. учреждение «Экспертно-криминал. центр МВД РФ». – М., 2001. – 24 с.

27. *Корухов Ю.Г.* Профессиональный осмотр и криминалистическая экспертиза документов в работе юриста: Учеб. пособие / Моск. гос. ун-т путей сообщения, Юрид. ин-т. – М., 2000. – 121 с.

28. *Кудрявцев И.А., Ротинова Н.А.* Криминальная агрессия: Экспертная типология и судебно-психологическая оценка. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 192 с.

29. *Михайленко А.В., Постика И.В., Шульга Н.Н.* Раскрытие преступлений, связанных с использованием взрывных устройств и взрывчатых веществ: Учеб.-метод. пособие / Одес. нац. юрид. акад. М-ва образования и науки Украины, Одес. НИИ судебных экспертиз М-ва юстиции Украины. – Одесса: АстроПринт, 2000. – 104 с.

30. *Моканюк О.І.* Об'єктивізація визначення кольорів в судово-медичних дослідженнях / Вінниц. держ. мед. ун-т ім. М.І. Пирогова. – Вінниця, 2001. – 52 с.

31. *Основные сведения о крученых изделиях и методика их технологического исследования: Метод. письмо* / Рос. федер. центр судебной экспертизы; М.В. Лизаева (подгот.). – М., 2001. – 48 с.

32. *Патентування винаходів у сфері оперативної та криміналістичної техніки: (досвід роботи Національної академії внутрішніх справ України): Метод. розробка* / Нац. акад. внутр. справ України; Уклад. Я.Ю. Кондратьєв. – К., 2001. – 140 с.

33. *Подольяко В.П., Хохлов В.В., Барабанов Н.Н.* Судебно-медицинская экспер. справ. пособие. – Брянск, 2001. – 210 с.

34. Прохоров-Лукин Г.В. Установление фактических данных об автомобилях методами криминалистических экспертиз. – К., 2000. – 412 с.
35. С.М. Потапов – основоположник теории криминалистической идентификации / Харьк. НИИ судебных экспертиз им. Н.С. Бокариуса, Акад. правовых наук Украины, Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого; Под ред. М.Л. Цымбала. – Харьков: Право, 2002. – 41 с.
36. Самищенко С.С. Атлас необычных папиллярных узоров = Atlas of the unusual papilla patterns. – М.: Юриспруденция, 2001. – 307 с.
37. Севастьянова Е.Н. Тактика использования специальных познаний в деятельности по установлению преступника. Назначение и производство судебной экспертизы: Лекция / Всерос. ин-т повышения квалификации работников МВД России. – Домодедово, 2000. – 18 с.
38. Сидоров А.А. Организация участия специалистов в расследовании преступлений: Учеб. пособие / Кубан. гос. аграрный ун-т. – Краснодар: Изд-во кубан. гос. аграрного ун-та, 2001. – 162 с.
39. Снетков В.А. Основы деятельности специалиста экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел: Учеб. пособие / Гос. учреждение «Экспертно-криминал. центр МВД РФ» – М., 2001. – 72 с.
40. Стариков Е.В., Белоусов А.Г., Белоусов Г.Г. Определение вида копировально-множительных устройств, используемых при подделке денежных билетов, ценных бумаг и документов: Метод. рекомендации / Гос. учреждение «Экспертно-криминал. центр МВД РФ» – М., 2000. – 39 с.
41. Судові експертизи в Україні: Зб. нормат. актів / За ред. В.С. Ковальського. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
42. Описание объектов дактилоскопической экспертизы (с образцами экспертных заключений): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по спец. «Судебная экспертиза» / А.Г. Сухарев, Н.С. Кудинова, А.А. Киселев и др.; Сарат. юрид. ин-т МВД России. – Саратов: Изд-во СЮИ МВД России, 2001. – 82 с.
43. Тагаев Н.Н. Следы крови в следственной и экспертной практике: Метод. пособие. – Харьков: Консум, 2000. – 128 с.
44. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 черв. 2002 р.) / Харків. НДІ судових експертиз ім. М.С. Бокариуса, Акад. правових наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; М.Л. Цимбал (голов. ред.) та ін. – Х.: Право, 2002. – 656 с.
45. Чулков И.А., Зайцев В.Ф., Латышов И.В. Идентификация гладкоствольного огнестрельного оружия по следам на снарядах: Лекция / Мин-во внутр. дел РФ. Волгогр. акад. – Волгоград, 2000. – 31 с.
46. Шепітько В.Ю. Справочник следователя / Акад. правовых наук Украины. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – 214 с.
47. Шепітько В.Ю. Довідник слідчого / Акад. правових наук України. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – 202 с.
48. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український): 1500 термінів / Акад. правових наук України; За ред. В.Я. Тація. : Право, 2001. – 552 с.

Укладачі:

А.В. Іщенко, доктор юридичних наук, професор,
Р.П. Марчук

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. До публікації приймаються наукові праці (статті, аналітичні огляди та інші наукові матеріали), написані українською або російською мовою, що відзначаються високим науковим та навчально-методичним рівнем їх підготовки, містять глибокий самостійний аналіз сучасних проблем розвитку в галузі криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. **Звертаємо особливу увагу авторів**, що наукові праці мають бути оформлені відповідно до вимог міждержавних і державних стандартів. Потрібну інформацію можна одержати із таких стандартів: ГОСТ 7.1 – 84, ГОСТ 7.5 – 88, ДСТУ 3582 – 97, ГОСТ 7.12 – 93, ГОСТ 7.11 – 78 та постанови президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України».

2. До друку прийматимуться наукові праці, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися.

3. Авторські оригінали проходять обов'язкове рецензування членами редакційної колегії.

4. Оригінал наукової праці надається на дискеті в форматі doc (Word), шрифт Times New Roman Суг, розмір кегля 14, без графічних зображень, із копією (роздруком) на папері формату А4.

Рисунки до наукової праці виконують на білому папері формату А4 чорним фарбником в одному примірнику. Графічна інформація в електронному вигляді має бути виконана у векторному редакторі Adobe Illustrator або Core! Draw.

Можна додавати фотографії на фотопапері мінімальним розміром 9 × 13 см або в електронному вигляді, які мають бути скановані з оригіналу, з роздільною здатністю 150 – 300 пікселів/дюйм і збережені в форматі Adobe Photoshop (PSD) або TIFF (у крайньому випадку JPEG). На звороті зазначають номер фотографії (рисунка) та назву статті. На полях копії оригіналу вказують місце розміщення фотографії (рисунка).

Таблиці надають у форматі MS Word (rtf).

5. Обсяг наукової праці має становити не менше 5 сторінок формату А4 тексту (1700 – 1800 знаків на сторінці).

6. До авторського оригіналу додають **авторську довідку**: найменування статті, індекс УДК; анотацію до статті (приблизно на 50 слів) та 4–5 ключових слів, прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора (-ів); повну назву установи, в якій працює автор (-и) та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел.

7. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

8. Зміни тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалу, а також перейменування міністерств, установ, відомств тощо редакція вносить без попереднього узгодження з автором.

9. У разі недодержання перелічених вимог підготовки наукової праці редакція залишає за собою право її не розглядати.

10. Під час передруку матеріалів посилання на «Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Редког

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік

№ 1 (1), 2004

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, від 12.08.2003 серія KB №7713

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор. Матеріали не повертаються. При передруку посилання на «Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого у Редакції «Бюлетеня ВАК України»

Редактор доц. *М.С. Хойнацький*

Технічний редактор *С.І. Кочерга*

Коректор *І.В. Білоніч*

Комп'ютерна верстка *С.Ф. Савченка*

Підп. до друку 22.04.2004

Формат 70x100/16

Папір оф. №1. Гарнітура Arial. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 11,02 Обл.-вид. арк. 8,75

Тираж 302 пр. Зам. № 4-871

Адреса редакції: Україна, 03134, м. Київ, вул. Велика Окружна, 4

Тел.: (044) 422-53-65, 422-53-66

факс: (044) 405-74-69

! dndekc@centrmia.gov.ua

http://dndekc.centrmia.gov.ua